

**ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ,
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (ԵՐՐՈՐԴ)
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌԶԱԿՄԱՆ
ՅՈ-ԱՄՅԱԿ**

**Միջազգային գիտաժողովի նյութեր
(Ստեփանակերտ-Երևան, 19-23 սեպտեմբեր, 2021)**

Երևան

2022

**NATIONAL ASSEMBLY OF ARTSAKH REPUBLIC
MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE, CULTURE AND
SPORTS OF THE REPUBLIC ARTSAKH**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA
INSTITUTE OF HISTORY**

**30TH ANNIVERSARY OF THE DECLARATION OF
THE REPUBLIC OF ARTSAKH AND THE
(THIRD) REPUBLIC OF ARMENIA**

**International conference materials
(Stepanakert-Yerevan, 19-23 September, 2021)**

**НАЦИОНАЛЬНОЕ СОБРАНИЕ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ, КУЛЬТУРЫ И
СПОРТА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

**30-ЛЕТИЕ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ
АРЦАХ И РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ (ТРЕТЬЕЙ)**

**Материалы международной конференции
(Степанакерт-Ереван, 19-23 сентября, 2021)**

**Yerevan, Ереван
2022**

ՀՏԴ 94(479.25)(082)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)g43

Ա. 948

Սույն ժողովածուն հրատարակության են երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ
պատմության ինստիտուտի և Արցախի պետական համալսարանի
գիտական խորհուրդները:

Խմբագիրներ՝

Պ. Գ. Թ., դոցենտ Մելանյա Բալայան
Պ. Գ. Թ., դոցենտ Լիլիթ Հովհաննիսյան

Ա. 948 Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի (երրորդ)
Հանրապետության հռչակման 30-ամյակ: Միջազգային
գիտաժողովի նյութեր (Ստեփանակերտ-Երևան, 19-23
սեպտեմբեր, 2021).- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստի-
տուտ, 2022.- 391 էջ:

Ժողովածուն ներառում է Արցախի Հանրապետության և Հայաս-
տանի (երրորդ) Հանրապետության հռչակման 30-ամյակին նվիր-
ված, 2021 թվականի սեպտեմբերին Ստեփանակերտում ու Երևա-
նում կայացած միջազգային գիտաժողովի զեկուցումները և
հաղորդումները:

ՀՏԴ 94(479.25)(082)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)g43

ISBN 978-9939-892-20-7

© ՀՀԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2022

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

CONTENTS

СОДЕРЖАНИЕ

Խմբագիրների կողմից.....	7
Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարար Լուսինե Ղարախանյանի բացման խոսքը.....	10
Արցախի Հանրապետության Նախագահ Արայիկ Հարությունյանի ուղերձը.....	12
Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի նախագահ Արթուր Թովմասյանի ողջույնի ելույթը.....	14
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի ողջույնի խոսքը	
ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇՂԹԱՆ.....	22
Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյանի օրհնանքը և ողջույնի խոսքը.....	34

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

Արցախի Հանրապետություն (1991-2021 թթ.). ձեռքբերումներ, կորուստներ.....	39
--	----

ՕՏՏՈ ԼՄԽՏԵՐԽԱՆԴՏ

Некоторые приоритетные стратегические задачи по обеспечению статуса Республики Арцах / Нагорного Карабаха.....	62
--	----

ՄՇԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Արցախի Հանրապետության պաշտպանական-անվտանգային հիմնախնդիրների մասին.....	80
---	----

ՆՈՒՆԵ ՍԱՐՈՒՄՅԱՆ

Արցախի Հանրապետության վարչաքաղաքական դրությունը 1991-2021 թթ.	101
--	-----

ԳԱՅԱՆԵ ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման ներքին և արտաքին քաղաքական նախադրյալները.....	121
---	-----

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Արցախի պետականության պատմության լուսաբանումը
հայաստանյան պատմագիտության մեջ (1991–2021 թթ.).....154

ՀԱՍՄԻԿ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

Հայ Եկեղեցու Ղարաբաղի թեմի կրթական կյանքի արտացոլումն
«Արարատ» ամսագրում (1905-1917 թթ.).....175

ՍԼԱՎԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Դրվագներ Շուշիի պատմության.....188

ԻՍԿՈՒՀԻ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

Ինքնապաշտպանական ուժերի ձևավորումը և կանանց
կամավորագրումը ջոկատներին 1988-1991 թթ.208

ՆԱՐԻՆԵ ՄՈՎՍԵՅԱՆ

Լեոնային Ղարաբաղում (Արցախում) 1920 թ. փետրվար-մայիսի
ռազմական գործողությունները հայ պատմագիտության մեջ.....225

ՎԱՐԴԳԵՍ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Սոս գյուղի վաղ քրիստոնեական համալիրի պեղումները.....248

ՄԵԼԱՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

Աղվանից եկեղեցու էթնիկ պատկանելության հիմնահարցը և
արդի քաղաքական շահարկումները.....264

ԿԱՐԵՆ ԽԱՆՅԱՆ

Արցախի գեղարվեստական պատկերը Սիլվա Կապուտիկյանի
պոեզիայում.....277

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորումն Իրանի
արտաքին քաղաքականության համատեքստում.....286

TALINE TER MINASSIAN

«République d’Arménie» (Mémoires du révolutionnaire Arménien,
vol. 7) de Ruben Ter Minassian dans le contexte de la guerre de
2020.....302

ՀՐԱՅՐ ՓԱՇԱՅԱՆ

Ղարաբաղյան հակամարտություն. Պրահյան գործընթացի
մեկնարկը և հիմնական շեշտադրումներն ըստ 2004 թ. ԵԱՀԿ ՄԽ
զեկույցի.....312

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԺԻՐԱՅՐ ՔՈԶԱՐԵԱՆ

Արցախի Հանրապետությունը 30 տարեկան է՝ հաշուեկշիռ.....332

ОЛЕГ ГАБРИЕЛЯН

Армения и Арцах: перспективы новой стратегии (взгляд из
российской диаспоры).....340

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Գրական կյանքն Արցախում 1991-2021 թթ.355

ՆԱԻՐԻ ՀՈՒՏԿՅԱՆ

Պետականության պահպանման մարտահրավերներն Արցախում.
ապագայի տեսլական.....376

Խմբագիրների կողմից

Իր բազմադարյա պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդը հանգամանքների բերումով հարկադրված է եղել աննահանջ պայքար մղել ազգային պետականության և՛ պահպանման, և՛ վերականգնման համար: Այս իմաստով բացառություն չէր XX դարը, բայց այն նաև եղավ բացառիկ: Հայոց Մեծ եղեռնից ընդամենը երեք տարի անց՝ 1918 թվականի մայիսին, Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի հերոսական մարտերի շնորհիվ հայ ժողովուրդը կարողացավ կասեցնել հայերին վերջնականապես բնաջնջելու թուրքական ծրագիրը: Այդ պայքարի բովում մեր հայրենիքի հյուսիս-արևելյան հատվածում նաև վերականգնվեց դարեր առաջ կորսված հայկական պետականությունը: 1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության հիմքի վրա 1920 թ. դեկտեմբերին ստեղծվեց Հայաստանի խորհրդային Հանրապետությունը, իսկ 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին անկախ հռչակված Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը դարձավ Առաջին և Երկրորդ Հանրապետությունների թե՛ ձեռքբերումների և թե՛ չլուծված խնդիրների ժառանգորդը:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնման գործընթացի ազդակներից էր 1988 թ. փետրվարին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում սկսված ազատագրական պայքարն ընդդեմ Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականության, որի հիմքը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի պլենումի 1921 թ. հուլիսի 5-ի հակաօրինական որոշմամբ հայկական այդ երկրամասը Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցելու իրողությունն էր: 1991 թ. գարնան և ամռան ամիսներին մարզում հայ-ադրբեջանական ազգամիջյան պատերազմ սկսվեց, որը շարունակաբար ծավալվեց ու խորացավ: Այդ կռիվներից 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ծնվեց

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ)՝ կազմելով նորագույն ժամանակաշրջանում հայոց անկախ պետականության պատմության թերևս ամենակարևոր հաղթանակը:

1994 թ. մայիսի 12-ին Բիշքեքում Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդությամբ կնքվեց զինադադարի պայմանագիր, որը պարտադրել էր հայկական զինուժը երկար, համառ և մեծ զոհաբերությունների գնով: Պատերազմում ձեռք բերված հաղթանակը հայ ժողովրդի կենսունակության վկայությունն էր, ազգային պատմության նախընթաց փուլերում կուտակած փորձի ու երազանքների իրականացման բարձրակետը: Այդ հաղթանակը նաև հայկական երկու պետականությունների զարգացման միասնական ճանապարհի սկիզբը դարձավ: ԼՂՀ (2017 թվականից՝ նաև Արցախի Հանրապետություն (ԱՀ)) և ՀՀ անկախության հռչակումից երեսուն տարի անց ժամանակն է ամփոփելու անցած ուղու ձեռքբերումները, կորուստները, բացթողումները և հետագա անելիքները, մանավանդ, որ 2020 թ. ԱՀ դեմ սանձազերծված ադրբեջանա-թուրք-ախաբեկչական 44-օրյա պատերազմը հայկական երկու պետականությունները կանգնեցրել է նոր ու վտանգավոր մարտահրավերների առջև:

Սույն ժողովածուում ամփոփված են 2021 թ. սեպտեմբերի 19-21-ը ԱՀ մայրաքաղաք Ստեփանակերտում և սեպտեմբերի 23-ին Երևանում տեղի ունեցած Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի (Երրորդ) Հանրապետության հռչակման 30-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկուցողների կողմից հրատարակության ներկայացված այն զեկուցումներն ու հաղորդումները, որոնք նախկինում տպագրված չեն եղել: Գիտաժողովին մասնակցած հայ և այլազգի շուրջ չորս տասնյակ գիտնականները Հայաստանի Հանրապետությունից, Արցախից, Ռուսաստանի Դաշնությունից (ՌԴ), Մեծ Բրիտանիայից, Գերմանիայից

և Ֆրանսիայից գլխավորապես բարձրացրել են Արցախի պետականության պատմության, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակում ԼՂ խնդրի համապարփակ կարգավորման, Արցախի իրավական կարգավիճակի վերջնական որոշման՝ հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքի իրացման և ԼՂՀ անկախության ճանաչման հարցերը, որոնք ունեն գիտագործնական կարևորություն:

**Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության,
մշակույթի և սպորտի նախարար
Լուսինե Ղարախանյանի
բացման խոսքը**

Հիրավի, այսօր խիստ անսովոր պայմաններում ենք ապրում Հայաստանի երրորդ Հանրապետության անկախության հռչակման 30-րդ տարին. բզկտված, կորստի տառապանքից բորբոքուն, ցասումի ու վրեժի ծարավով լեցուն, ծանրացած խոհերով ու հոգեցունց:

Այնուհանդերձ, անկախությունը եղել է և է բացատրագիր ու պատգամ առ այն, որ մեր լինելիությունը, արարչաստեղծ տեսակն ու ինքնությունն ուրույն և անխոցելի է անկախության բարձրագույն արժեքի շնորհիվ:

Անկախությունը մեր հոգևոր ու գաղափարական ինքնակազմակերպվածությունն է, դրա բարձրագույն դրսևորումը:

Չէի ցանկանա անդրադառնալ կամ վերհիշել մեր պետականության կորստի երկար ու ձիգ տարիները: Ինչո՞ւ, որովհետև պետության և անկախության կորստից են ածանցվել մեր ազգի դիմադրողականությունը թուլացնող բազում բացասական որակներ՝ երկրորդական ու կախյալ լինելուց մինչև թերարժեքության ու զոհի զգացողություն:

Պատմաժամանակագրական տարբեր փուլերում մեր պետականությունն անցել է տարբեր փորձություններ՝ Տիգրան Մեծից մինչև Արշակունիներ, սոցիալիստական-կոմունիստական հանրապետությունից մինչև երկու հայկական պետություններ: ՀՀ անկախությունը հռչակվեց ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական, այլև Արցախյան պատերազմի ծանր պայմաններում, երբ մեր հայրենիքի սահմաններն արյունով էին գծվում:

Այսօր էլ մենք շարունակում ենք ապրել մեր պետականության համար բախտորոշ օրեր. ի մի ենք հավաքում մեր

կոտրված իրականության բեկորները, փորձում վերականգնել մեր կորուսյալ, բայց անօտարելի հայրենիքը:

Անկախությունը չի կարող ինքնանպատակ լինել: Այն նախևառաջ մեր սխալները շտկելն ու մեր պարտությանը տեր կանգնելն է, մեր մտածողությունն ու ինքնակազմակերպվածությունը, մեր բարոյական ու մտավոր ներուժի կենտրոնացումը, հոգատար վերաբերմունքը պետական ունեցվածքի նկատմամբ, մեր ազգային իդեալին հասնելու անանձնական երջանկությունը:

Ես չեմ ուզում, որ մեր պետական անկախությունը և պետության կառուցումը խարսխվեն Գուրգեն Մահարու «Այրվող այգեստաններ»-ի, Վարդգես Պետրոսյանի «Կրակե շապիկ»-ի, Խաչիկ Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչ»-ի, Հովհաննես Շիրազի «Հայոց դանթեական»-ի պահանջատիրության վրա:

Նիկոլ Աղբալյանը Հովհաննես Թումանյանին գրած նամակներից մեկում «Հավատո հանգանակ» էր որոնում: Մենք այլևս համոզված ենք, որ դա մեր հոգևոր, մտավոր, բարոյական, գաղափարական, ռազմական ներուժի մեկտեղումն է, դրա կենտրոնացումը ազգային-պետական կենսական խնդիրների լուծման ուղղությամբ:

Նահատակները գծել են մեր պարտականությունների բոլոր սահմանները, և նրանց հետ մեր ժամադրությունն արդեն առօրյա է:

Մեկ րոպե լռությամբ հարգենք մեր նահատակների լուսե հիշատակը...

**Արցախի Հանրապետության Նախագահ
Արայիկ Հարությունյանի
ՈՒ Ղ Ե Ր Ձ Ը**

Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության հռչակման 30-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի մասնակիցներին

Գիտաժողովի հարգելի՛ մասնակիցներ, տիկնայք և պարոնայք, նախ ուզում եմ ողջունել բոլորիդ և իմ գոհունակությունը հայտնել Արցախում նման կարևոր միջոցառման անցկացման կապակցությամբ: Կարևոր, որովհետև գիտաժողովը նվիրված է հայ ժողովրդի պատմության երկու վճռորոշ ու շրջադարձային իրադարձությունների, որոնք արմատապես փոխեցին մեր հետագա ընթացքը: Եվ դրանք ուսումնասիրելու, վերլուծելու, քննարկելու, դասեր քաղելու համար լավ հնարավորություն են ընձեռում նաև նման հարթակները:

30 տարի առաջ Հայաստանն ու Արցախը կատարեցին պատմական ընտրություն՝ հոգուտ ազատ, անկախ ու ինքնիշխան պետության, հոգուտ մեր պապերի հողում խաղաղ ու հանգիստ ապրելու և արարելու, սեփական ճակատագիրն ինքնուրույն տնօրինելու մեր իրավունքի պաշտպանության: Մենք գնացինք մեր դարավոր երազանքի իրականացման, ազգային արժեքների պահպանման և ժողովրդավարական պետության կառուցման ճանապարհով՝ խստորեն հետևելով միջազգային իրավունքի նորմերի ու սկզբունքների տառին ու ոգուն: Դա օրինական և ճիշտ ընտրություն էր, որն արտահայտում էր մեր ժողովրդի նկրտումներն ու հույզերը, և որը կայացավ երկարամյա պայքարի արդյունքում:

Պետականաշինության ճանապարհին Հայաստանն ու Արցախը ստիպված են դիմակայել բազում մարտահրավերների, հաղթահարել անասելի փորձություններ ու դժվարությ

յուններ, անցնել հակառակորդի կողմից պարտադրված պատերազմների միջով: Մենք ունեք հաղթանակներ ու ձեռքբերումներ, հանուն որոնց իրենց կյանքն են զոհաբերել մեր ժողովրդի լավագույն զավակները: Խոնարհվում եմ նրանց սխրանքի և հիշատակի առջև, հարազատների տոկունության առջև:

2020 թվականի պատերազմը մեզ նոր ու ծանր իրողությունների և մարտահրավերների առջև կանգնեցրեց: Գիտա-ժողովի ծրագրում ընդգրկված թեմաների բազմակողմանի արծարծումը, հուսով եմ, այս բարդ ռազմաքաղաքական պայմաններում օգնելու է մեզ իրավիճակը խորությամբ հասկանալու և արդյունավետ որոշումներ կայացնելու հարցում:

Հարգելի՛ բարեկամներ, մաղթում եմ բոլորիդ արդյունավետ աշխատանք և ամենայն բարիք:

Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի նախագահ Արթուր Թովմասյանի ողջույնի ելույթը

Արցախի Հանրապետության նախագահ՝ մեծարգո պարոն Արայիկ Հարությունյան, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ տեր Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյան, գիտաժողովի կազմկոմիտեի հարգելի համանախագահներ, անդամներ, մասնակիցներ, ներկաներ, ողջունում եմ բոլորիդ ԱՀ ԱԺ հյուրընկալ հարկի ներքո ու կարևորում Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության հռչակման 30-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նախաձեռնումն ու կազմակերպումը:

ԱՀ հռչակման 30-րդ տարեդարձին նվիրված բազմաբնույթ միջոցառումները մեկնարկել են 2021 թ. օգոստոսի 30-ին և կավարտվեն սեպտեմբերի 27-ին՝ հոգեհանգստի կարգ անցկացնելով Արցախի թեմի եկեղեցիներում:

Հաշվի առնելով մեր հայրենակիցների և քաղաքական ուժերի խորհուրդները, 2021 թ. սեպտեմբերի 1-ին այս դահլիճում անցկացրել ենք Արցախի Հանրապետության 30-ամյակին նվիրված հատուկ նիստ՝ հիմքում ունենալով արցախյան 3 պատերազմների նահատակների պատվիրանները: Հույսով ու հավատով լեցուն՝ բոլորս պետք է համոզված լինենք, որ անկախության հռչակման հետագա հորեղյանները մենք և մեր սերունդները կտոնենք արժանապատիվ կերպով ու խաղաղված հոգով:

Արցախահայության՝ դարերի խորքից եկած ազգային-ազատագրական պայքարի ու մաքառումների հանգրվանը 1988 թ. նոր թափ ստացած արցախյան շարժումն էր և հետագայում՝ ուղիղ 30 տարի առաջ, Լեռնային Ղարաբաղի

Հանրապետության անկախ պետականության հռչակումը:

Մեր ժողովրդի պատմության շրջադարձային այդ օրը հավաստիացում էր և՛ խորհրդային իշխանություններին, և՛ համայն քաղաքակիրթ աշխարհին, որ արցախցու՝ իր հայրենիքում ապրելու, հարատևելու կամքն անբեկանելի է, լուսավոր ապագայի կերտումը՝ անկասելի:

Արցախյան վերջին՝ 44-օրյա պատերազմը իր ծանր հետևանքներով լրջագույն մարտահրավեր հանդիսացավ մեր ինքնության ու լինելիության, պետականակերտման շարունակականության գործում: Թշնամին չկարողացավ հասնել իր դիվային վերջնական նպատակին՝ ամբողջ Արցախի հայաթափմանը, մեր հինավուրց պապենական օրրանի բռնազավթմանը:

Մեր հազարավոր քաջարի զինվորների կյանքի գնով դիմակայվեց և փրկվեց պատմական հայրենիքի 1/4 հատվածը:

Հատկանշական ենք համարում ընդգծել, որ Արցախի Հանրապետության անկախությունը հռչակվել է միջազգային իրավունքի հիմնարար նորմերին ու սկզբունքներին համապատասխան, այսինքն՝ այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանը հայտարարեց իր անկախության մասին: ԼՂՀ ստեղծումը չի հակասել Ադրբեջանի Հանրապետության պետական անկախության վերականգնման մասին հռչակագրին, քանզի այն վերականգնվել է 1918-1920 թվականների Ադրբեջանի Հանրապետության պետական սահմանների շրջանակներում, երբ Լեռնային Ղարաբաղը չէր մտնում Ադրբեջանի կազմի մեջ:

Անկախ պետականության հռչակագրի ընդունումն այնուհետև ամրագրվեց 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքներով, ըստ որոնց բնակչության ճնշող մեծամասնությունն արտահայտվեց Ադրբեջանից անկախանալու օգտին, մի հանրապետության, որի իշխա-

նությունները հռչակել էին վերջինիս անկախությունը ԽՍՀՄ-ից:

Լեոնային Ղարաբաղում հանրաքվեն անցել է նախկին ԽՍՀՄ-ի այն ժամանակ գործող օրենսդրության շրջանակներում և մասնավորապես, «ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ 1990 թ. ապրիլի 3-ի օրենքին համապատասխան, որի 3-րդ հոդվածով ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում նախատեսված էր ինքնավար կազմավորումների ու հավաքական բնակվող ազգային փոքրամասնությունների՝ հանրաքվեի միջոցով իրենց պետական-իրավական կարգավիճակը որոշելու իրավունքը: Եվ ինչպես հայտնի է, դեկտեմբերի 28-ին կայացած ընտրությունների արդյունքում կազմավորվեց նորաստեղծ հանրապետության օրենսդիր մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը, որը 1992 թվականի հունվարի 6-ի իր անդրանիկ նիստում հռչակեց Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախությունը: Կարևոր է ընդգծել, որ ի տարբերություն Լեոնային Ղարաբաղի, Ադրբեջանը անտեսել է սեփական ժողովրդի կարծիքը և չի կազմակերպել հանրաքվե, ու նրա անկախությունը խարսխված է միայն ներկայացուցչական մարմինների որոշումների վրա:

Լեոնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, որպես միջազգային վեճ, առաջին անգամ ծագել է 1918 թվականին ռուսական կայսրության փլուզումից հետո՝ անկախ դարձած Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև տարածքային սահմանազատման անհրաժեշտության կապակցությամբ: Նույնիսկ Ազգերի լիգան ընդունեց Լեոնային Ղարաբաղի վիճելի կարգավիճակը: Իսկ Կարմիր բանակի կողմից բնիկ հայկական երկրամասի բռնազավթումից հետո Ղարաբաղը մասնատվեց ու հանձնվեց Ադրբեջանին: Դրանով իսկ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը հանվեց Փարիզի խաղաղ խորհրդաժողովի

օրակարգից, որտեղ նախատեսված էր Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակի վերջնական հանգուցալուծումը:

Փաստորեն, Լեռնային Ղարաբաղը՝ պատմականորեն հայկական Արցախը, որն արդեն ճանաչված ու հռչակված էր որպես Խորհրդային Հայաստանի անքակտելի մաս, Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցվել է Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության Կովկասյան բյուրոյի 1921 թվականի հուլիսի 5-ի որոշմամբ: Իրականում այդ որոշումը իրավական տեսակետից հիմնազուրկ էր, քանզի այն անգամ չի քննարկվել ու քվեարկության չի դրվել երրորդ երկրի նշված կուսակցական մարմնում, որն ամենևին էլ օժտված չէր տարածքային հարցեր որոշելու իրավունքով: Լեռնային Ղարաբաղի բռնազավթումը (անեքսիան) անմիջականորեն իրականացվեց դեպի մահմեդական Արևելք «կարմիր հեղափոխության» միջանցիկ տարահանման բոլշևիկյան ծրագրի շրջանակներում: Կովբյուրոյի որոշումը դարձյալ ձևականորեն հավասարեցվել է բազմակողմանի միջազգային պայմանագրի, համաձայն որի Լեռնային Ղարաբաղին պետք է տրամադրվեր լայն ինքնավարություն: Սակայն, խախտելով Կովբյուրոյի՝ առանց այն էլ իրավական ուժ չունեցող որոշումը, Բաքուն 1923 թվականի հուլիսի 23-ին իր ընդունած դեկրետով մարզը կազմավորել է Լեռնային Ղարաբաղի մեկ հատվածի սահմաններում՝ երկրամասի բավականին մեծ շրջաններ՝ Քարվաճառը, Քաշաթաղը, Կովսականը, Շահումյանը և այլն, թողնելով նրա սահմաններից դուրս:

Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի գտնվելու ողջ ժամանակաընթացքում Բաքվի պաշտոնական իշխանությունները հետևողականորեն խախտել են դարաբաղցի հայերի տարրական իրավունքները: Տեղ էին գտել ազգային շարժառիթներով սպանությունների, անհետա-

ցումների և խոշտանգումների, բռնադատումների, այլախոհության ճնշումների, տասնյակ բնակավայրերի հայաթափման դեպքեր, ինչպես նաև հոգևոր ու պատմամշակութային օջախների օտարացման փորձեր: Սակայն մարզի բնակչությունը միշտ էլ դիմակայել է և իր էթնիկ ինքնատիպությունը պահպանելու վճռականությամբ ու Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության հայության ճակատագրից խուսափելու նկատառումներով Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը քանիցս բարձրացրել ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինների առջև:

Անշուշտ, արցախահայությունը միակամ էր, որ իր ազգային նկարագիրը պահպանելու և հետագա էթնիկ ուժացումից խուսափելու միակ ելքն ու երաշխիքը մայր Հայրենիքին վերամիավորվելն էր:

Արցախահայության խաղաղ հանրահավաքները, ցույցերն ու երթերը, փաստորեն, Խորհրդային Միության ի լուր աշխարհի հայտարարած Ժողովրդավարության և հրապարակայնության առաջին ծիծեռնակներից էին, այդ գաղափարախոսության փորձաքարը: Ժողովրդավարության նորմերի ճշմարիտ արտահայտություն էր ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանը, որն ընդունեց պատմական շրջադարձային որոշում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առջև միջնորդելու մասին: ԼՂԻՄ մարզային խորհուրդը համարժեք որոշումներ ընդունեց նաև 1988 թվականի հունիսի 21-ի և հուլիսի 12-ի նստաշրջաններում: Սակայն, մերժելով ԼՂԻՄ մարզխորհրդի միջնորդագիրը, ԽՍՀՄ իշխանությունների թողտվությամբ, առավել դիպուկ արտահայտած՝ հանցավոր անգործության ու անփութության պայմաններում Ադրբեջանը իրագործեց Սումգայիթի ջարդը,

որին հետևեցին Կիրովաբադի, Շամխորի, Շամախու, Բաքվի, Ադրբեջանի մյուս բնակավայրերի ու տարածաշրջանի հայ բնակչության կոտորածները, ավարտին հասցվեց շուրջ կես միլիոն հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանումը: Հետևապես կարող ենք հայտարարել՝ 1988-1990 թվականների ընթացքում Ադրբեջանում իրագործվել է պետականակիր ազգի՝ հայ ժողովրդի ցեղասպանություն: Մեր ժողովրդի ինքնորոշման սահմանադրական իրավունքի խաղաղ իրացմանը հակառակ՝ Ադրբեջանը որդեգրեց հիմնախնդիրը ուժի կիրառմամբ հանգուցալուծելու քաղաքականություն: Հայ ժողովրդին պարտադրվեց լայնածավալ պատերազմ՝ հազարավոր անմեղ զոհերով ու տասնյակ հազարավոր փախստականներով հանդերձ:

1992-1994 թթ. ադրբեջանա-ղարաբադյան առաջին պատերազմն ավարտվեց մեր նորանկախ պետությունը շրջափակած ադրբեջանական ռազմական հենակետերի ոչնչացմամբ ու տարածքների ազատագրմամբ, որով, փաստորեն շեշտակի նվազեցին մեր բնակավայրերի վրա հակառակորդի կողմից թիրախավորման և խոցելիության ռազմատեխնիկական հնարավորությունները, ապահովվեց անվտանգության գոտի:

1994 թ. մայիսի 12-ի Բիշքեքյան խաղաղության եռակողմ համաձայնագրի ստորագրումից հետո Ադրբեջանը, տարիներ շարունակ սպառնալիքներով, նախապատրաստվում էր Ղարաբաղյան հիմնախնդրի ուժային կարգավորմանը՝ իր հանրության շրջանում կիրառելով ատելության և հայատյացության քարոզչամեթոդներ: Ադրբեջանի իշխանությունների սանձազերծած 2016 թվականի ապրիլյան և Թուրքիայի ու միջազգային ահաբեկչական ուժերի ներգրավմամբ 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմները վերահաստատեցին Արցախը հայաթափելու նրանց անթաքույց, հեռագնա նենգ մտադրությունները: Այս պայմաններում բանակցային գործ-

ընթացում ներառել Ադրբեջանի կազմում Արցախին ինչ-որ կարգավիճակ տրամադրելու խնդրահարույց հարց, չի տեղավորվում ոչ մի առողջ բանականության մեջ: Չնայած հակամարտող կողմերի միջև Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշումներին՝ մենք միանշանակ հակված ենք բանակցային գործընթացը բացառապես ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո շարունակելուն միտված պատշաճ միջավայրի հաստատմանը: Մեր այս պաշտոնական դիրքորոշումը պետք է ընկալելի լինի նաև Հարավային Կովկասում իրենց տարածաշրջանային շահերը հետապնդող Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Իրանի և այլ երկրների համար:

1992 թ. հունվարի 6-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունել է անկախության մասին հռչակագիրը, որը սակայն, ռազմաքաղաքական առումով թերի է, որովհետև Ադրբեջանը այդ հռչակագրին պատասխանել է 3 պատերազմով:

Մեր կյանքով ու կենսակերպով պետք է ամրագրենք ու սրբագրենք անկախության հռչակագիրը և հրաժարվենք այն ավարտված համարելու մոլորությունից: Արցախի Հանրապետությունը, նրա ժողովուրդն ու համայն հայությունն ամեն օր պետք է բացեն անկախության հռչակագրի կենսահաստատման նոր էջ: 30-ամյա անկախ պետականության դասերի եզրահանգումը մեկն է՝ նոր իրողությունների պրիզմայի տակ Արցախ-Հայաստան-Սփյուռք միասնականության, ունեցած մարդկային ու նյութական ռեսուրսների մեկտեղում: Այսօր դիմելով համայն հայությանը՝ կոչ ենք անում չհուսալքվել, զինվել համբերությամբ: Մենք պարտադրված ենք տեր կանգնել Աստծո կամոք ու ճակատագրով մեզ բաժին հասած հայրենիքին, բուժել վերքերն ու առաջ գնալ, քանզի սերունդների առջև պատասխանատու ենք, պատասխանատու ենք հանուն հայրենիքի կյանքը զոհած մեր հազարավոր զավակների առջև:

Աստված օրհնի մեր հերոսների արյամբ ազատագրված Արցախը:

Աստված օրհնի համայն հայության երազանքների Հայաստանը:

Կրկին ողջունելով գիտաժողովի մասնակիցներին՝ մաղթում եմ արդյունավետ ու բեղուն աշխատանք:

**ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն,
ԳԱԱ ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի
ողջույնի խոսքը**

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇՂԹԱՆ*

Հայկական լեռնաշխարհում համահայկական պետականության բացակայությունը դեռ չի նշանակել առհասարակ պետականության վերացում: Գոյություն ունենալով պատմական Հայաստանի մի հատվածում, որպես կանոն՝ պատմաաշխարհագրական նպաստավոր պայմաններ ունեցող տարածաշրջաններում այն ունեցել է պետականության տարբեր դրսևորումներ (իշխանապետություն, կիսանկախ համայնք և այլն) և ժամանակի ընթացքում վերածվել համահայկական պետության, որն էլ ուսումնասիրողներին հիմք է տվել այդուհետ այն համարել լիարժեք պետականություն: Հատկանշական է, որ տեղայնական նշանակության շատ պետական կազմավորումներ հաճախ հիմք են հանդիսացել համահայկական պետականությունների ձևավորման համար:

428 թ. Արշակունիների անկումով միայն վերանում է թագավորությունը, իսկ պետականությունը ձեռք է բերում նոր դրսևորումներ՝ Արևելյան Հայաստանում՝ մարզպանության, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ սատրապությունների տեսքով, որոնց հիմքում ընկած էր նախարարական համակարգը: Այդ խնդրի խորագիտակ Նիկողայոս Ադոնցն ընդգծում էր, որ «նախարարական վարչակարգը իր կայունությամբ այնպիսի տիպական ու ուշագրավ երևույթ է, որ առանց դրա

* Հոդվածի ընդարձակ տարբերակը տե՛ս Արցախը Հայոց պետականության պատմության հոլովույթում, «Արցախը Հայոց պետականության համար պայքարի քառուղիներում», միջազգային գիտաժողով, 23 փետրվարի 2018, գեկուցումների ժողովածու, Եր., 2018, էջ 44-79:

անհնարին է հայոց հին կյանքի և պատմության գիտական ըմբռնումն ու ճիշտ լուսաբանումը: ... Այդ երկարատև ժամանակաշրջանում նախարարությունը հանդիսացավ քաղաքական կարևոր գործոն և, կարելի է ասել, հայոց պատմության լծակը. նախարարությունները ամբողջ երկրով ցրված քաղաքական ազատության օջախներ էին ..., նրա ժամանակ երկրի արտաքին կախվածությունը համատեղված էր ներքին ինքնուրույնության հետ, և այդ ճանապարհով ապահովվում էր երկրի ինքնատիպությունը» [Ադոնց Նիկողայոս, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 241]:

Արևելյան Հայաստանում Արշակունիներից հետո իշխանությունը թագավորից անցնում է նախարարական դասին. երկիրը դառնում է հարկատու Սասանյաններին, սակայն զինական ուժը մնում է նախարարների իրավասության ներքո: Այդ մասին պատմիչ Եղիշեն գրում է, որ երբ պարսից արքունիքը «...իբրև զնա (Արտաշես արքային - Ա.Մ.) ևս մերժեաց ի թագաւորութենէն, ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորութիւնն. զի թէպէտ և գանձն յարքունիս Պարսկաց երթայր, սակայն այրուծին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացն առաջնորդէր ի պատերազմի» [Եղիշէի վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Եր., 1957, էջ 6]:

Այսպես՝ թագավորին փոխարինած մարզպանը ստանձնում է նրա մի շարք գործառույթներ, պահպանվում են Արշակունիների օրոք առկա գրեթե բոլոր գործակալությունները՝ հազարապետությունը, սպարապետությունը, մեծ դատավորությունը և այլն: Հատկապես ուշագրավ է մաղխագության գործակալության, այն է՝ թագավորի թիկնազորի պետի պաշտոնի պահպանումը, այն դեպքում, երբ թագավոր այլևս չկար: Ի դեպ, ոչ միայն պաշտոններն էին պահ-

պանվել, այլև շատ դեպքերում՝ նաև դրանք իրենց նախկին տերերին՝ նախարարական հայտնի տներին՝ Մամիկոնյաններին, Ամատունիներին, Խորխոռունիներին հանձնելու ավանդույթը:

Վահանանց պատերազմից հետո Արևելյան Հայաստանում Պարսկաստանը ճանաչեց հայերի ինքնավար ապրելու իրավունքը և առժամանակ դադարեցրեց կրոնական հալածանքները: Վարդանանց ու Վահանանց պատերազմների ընթացքում հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի շնորհիվ և Նվարսակի հաշտության կնքումով 480-ական թվականների կեսերից Հայոց պետականությունն ինքնավար տարբերակով վերականգնվեց ինչպես Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական հատվածում՝ Արարատյան երկրում, այնպես էլ Հայոց Արևելից կողմերում՝ Արցախում Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ:

Հետագա դարերում Արցախում պետականության պահպանման Առանշահիկների ավանդույթները շարունակեցին Հասան-Ջալալյանները և տոհմիկ ազնվականական այլ տներ: Այսպիսով, V դարի վերջից Արցախը դարձավ տեղայնական մակարդակով հայոց պետականության պահպանման կենտրոններից մեկը: Լեռներով մյուս նահանգներից կտրվածությունը հնարավորություն տվեց Արցախին դարեր շարունակ մնալ հայոց պետականության կրողներից մեկը: Արցախի տեղն ու դերը հայոց պետականության համակարգում ավելի ընդգծվեց ուշ միջնադարում:

«Ուշ-միջնադարյան Հայաստանում,- գրում է Բ. Ուլուբաբյանը,- թաթար-մոնղոլական զավթիչների, ապա նրանց հետքերով եկած ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու թուրքերի կործանարար հարվածների տակ, ոչնչացել էին հայկական իշխանությունները, և Խաչենը համարյա միակ վայրն էր, ուր պահպանվում էին հայ պետականության բեկորները, և ուր դեռևս բոլորք էին մնում հայոց քաղաքական ազատույթ-

յան կայծերը...» [Ուլուքաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 6]: Արցախում, հարակից գավառներում և Հյուսիսարևելյան Հայաստանի այլ շրջաններում պահպանված իշխանական տների (Հասան-Ջալալյաններ, Դոփյաններ, Օրբելյաններ, Մելիք-Շահնազարյաններ և այլք) շառավիղները, ըստ մեծանուն վիպասան Րաֆֆու, երբեք չկորցրին «իրենց ինքնավարության իրավունքները» և ձևավորեցին հայ մելիքական դասը:

Նոր ժամանակներում (XVII դարի կես – 1918 թ.) հայոց պետականության պատմությունն ունի իր առանձնահատկությունները: Առաջին շրջափուլում (XVII դարի կես – XVIII դարի սկիզբ), որը կարելի է անվանել պետականության տեղական (տեղայնական) շառավիղների ժամանակաշրջան, բացակայում է համահայկական պետականությունը, բայց այն առկայծումներով ու զանազան դրսևորումներով՝ ինքնիշխան կազմավորումների (սղնախներ՝ պաշտպանական ամրոցներ, մելիքություններ, իշխանապետություններ, ինքնավար համայնքներ) տեսքով երևան է գալիս Հայաստանի առանձին շրջաններում՝ Արցախում, Սյունիքում, Գեղարքունիքում, Մոկսում, Շատախում, Սասունում, Կիլիկիայի լեռնային հատվածներում:

Այդուհետ շարունակվում են ազգային-ազատագրական պայքարի ընդհանուր շղթայում պետականության վերականգնման համար գործնական քայլերը Սյունիքում և Արցախում: Դրանով սկսվում է **պետականության վերականգնման գործնական քայլերի փուլը** (1722-1747 թթ.): Սյունիքում Դավիթ բեկի գլխավորած ազատագրական պայքարը պսակվում է հաջողությամբ. 1724 թ. Իրանի Թահմասպ II շահը ճանաչում է Սյունիքի հայկական իշխանությունը՝ հաշվի նստելով հայերի ազատագրական ձգտումների հետ և նպատակ ունենալով Դավիթ բեկի իշխանապետութ-

յունն օգտագործել ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան կայսրության դեմ:

Հայ-իրանական համագործակցության արդյունքում 1730-ական թվականներին Նադիր խանի (շահ) ջանքերով ամրապնդվում են հայկական մելիքությունները ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի լեռնային շրջաններում (Սյունիք, Արցախ, Գեղարքունիք), այլ նաև հարթավայրերում: Նրա արդեն 1734 թ. հրովարտակով Արցախի Դովշանլու գյուղի ավագերեց Դավիթը հաստատվում է ինչպես այդ, այնպես էլ Խաչենի մի քանի այլ գյուղերի ավագի ու մելիքի պաշտոնում: «Կարգադրությանը չպետք է հակառակվեն,- հրահանգվում էր փաստաթղթում,- և այն ընդունելով որպես խիստ կարգադրություն՝ ջանք չխնայեն նրա կատարման հարցում: Թող այն իրենց պարտականությունը համարեն» [Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 2 բ, վավերագիր 182, բնագիր և Բ. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականեր, պրակ IV, Եր., 2005, վավ. 2]:

Մեկ այլ հրովարտակով Նադիրը Գեղարքունիքի մելիք Մելիքջան Մելիք-Շահնազարյանի որդուն՝ Մանուչարին, «ետ նմա իշխանութիւն, ունել ընդ ինքեան զդահլիճ..., և անուանեաց զնա միրիմիրան կամ պէյլէրպէի ի վերայ Արարատեան երկրի և մասին ինչ Սիւնեաց» [Մելիք-Սիլիմեանց Հ. Զմիռնիացի, Համառոտութիւն պատմութեան Հայկազեանց, Մատենադարան, ձեռագիր 2888, էջ 341ա, հմմտ.՝ Հայոց պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. 3, գիրք առաջին, Եր., 2010, էջ 55]: 1738 թ. շահական հատուկ հրամանագրով մուաֆության իրավունքներ շնորհվեցին Երևանի մելիքներ Հակոբջանին ու Մկրտումին՝ «նմանների մեջ լավագույն խնդարկունների բարի ծառայության համար այնպես, ինչպես նախկինում արքայական հրամանագրով հաստատվել էր նրանց մելիքության *մուաֆությունն* ու մյուս իրավունքնե-

րը], ըստ կարգի...» [Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 1032]:

Բազմաթիվ հայ մելիքներ պարսիկների հետ դաշնակցած պայքարում են ընդհանուր թշնամու՝ օսմանցիների դեմ: Այդ պայքարում փաստական ինքնավարություն են ձեռք բերում հատկապես Արցախի մելիքները, Դիզակի մելիք Եգանի գլխավորությամբ, որոնց զինական ուժերի հետ Նադիրի գործակցությունը բարձրանում է նոր աստիճանի: Արցախում՝ Գանձակի նախկին բեկլարբեկությանը ենթակա Վարանդայի, Դիզակի, Ջրաբերդի, Խաչենի և Գյուլիստանի գավառներում 1736 թ. ծնունդ է առնում հայկական նոր ինքնավարություն՝ Խամսայի (արաբերեն խամսա՝ հինգ) մելիքությունները: Նադիրը, խիստ կարևորելով հայության դերը հակաթուրքական պայքարում, չի հապաղում ճանաչել Արցախյան այս յուրահատուկ պետականությունը: Նա, փաստորեն, վավերացնում է հայերի շուրջ 15-ամյա հերոսական պայքարի արդյունքում ստեղծված իրողությունը:

Այսպիսով, Արցախում պետականության յուրօրինակ դրսևորումներ եղան հայկական սղնախներն ու մելիքությունները: Պատահական չէ, որ Արցախի դերը խիստ կարևորվեց XVIII դ. երկրորդ կեսին առաջ քաշված ազատագրական ծրագրերում:

XVIII դ. երկրորդ կեսը և XIX դ. առաջին կեսը Հայաստանի ազատագրության նոր ծրագրերի մշակման և մասնակի գործադրման փուլն էր: Այն սկսվում է հնդկահայ նշանավոր գործիչ Հովսեփ Էմինի բուռն գործունեությամբ: 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և 1783 թ. Գեորգիևսկի ռուս-վրացական դաշնագրով Վրաստանի ռուսական հովանավորության ընդունումը նոր խթան հանդիսացան ավելի բովանդակալից ազատագրական ծրագրերի մշակման համար: 1769 թ. աստրախանաբնակ հայ գործիչ Մովսես Սաբաֆյանի կազմած ծրագրում նախատեսվում էր հայոց թա-

գավորության վերականգնում Ռուսաստանի օժանդակությամբ: Պետականության վերակերտման գործում կարևորություն էր տրվում Հայաստանի այն շրջանների փորձին, որոնք ժամանակ առ ժամանակ եղել էին ինքնավար կազմավորումներ և հայ ժողովրդի կողմից ընկալվել որպես ընդօրինակության արժանի ու թագավորության վերականգնման առավել հնարավոր տարածաշրջաններ: Մասնավորապես, մատնանշվում էին Արցախն ու Սյունիքը: Պատահական չէ, որ ապագա Հայոց թագավորների թեկնածուների շարքում Մ. Սարաֆյանը տեսնում էր Արցախի մելիքներից մեկին: Ակնհայտ է, որ 1722-1747 թթ. Արցախում պետականության վերականգնման իրողությունը և մելիքությունների շառավիղները հստակ կնիք էին դրել ազատագրական պայքարի ղեկավարների նմանատիպ մտածողության վրա:

Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակ մելիքները ևս գիտակցում էին թագավորության վերականգնման գործում իրենց առաքելությունը, չէին մոռանում իրենց հայոց արքայական ծագումն ու առիթ առ առիթ այդ մասին հիշատակում էին պաշտոնական գրագրություններում: Այսպես. 1781 թ. սեպտեմբերի 2-ին ռուս մեծ զորավար Ալեքսանդր Սուվորովին և Եկատերինա II կայսրուհուն հասցեագրած հերթական նամակներում, որտեղ խնդրում էին զինական օգնություն մահմեդականների դեմ անհավասար պայքարում, Արցախի մելիքները (Ադամ, Բեգլար, Իսրայել) իրենց մասին գրում էին. «Մեք ներքոյ անվանեալքս Ղարաբաղու հայոց թագաւորաց ազնիւ զինվորած(ց) մնացեալ ժառանգք մելիքներըս», «մեք ի ազգաց հայոց ի տանիցն Արշակունեաց և Աղանից ի արքունական գահոյից, մնացեալ ազնիւ զինաւորացէն ժառանգ մելիքներս և մեր բոլոր երկիրս իշխանօվք հանդերձ...» [Армяно-русские отношения в XVIII веке (1760-1800 гг.), сборник документов, т. IV. Ер., 1990, с. 181]:

Հայոց պետականաշինության գաղափարական տեսականը նոր բարձրության են հասցնում հնդկահայ նշանավոր գործիչներ Շահամիր Շահամիրյանը և Մովսես Բաղրամյանը: Մադրասում 1771 թ. նրանց հիմնադրած տպարանում շուտով լույս են տեսնում Մ. Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» աշխատությունները, որոնցում անդրադարձ էր կատարվում հայ ժողովրդի ծանր վիճակին և միապետության փոխարեն, առաջարկվում էր ստեղծել ժողովրդավար պետություն, որն ըստ հեղինակների՝ հայոց պետականության կործանման գլխավոր պատճառներից է եղել: Ի տարբերություն Նախորդ բոլոր ծրագրերի Շ. Շահամիրյանի նախագիծը, որը հայտնի է «Հարավային ծրագիր» անունով, առաջ էր քաշում տվյալ ժամանակաշրջանի համար արտառոց՝ ընդհանուր ընտրական իրավունքի հիման վրա ձևավորված հանրապետական Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Ապագա Հայաստանում ամեն ինչից վեր լինելու էր ոչ թե միապետի կամքը, այլ օրենքը: Ըստ «Որոգայթ փառացի»՝ անհրաժեշտ է «կալ և մնալ ձեզ կախեալ ըստ օրինաց ձերոց զի ո՛չ ոք իցէ՝ որ իշխեսցէ ի վերայ ձեր բայց օրէնս ձեր» [Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց, Մադրաս, 1773, էջ 15-16]:

Ակադեմիկոս Վ. Բարխուդարյանը, անդրադառնալով XVIII դարի երկրորդ կեսի ազատագրական ծրագրերին, ընդգծում է, որ առավել էականն ու հատկանշականն այն է, որ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Ռուսաստանի և Հնդկաստանի գաղութներում երկիրն ազատագրելու հետ մեկտեղ միահամուռ ու աներեր խնդիր էր դրվում վերականգնելու հայկական անկախ պետականությունը:

XIX դ. առաջին երեսնամյակին գրավելով Արևելյան Հայաստանը՝ ռուսական արքունիքը փորձեց Անդրկովկասում մտցնել կայսերական վարչակարգեր: Ուստիև առժամանակ պահպանվեցին տեղական ինքնակառավարման առանձին

տարրեր, որոնք կային պարսկական ազդեցության շրջանում: Միևնույն ժամանակ վերացվեցին ներքին ինքնավարության դրսևորումներ հանդիսացող մելիքությունները, որոնց թվում և Արցախի մելիքությունների շառավիղները:

XIX դ. երկրորդ կեսից սկսվում է մի ժամանակաշրջան, երբ Արևելյան Հայաստանում ռուսական վարչակարգերի վերջնական հաստատումից հետո, ինքնիշխանության գրեթե բոլոր սաղմերը վերանում են, իսկ Արևմտյան Հայաստանում, բացառությամբ Սասունի, Կիլիկիայում՝ Ջեյթունի, պայմանավորված հայ ժողովրդի համար ստեղծված քաղաքական ծանրագույն պայմաններով, պետականության վերականգնման համար պայքարը փոխարինվում է Օսմանյան կայսրության կազմում ընդամենը հայկական ինքնավարության հասնելու տեսլականով:

1918 թ. մայիսի 28-ով սկսվող **Հայաստանի Հանրապետության (1918-1920) պատմության փուլը** նշանավորվում է ոչ միայն անկախության վերականգնումով, այլ նաև իր վարչական կառուցվածքով ժողովրդավարական՝ խորհրդարանական հանրապետության ստեղծումով: Ընդամենը երկուսուկես տարիների ընթացքում Առաջին հանրապետությունը ձեռք է բերում անկախ պետականությանը բնորոշ բոլոր հատկանիշները՝ տարածք, իշխանության մարմիններ, բանակ, միջազգային ճանաչում և այլն:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Արցախը և ապա նաև Սյունիքը, արտաքին գործոնների պատճառով հնարավորություն չունենալով միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը, ստեղծեցին սեփական պետական կազմավորումները և պայքար ծավալեցին Մայր հայրենիքին միանալու համար: 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիում հրավիրվում է Արցախահայության առաջին համագումարը, որը կազմում է Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն և երկրամասը հռչակում անկախ վարչատարածքային միավոր: Հետագա համագու-

մարներում Արցախի հայությունն իր որոշումներով կրկնում է Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու իր վճռակա-նությունը: Ադրբեջանի ոստնձգությունների դեմ մղած համառ ու արյունալի պայքարից հետո Արցախահայության 9-րդ հա-մագումարը 1920 թ. ապրիլի 25-ին երկրամասը հռչակում է ՀՀ մաս: Այդ երկու տարիների ընթացքում Արցախը դառ-նում է հայոց նորագույն պետականության կերտման գլխա-վոր կենտրոններից մեկը:

Քեմալաբուլձևիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության անկու-մից հետո անկախության դրոշը շարունակում է ծածանել նույն ամսի 25-ին Գարեգին Նժդեհի ղեկավարությամբ Տա-թևի համազանգեզուրյան առաջին համագումարում հռչակ-ված Ինքնավար Սյունիքը, որը 1921 թ. ապրիլի 27-ին վե-րանվանվում է Լեռնահայաստան, իսկ հունիսի 1-ին՝ Հայաս-տանի Հանրապետություն: Սյունիքը դառնում է ամբողջ անդրկովկասյան տարածաշրջանում վերջին անկախ պե-տական կազմավորումը:

Խորհրդային Հայաստանը (մինչև 1936 թ. Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն՝ ՀՍԽՀ) քանի որ ուներ պետությանը բնորոշ հատկանիշնե-րի մեծ մասը, անշուշտ նույնպես պետականություն էր, առավել ևս, որ իր գոյության առաջին տարիներին ուներ հարաբերական անկախ կարգավիճակ:

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, որ նույն՝ հարաբա-րական անկախության ենթափուլում, օգտվելով Հայաստա-նի համար ստեղծված արտաքին ու ներքին անբարենպաստ պայմաններից, հայկական մի շարք տարածքներ (Նա-խիջևան, Լեռնային Ղարաբաղ, Ուտիք, Կարսի մարզ, Սուր-մալուի գավառ և այլն) դուրս մնացին ՀՍԽՀ սահմաններից: Դրանցից գոնե Լեռնային Ղարաբաղին Ադրբեջանի կազ-մում տրվեց ինքնավար մարզային կարգավիճակ 1923 թ.

հուլիսի 7-ին, երբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ): Վերջինս թեև զրկված էր ինքնավարության շատ տարրերից, այնուամենայնիվ իր սահմանափակ ինքնավարության շնորհիվ կարողացավ դիմակայել Ադրբեջանի ազգայնամոլ քաղաքականությանը և մինչև 1988 թ. Արցախյան շարժումը պահպանել երկրամասի ընդհանուր հայկական դիմագիծը:

Նորագույն ժամանակաշրջանում Հայոց պետականության երրորդ՝ անկախության փուլը սկսվում է 1991 թ. սեպտեմբերից, երբ ամսի 2-ին կյանքի է կոչվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (Արցախի Հանրապետություն), իսկ 21-ին անցկացված համաժողովրդական հանրաքվեից հետո՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այս գործընթացի հիմքերը փաստորեն դրվեցին Արցախյան ազատագրական հուժկու շարժումով, 1990 թ. մայիսին կայացած բազմակուսակցական, ժողովրդավարական ընտրություններով և նորընտիր Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) կողմից օգոստոսի 23-ին ընդունած «Անկախության հռչակագրով»:

Ներկայումս հայկական երկու պետությունները՝ ՀՀ-ն և ԱՀ-ն, բոլորելով իրենց վերանկախացման երեսնամյակը, աշխարհաքաղաքական ծանրագույն պայմաններում իսկ, շարունակում են հայոց հինգիսաքաղաքական պետականության երթը:

Այսպիսով՝ հայոց պետականության ուրվագծային պատմության վերոհիշյալ շարադրանքը հուշում է, որ անհրաժեշտ է վերանայել հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցած այն թյուր տեսակետը, որ դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը եղել է պետականազուրկ: Անտարակույս, ժամանակ առ ժամանակ կործանվել է միայն միասնական թագավորությունը, իսկ պետական ինքնատիպ դրսևորումները՝ տեղական թագավորությունները, իշխանապետությունները,

մելիքությունները և այլ կազմավորումները գրեթե բոլոր պատմափուլերում եղել են և դրանով իսկ պահպանել հայկական պետականության ընդհանուր շղթան: Այդ շղթայում, ինչպես երևաց, Արցախը մշտապես ունեցել է իր ծանրակշիռ տեղն ու դերը:

Ողջունելով գիտաժողովի մասնակիցներին՝ մաղթում եմ արդյունավետ աշխատանք:

**Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդ
Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյանի
օրհնանքը և ողջույնի խոսքը**

**«Հայրենիք սրբեղծելը հերոսություն է,
Հայրենիք շենացնելը՝ առաքինություն»:**

*Վազգեն Ա
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց*

Արցախի Հանրապետության մեծարգո նախագահ տիար Արայիկ Հարությունյան, ԱՀ ազգային ժողովի մեծարգո նախագահ տիար Արթուր Թովմասյան, ԱՀ Կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի մեծազնիվ նախարար տիկին Լուսինե Ղարախանյան, գիտաժողովի պատվարժան մասնակիցներ՝ սիրելի քույրեր և եղբայրներ, Մայր Հայաստանի և Արցախի Հանրապետության անկախության վերականգնումը հայ ժողովրդի դարավոր իղծերի իրականացումն էր և նրա ազատ ապրելու բնական ու Աստվածապարզ իրավունքի իրացումը:

Մեր ազգը, որպես Հայկի սերունդ և քրիստոնեական արժեհամակարգի կրող, մշտապես պայքարի մեջ է եղել չարի դեմ: Հազարամյակներ շարունակ փորձել են ու էլի փորձում են ջնջել Հային ու Հայկականը, բայց չեն հաջողի, որովհետև մեր ժողովրդի կյանքը բացի նյութական իրողություն լինելուց, նաև հոգևոր իրողություն է: Երբ Հայկն ըմբոստացավ Բելի դեմ և վերադարձավ մեկ Աստծո պաշտամունք ունեցող իր հայրերի երկիրը, երբ մոտ 2000 տարի առաջ մեր ազգը վերադառնալով իր արմատներին՝ ընտրեց դեպի Աստված գնալու Քրիստոսի նախանշած ճանապարհը, մեկընդմիջտ ամրագրեց, որ դեպի հավիտենություն քայլող ազգ է:

Գաղտնիք չէ, որ հայ ազգը շատ երկար տարիներ լինե-

լով այլ ժողովուրդների լծի ու իշխանության տակ՝ չի կարողացել կերտել իր պետականությունը: Այս է այն գլխավոր ազդակը, որ զգաստացնում է ամեն հայի միտք՝ հասկանալու, թե որքան է պետականություն ունենալու գինը: Երբ Հայոց ազգը պետականություն չուներ, Մայր Եկեղեցին էր կրում ժողովրդին առաջնորդելու ծանր լուծը: Միշտ հալածանքի ժամին եկեղեցին դիմել է այլ պետությունների, որպեսզի կեղեքվածին ու որբացածին ողորմություն անեն, սակայն, ավաղ, աշխարհը ինչպես միշտ իր հոգսերով էր և բնավ մեզ լսելու անգամ ժամանակ չուներ:

Թե ինչպիսի նշանակություն ունի ինքնիշխան և ուժեղ պետություն ունենալը, կարծում ենք լավագույնս բնութագրել է Հայոց Հայրապետ, ազգային ազատագրական պայքարի առաջամարտիկներից Խրիմյան Հայրիկը. *«Երբ գնացի Բեռլինի կոնգրես մեր ժողովրդի իրավունքները բարձրաձայնելու համայն աշխարհով, միայն այդժամ հասկացա, որ նախ և առաջ պետք է ունենալ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ իրավունք: Այդ իրավունքը նվաճում են զենքով: Երևի լսել եք երկաթե շերեփի մասին: Եվրոպական քաղաքակիրթ ազգերը, որոնք մեզ թվում էին օրինապաշտ և արդար, խղճահարությունից բացի ոչինչ մեզ չգրվեցին: Ռուսաստանը, որ թվում էր մեր ժողովրդի մեծ բարեկամն է, իր շահերից բացի ոչինչ չէր տեսնում և չէր լսում: Հայ ժողովուրդը կարծես ծմռան սառնամանիքին դրսում հայտնված անոթի երեխա լիներ, որի առջև բոլորը փակեցին իրենց տան դռները: Հայ ժողովուրդը անտեր էր: Բայց ամենից կարևորը, որ ես հասկացա՝ այն էր, որ մենք տերեր չպետք է փնտրենք դրսում...»:*

Այսօր՝ ուղիղ 30 տարի հետո, բոլորիս միավորել է հիշողությունն ու վերաբժանորդումը այն օրվա, երբ տասնամյակների ծանր շղթաները կոտրվեցին, երբ հայի հոգու մեջ դարերով անթեղված, ճնշված ու խտացված ուժի վերածված ա-

զատության աստվածաստեղծ ձգտումը ժայթքեց և ստացավ իր արժանի բանաձևումը՝ Արցախն ու Մայր Հայրենին այլևս անկախ են: 30 տարի առաջ հայր ի լուր աշխարհի արձանագրեց, որ ունի իր դարավոր հայրենի հողում ազատ ապրելու իրավունք: Մեր ժողովուրդը ընտրեց արժանապատիվ ապրելու ուղին՝ գիտակցելով թե ինչ թանկ գին պետք է վճարի այդ ընտրության համար. բազում փորձություններ հաղթահարելով՝ ազատագրեց Արցախը, որպեսզի այնտեղ կարողանա իրականություն դարձնել իր ազատ ապրելու իրավունքը:

Արցախի անկախության վերջին ծանր փորձության թողած վերքերը դեռ չեն սպիացել, մեր շուրջը դեռևս մութ ամպեր կան, Արցախի հարցը դեռ ամբողջովին լուծված չէ, մեր տնտեսական, ստեղծագործական, արդյունաբերական գործությունը նորից տկարացել է, և ոչինչ այնպես չէ, ինչպես որ մենք կուզեինք: Բայց մենք է, որ ամեն բան պետք է անենք վիճակը փոխելու համար: Աստված երկնքից հրեշտակներ չի ուղարկելու մեր կյանքը բարելավելու համար: Մենք ենք Աստծո գործակիցները այս հողի վրա՝ մեր աշխատանքով ու մեր ջանքերով, չլինի թե մեր զավակները մի օր ասեն. «մեր հայրերը և մայրերը այնպիսի ճղճիմ հարցերով ու ներքին պայքարով իրար դեմ ելան, որ մթագնեցին մեր ազատությունն ու անկախությունը»:

Հիմա, երբ այստեղ համախմբվել ենք մեր կարևոր ձեռքբերումներից մեկի՝ անկախությանը նվիրված այս գիտաժողովի շրջանակներում, լավագույն առիթն ունենք մտորելու, դասեր քաղելու, մեր բացթողումները վեր հանելու և առաջ շարժվելու՝ կամքը ավելի հզորացնելու համար: Այսօր մենք պետք է մեր անձը մոռանանք, միանանք հոգևոր հաղորդությամբ և մեր աղոթքներն ու ջանքերն ուղղենք մեր հայրենիքի հզորացմանը, որովհետև ամեն ինչ անհետ կորած չէ: Աստված թողել է այս մնացորդացը, որի վրա պետք է

ամուր կանգնենք ու առաջ շարժվենք:

«Նահապարակների արյունը գծում է մեր կյանքի և մեր պարտականության ճանապարհը»: Մեր նվիրյալ նահատակների պատգամն է, որ կարողանանք մեր կյանքով հարգել այն, ինչը որ նրանք մահով և արյունով հարգեցին: Պետք է հասկանանք, որ մեզնից վեր է մեր հողը, մեր հայրենիքը, մեր Եկեղեցին, և այդ գիտակցությունն է միայն, որ պետք է փրկի Արցախը:

Մենք՝ քրիստոնյաներս, ունենք դեպի մի ուրիշ աշխարհ ձգտելու իդեալը, Ավետարանական խոսքով Աստծո թագավորության աշխարհը, որը հենց Սիրո աշխարհն է: Այս կապակցությամբ Քրիստոս ասաց, թե Ես այս աշխարհից չեմ, այլ մի ուրիշ աշխարհից, Գերագույն Սիրո աշխարհից և բոլորդ հրավիրված եք այդ աշխարհ:

Եթե մենք որպես ազգ, որպես գիտակից քրիստոնյա ժողովուրդ չենք ձգտում մեկ մեկու սիրել Աստվածային պատվիրանով, ապա մեր ազգի նկատմամբ աշխարհի անտարբեր վերաբերմունքը կարող ենք արդարացված համարել: Սակայն, եթե մենք հանձն ենք առնում մերձավորին սիրելու պատվիրանը, հենց այդ սերն էլ դառնում է թե՛ անձնային, թե՛ համազգային գերագույն պատվանդանն ու ամրոցը:

Աստված մարդուն ստեղծել է իր պատկերով և նմանությամբ, և այն արտահայտվում է մարդու ազատ կամքով ու ինքնիշխան բնությամբ: Մարդը իմացական արարած է՝ օժտված ազատությամբ և իր արարքների տերը լինելու կարողությամբ: Հետևաբար՝ կամքը մերն է, և ընտրությունը՝ ևս:

Այս մտածումներով մեր օրհնությունն ենք բերում գիտաժողովի նախաձեռնողներին և բոլոր մասնակիցներին՝ մաղթելով բարի և արդյունաբեր ընթացք այս կարևոր գիտական աշխատանքին:

Աստծո օրհնությունը և խաղաղությունը ամենքիս:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱՀ ԱԺ արտաքին հարաբերությունների
մշտական հանձնաժողովի նախագահ,
պ. գ. դ., պրոֆեսոր
vahrambalayan@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (1991-2021 ԹԹ.). ՁԵՌՔԲԵՐՈՒՄՆԵՐ, ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

Հիմնաբառեր՝ Հայաստան, Արցախ, հանրապետություն, Ադրբեջան, քաղաքական, տնտեսական, ազգային, անկախություն, պետականություն, միջազգային, իրավական:

Արցախի Հանրապետությունն իր կազմավորումից ի վեր անցել է բարդ ու դժվարին ճանապարհ՝ ունենալով ինչպես ձեռքբերումներ, այնպես էլ կորուստներ, որոնց քննությունը թույլ կտա հնարավորինս անցնցում դիմակայել ապագա մարտահրավերներին:

1980-ական թվականների կեսերին սկիզբ առած Արցախյան ազատագրական շարժումն ուներ մեկ նպատակ՝ վերականգնել պատմական արդարությունը և Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգի մի մասը, որը ԽՍՀՄ վարչաքաղաքական համակարգում ուներ ինքնավար մարզի կարգավիճակ, վերամիավորել Մայր Հայաստանին: Դա կարող էր հնարավոր դառնալ խորհրդային ծավալապաշտ կայսրության՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո միայն, քանի որ խորհրդային պատմափուլում Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի կազմ մտնելը ծառայել էր խորհրդա-թուրքական «բարեկամության» խորապատկերի վրա նոր ձևավորվող կայսրության շահերի սպասարկմանը: Պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ կազմաքանդման վերջին շրջանում՝ 1988-1991 թվականներին, խորհրդային ղեկավարությունը տնտեսական, բարոյահոգեբանական, քաղաքական, ռազմական ճնշումների էր են-

թարկում արցախահայությանը: Նպատակը մեկն էր՝ փորձել ապրել նախորդ 70 տարիների տրամաբանությամբ: Բայց հանրային կյանքը կարգավորող օրինաչափությունները, որոնց մի մասն առ այսօր ուսումնասիրված չեն, գործում էին լիովին հակառակ տրամաբանության տիրույթում: Երկրի կառավարման վարչահրամայական, կոռումպացված, բյուրոկրատական համակարգի գոյությունը, պլանային տնտեսության կուսակցականացված, գաղափարականացված վիճակը, սոցիալ-տնտեսական կյանքի վատթար կացությունը, արդարության սկզբունքի մասին աղճատված պատկերացումները, սպառազինության մրցավազքը, սոցիալիստական և կապիտալիստական երկրների անհարկի դիմակայությունը անխուսափելի դարձրին ԽՍՀՄ կործանումը:

Խորհրդային 70 տարիների ընթացքում արցախահայությունը, ՀԽՍՀ-ից կտրված, ԽՍՀՄ կազմում ապրեց ներքին ինքնավար կյանքով՝ խոր հավատով, որ պայքարի արդյունքում կվերականգնվի պատմական արդարությունը:

Արցախյան շարժման առաջին իսկ օրերից ԽՍՀՄ բարձրագույն քաղաքական ղեկավարության որոշ շրջանակներում իշխող էր այն մոտեցումը, որ խորհրդային երկրի իրավահաջորդ Ռուսաստանը երկրագնդի տարբեր տարածաշրջաններում իր տնտեսական և ռազմաքաղաքական ազդեցությունը պահպանելու համար նախկին կայսրության որոշ հատվածներում անկախ վարչական միավորների կարգավիճակով պետք է ունենա հուսալի դաշնակիցներ: Այդ նոր վարչաքաղաքական միավորների ձևավորման գործընթացը պետք է համապատասխաներ ԽՍՀՄ գործող օրենսդրությանը, իսկ դրանցում ապրող և մեծամասնություն կազմող ժողովուրդն էլ ունենար պատմականորեն ամրագրված իրավունքներ:

Մեկ դիտարկում ևս. խորհրդային ղեկավարության այն մասը, որը շարունակում էր կառչած մնալ ԽՍՀՄ-ը բարեփո-

խումների միջոցով պահպանելու գաղափարին, ազատագրական պայքարի սկզբնափուլում դրականորեն կամ համենայնդեպս թշնամաբար չէր տրամադրված Արցախյան շարժման նկատմամբ: ԽՍՀՄ պետական անվտանգության մարմինները, ինչպես ՀԽՍՀ-ում, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ում կոշտ չվերաբերվեցին գործընթացի և շարժման ակտիվիստների նկատմամբ: Ավելին, ՀԽՍՀ պետական անվտանգության կոմիտեի նախագահ Մարիոս Յուզբաշյանը բարյացակամ վերաբերմունք ուներ շարժման նկատմամբ: Ինչպես ՀԽՍՀ-ում, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ում անվտանգության մարմինների նման դիրքորոշումը հիմնականում պայմանավորված էր շարժման ոչ հակախորհրդային բնույթով: Դրանով կարելի էր բացատրել նաև 1987 թ. վերջերին և 1988 թ. սկզբներին ԼՂԻՄ-ից Մոսկվա մեկնած պատվիրակությունների նկատմամբ մեղմ վերաբերմունքը: Սակայն 1988 թ. փետրվարի 20-ից մինչև 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ը ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ իրավասու մարմինների որոշումները ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերամիավորելու վերաբերյալ ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից կոշտ և մերժողական արձագանքի արժանացան: Դրան հակառակ, 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը լուռ համաձայնությամբ ընդունվեց Մոսկվայի կողմից: ՀԽՍՀ-ի հետ ԼՂԻՄ-ի վերամիավորումը անհնարին համարող ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները յուրաքանչյուր առիթով ակնարկում էին մարզը կենտրոնական իշխանությունների ենթակայության տակ դնելու նպատակահարմարության մասին: 1988 թ. մարտի 25-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Անդրեյ Գրոմիկոն այդ հարցի շուրջ առանձնազրույց ունեցավ ԼՂԻՄ մարզկոմի առաջին քարտուղար Հենրիխ Պողոսյանի և մարզկոմի բյուրոյի անդամ Ռազմիկ Բալայանի հետ: Նա անհնարին համարեց ԼՂԻՄ-ի վերամիավորումը՝ ՀԽՍՀ-ին՝ ակնարկելով ԼՂԻՄ-ի

կառավարումը կենտրոնի ենթակայության տակ դնելու հավանականության մասին¹: 1988 թ. հունիսի 21-ին մարգ-խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը, քննարկելով վերոհիշյալ գաղափարը, հարցին ընթացք տալու համար որոշեց դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին²: 1988 թ. հուլիսի 18-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստում Հ. Պողոսյանն իր ելույթում մարզը Ադրբեջանի ԽՍՀ կազմից դուրս բերելը համարեց տարածաշրջանում լարվածությունը մեղմելու և հարցը լուծելու միակ միջոցը³:

Անդրադառնալով այս հարցին՝ Անդրեյ Սախարովը 1988 թ. հոկտեմբերի 13-ին նշեց, որ ԽՍՀՄ ղեկավարության ձեռնարկած քայլերն անպտուղ են և չեն կարող լուծել Ղարաբաղյան հարցը: Իրավիճակից դուրս գալու համար նա առաջարկում էր Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի ենթակայությունից հանել և դնել կենտրոնական իշխանության անմիջական կառավարման ներքո⁴: Եթե այս ամենին գումարենք Գանձակում 1988 թ. հուլիսին ԼՂԻՄ-ի ներկայացուցիչների հետ Համաշխարհային տնտեսության և միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի տնօրեն Եվգենի Պրիմակովի գրույցը, որտեղ նա հակամարտության լուծման միակ ճանապարհը համարել էր անկախության ուղիով գնալը, ապա հետագա քայլերի հաջորդականությունը մեզ համար առավել քան պարզ կդառնա:

Հետագա ամիսներին ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից ավելի գործնական քայլեր ձեռնարկվեցին: 1989 թ. հունվա-

¹Բալայան Վ., Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և գաղափարական դրսևորումներն Արցախում՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 2007թ. (պատմաքննական ուսումնասիրություն), պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման համար ատենախոսություն, Եր., 2013, էջ 393:

²ԱՀ պետարխիվ, ֆ. 1, ց. 2, գ. 264, թ. 48:

³«Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 24 հուլիսի, 1988:

⁴ Сахаров А. О Нагорном Карабахе. Сост. С. Золян. Ер., 1996, с. 18.

րի 20-ին ԼՂԻՄ-ում, ԽՍՀՄ պատմության մեջ առաջին անգամ, ստեղծվեց հատուկ կառավարման կոմիտե, որը գլխավորում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաժնի վարիչ Արկադի Վոլսկին⁵:

Հատուկ կառավարման կոմիտեին վերապահվեցին մարզի պետական իշխանության լիազորությունները: Մինչ այդ՝ 1989 թ. հունվարի 13-ին, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդն ընդունել էր «Ադրբեջանական ԽՍՀ ԼՂԻՄ-ում կառավարման նոր ձև մտցնելու հետ կապված միջոցառումների մասին» որոշումը, որով ԽՍՀՄ պետպլանին և ֆինանսների նախարարությանը հանձնարարվել էր ԽՍՀՄ պետական բյուջեի մեջ, սկսած 1989 թ., հատուկ տողով նախատեսել ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման կարևորագույն ցուցանիշները⁶: Փաստորեն, ԽՍՀՄ ղեկավարները կառավարման առումով մարզին տվել էին ինքնուրույն վարչական միավորի կարգավիճակ:

Որպես վերոշարադրյալ մտքերի ու փաստերի ամփոփում հարկ է նշել, որ Ռուսաստանի հետ Արցախի ունեցած 350 տարվա քաղաքական կապերը, 1988-1994 թվականների իրադարձությունները, Արցախյան 3-րդ պատերազմից հետո Արցախի Հանրապետությունում Ռուսաստանի Դաշնության կողմից իրականացվող խաղաղարար առաքելությունը ապագային միտված նպաստավոր հիմքեր են ստեղծում Արցախ-Ռուսաստան քաղաքական հարաբերություններն ամրապնդելու, տարածաշրջանում երկարատև և կայուն խաղաղություն ապահովելու համար:

30 տարիների ընթացքում հայ քաղաքական մտքի համար Արցախի անկախ պետության ճանապարհով գնալու հանգամանքը այդպես էլ տիրական չդարձավ: Մինչև Արցախյան 3-րդ պատերազմը Արցախի՝ ՀՀ-ի մաս լինելու

⁵«Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 15 հունվարի, 1989:

⁶«Известия», М., 21 января, 1989.

հարցը քաղաքական որոշ շրջանակների համար շարունակել է օրակարգային մնալ (Բակո Սահակյանին մարզպետ անվանելը կամ Նիկոլ Փաշինյանի «Արցախը Հայաստան է և վերջ» գաղափարը):

Միասնական մոտեցման բացակայությունը, երբեմն տարակուսանք է առաջացնում մեր բարեկամների շրջանում: Աշխատանքի բերումով արտասահմանյան մեր գործընկերների հետ հանդիպումների ժամանակ հաճախ հետևյալ հարցադրումներն են հնչեցվում. դուք վերջնականորեն կողմնորոշվա՞ծ եք, ՀՀ մաս ե՞ք ուզում դառնալ, թե՞ անկախ պետություն ստեղծելու ճանապարհն եք ընտրել: Երկակի մոտեցումը կամա թե ակամա դառնում է քաղաքականություն:

Այդ երկակիությունը շատ դեպքերում հայկական երկու հանրապետություններին թույլ չի տվել միջազգային հարթակներում համապատասխան դերաբաշխումով, ի նպաստ հայոց պետականության գործելու: Երբեմն էլ դա առիթ էր դառնում ՀՀ ղեկավարության համար, սուբյեկտիվ հանգամանքներից ելնելով, մկրատելու Արցախի իշխանությունների իրավասությունները: Փաստորեն, Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնությունը տարեցտարի անկում է ապրել, ինչի հետևանքով ավելի շատ տուժել են հանրապետության պաշտպանական և անվտանգային համակարգերը: 2020 թ. դեկտեմբերի 16-ի իր ուղերձում այդ մասին շեշտադրում կատարեց ԱՀ նախագահ Արայիկ Հարությունյանը՝ նշելով. «... Սահմանադրությամբ հանրապետության նախագահը Արցախի Հանրապետության իշխանության, անկախության, տարածքային ամբողջականության ու անվտանգության երաշխավորն է, արդյո՞ք ունեցել եմ ներքին և արտաքին բավարար հնարավորություններ ու լծակներ ... լայնածավալ պատերազմում լիովին երաշխավորելու նշված չորս արժեքները ...: Կամ, եթե Սահմանադրությամբ հանրապետության

նախագահը զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարն է, ապա ու՛մ համար է գաղտնիք, թե իրականում Պաշտպանության բանակն ինչպես և որտեղից է կառավարվում և թե որքանով է ԱՀ նախագահը ընդգրկված այդ գործընթացներում»⁷:

Դեռևս 1992 թ. հունվարի 8-ին Արթուր Մկրտչյանը, ստանձնելով ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնը, դառնալով նորաստեղծ հանրապետության առաջին ղեկավարը, այդպես էլ ՀՀ իշխանություններից շնորհավորական ուղերձ չստացավ:

ՀՀ իշխանությունների նմանօրինակ դիրքորոշումից մտահոգ, ծնունդով արցախցի, երևանաբնակ մի խումբ գիտնականներ «Պատմությունը մեզ չի ների» վերտառությամբ բաց նամակով դիմեցին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանին Հայաստանի անբաժանելի մաս հանդիսացող Արցախի նկատմամբ վճռական կեցվածք որդեգրելու⁸:

Կարելի է նմանօրինակ զարգացումների հոլովություն դիտարկել նաև ՀՀ կողմից ԱՀ-ը չճանաչելու հանգամանքը: Հիմնավորումը հետևյալն էր. «Եթե ԱՀ բոլոր հարցերը լուծվում են ՀՀ կողմից, հետևաբար ի՞նչ իմաստ ունի Արցախի ներկայացուցիչների մասնակցությունը»: Մինչդեռ դեպքերի ընթացքը ապացուցեց, որ ՀՀ կողմից ԱՀ-ը չճանաչելու փաստը ոչ միայն խոչընդոտեց հայկական երկրորդ հանրապետության միջազգայնորեն ճանաչման գործընթացին, այլև տարակուսանք էր առաջացնում մեր բարեկամ երկրներում՝ նրանց մղելով սպասողական տեղապտույտի դաշտ, իսկ Ադրբեյջանին տալիս լծակներ ամրապնդելու իր կոշտ,

⁷Facebook.com/ArayikHarutyunian/Posts/670950486935661.

⁸«Երկիր», Եր., 18 հունվարի, 1992: Հարկ է նկատել, որ 1990-ական թթ. սուբյեկտայնությունը պահպանելու տեսանկյունից ԱՀ իշխանությունների և ընդդիմության միջև կար համերաշխություն, որը ռազմական գործողությունների ընթացքում հաղթական պատերազմ մղելու տեսանկյունից բավական արդյունավետ էր:

առավելապաշտական դիրքորոշումն Արցախի հարցում: Կարծում եմ՝ Արցախի սուբյեկտայնության թուլացումը, ի վերջո, դարձավ բանակցային գործընթացից ԱՀ-ն դուրս մղելու հիմնական պատճառը: Եվ սա այն դեպքում, երբ 1991 թ. նորանկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, դեռևս չունենալով լիովին կազմավորված պետական ինստիտուտներ, հայտնվելով երեք երկար ու ձիգ տարի տևած ծավալուն ռազմական գործողությունների թատերաբեմում, կարողացել էր փայլուն հաղթանակ ապահովել Ադրբեջանի՝ նույնիսկ մի քանի անգամ գերազանցող ռազմուժի նկատմամբ՝ շնորհիվ իր բարձր սուբյեկտայնության, հայ ժողովրդի կազմակերպվածության ու միասնականության, ՀՀ կողմից արցախահայությանը ցուցաբերվող հասցեական օժանդակության⁹:

⁹1991 թ. Ադրբեջանի տարածքում առկա էր մեկ ռազմավարական (7700-ից ավելի արկ), երկու օկրուգային (յուրաքանչյուրում՝ 150-200 վազոն արկ) և երեք դիվիզիոնային զինամթերքի պահեստ, որոնց ընդհանուր տարողությունը կազմում էր ավելի քան 10 հազար վազոն: Հայաստանը և Վրաստանը միասին զիջում էին Ադրբեջանին զինվածությամբ: Տե՛ս Հասարակյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 24: 1992 թ. օգոստոսի տվյալներով՝ Ադրբեջանն ուներ 28 տանկ, 842 զրահատեխնիկա, 345 հրետանային կայանք, 53 ռազմական ինքնաթիռ և 48 մարտական ուղղաթիռ: 1993 թ. մայիսին Ռուսաստանից լրացուցիչ ստացվեց 105 զրահամեքենա և 42 միավոր հրետանային կայանք, իսկ սեպտեմբերին Ուկրաինայից ներկրվեց 40 տանկ: Դրան հակառակ, 1992 թ. մայիսին Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերն ունեին մոտ 95 զրահատեխնիկա, որից միայն 7-ը՝ տանկ, շուրջ երեք տասնյակ ՀՄՄ-1 և ՀՄՄ-2, 11 տարբեր տեսակի հրանոթ, երկու «Գրադ» կայանք, տասից ավելի ականանետ և մի քանի քարշակ ու ավտոմոբիլային տեխնիկա: Եթե այս ամենին գումարենք նաև Թուրքիայի, Պակիստանի և աշխարհի տարբեր ծայրերում գտնվող արմատական մահմեդական կազմակերպությունների՝ Ադրբեջանին ցուցաբերած օգնությունը, ապա հակամարտության շփման գծում պատկերը հստակ կդառնա: Տե՛ս «Ազգ», Եր., 31 դեկտեմբերի, 1993; Араслы Джангир, Армяно-азербайджанский конфликт: военный аспект. Баку, 1995, с. 29; Հասարակյան Ս., ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առանձին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 156:

Աշխարհի քարտեզի վրա հանդես եկավ մի նոր պետություն, որն ուներ 11 800 կմ² տարածք: Դա կենսական տարածք էր ոչ միայն ԱՀ, այլ նաև ՀՀ բնակչության համար: Վկան՝ այսօրվա զարգացումները:

Հաղթական պատերազմից հետո ազգային և համամարդկային արժեքների հիման վրա Արցախում փորձ էր արվում ստեղծել գործուն պետական համակարգ: Դադարեցվեցին Պաշտպանության պետական կոմիտեի լիազորությունները և ստեղծվեց ընտրական համակարգով ձևավորվող նախագահական ինստիտուտ: Օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների իրավասությունների բաժանման ու հակակշռող կառուցակարգերի հիման վրա ձևավորվեց արհեստավարժ (պրոֆեսիոնալ) խորհրդարան՝ Ազգային ժողով: Պատգամավորների թիվը 81-ից հասցվեց 33-ի: Ձևավորվեց դատախիրավական համակարգը: Որոշակի քայլեր ձեռնարկվեցին՝ ապահովելու խոսքի, մամուլի ազատությունը:

Ձևավորվեց ընտրական համակարգի վրա հիմնված տեղական ինքնակառավարման մարմինների ինստիտուտը: Հանրային կյանքը լիարժեք կազմակերպելու նպատակով 30 տարիների ընթացքում ԱԺ-ի կողմից ընդունվել է 1663 օրենք: Սակայն պետական կառավարման համակարգի լիարժեք գործունեությանը խոչընդոտում էր անառողջ սկզբունքների վրա ստեղծված կուսակցական համակարգը:

Ընդամենը 148 000 բնակչություն ունեցող երկրում 2015 թ. գործում էր 11 կուսակցություն, իսկ 2020 թ. ընտրության նախօրյակին արդեն ունեինք 27 կուսակցություն:

Առանց գաղափարական հենքի և ազգային-պետական շահերին ծառայելու նպատակի ստեղծված կուսակցությունները սպասարկում են մեկ կամ մի քանի մարդկանց խմբակային շահերը, ստեղծում են բաժանարար գծեր հասարակության տարբեր շերտերի միջև և վերացնում մեզ համար

անչափ կարևոր միասնականությունը: Ընտրությունից ընտրություն նոր կուսակցությունների «ծնունդը» այս կամ այն քաղաքական ուժի կողմից արբանյակային, թայֆայական կուսակցությունների ստեղծումը, դրանց հոսուն կազմը, այստեղից այնտեղ փախչելու, տաքուկ անկյունում նստելու արտասովոր երևույթները ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ ԱՀ-ում կործանարար հետևանքներ ունեցան:

Անկախության տարիներին երբեմն իշխանություն ներկայացնող որոշ անձինք «փայլուն» օգտագործեցին այդ խմբերին՝ իրենց իշխանությունը պահելու կամ այն յուրայիններին փոխանցելու նպատակով: Այդ մոտեցումները կործանարար ազդեցություն են ունենում հանրային տրամադրությունների վրա, խեղում են առողջ միտքը, մարդկանց՝ մանավանդ երիտասարդությանը, հեռացնում են պետությունից, նրանց մղում նյութապաշտության և անհատապաշտության գիրկը: Նման հոռի բարքերի գոյության պայմաններում մեր հազարավոր հայրենակիցներ, որոնք իրենց բարոյական նկարագրով, մարդկային և մասնագիտական որակներով կարող էին ծառայություն մատուցել ժողովրդին և պետությանը, ոչ յուրային լինելու պատճառով մնացել են լուսանցքից այն կողմ:

Թող թյուր տպավորություն չձևավորվի, թե քաղաքական դաշտի բոլոր կողմերն են օժտված նման վարքագծով: Բարեբախտաբար ՀՀ-ում և ԱՀ-ում ունենք հազարավոր հայրենակիցներ, որոնք անմնացորդ ծառայել և ծառայում են հայոց հայրենիքին:

Քաղաքական, պետական, անվտանգային համակարգի ձևավորման գործում առանձնակի կարևորություն ունեւ ԱՀ Պաշտպանության բանակը: Դեռևս Արցախյան շարժման սկզբնափուլում՝ 1989 թ., կամավորական ջոկատների գործողությունները համակարգելու նպատակով ստեղծվել էր

մարզային շտաբ¹⁰:

Բոլոր բնակավայրերում գործում էին որսորդական հրացաններով և ինքնաշեն զենքերով զինված կամավորական ջոկատներ, որոնց հրամանատարները, ըստ էության, դարձան բնական ընտրության ճանապարհով ասպարեզ եկած, կամային բարձր որակներ ունեցող մարդիկ: Նրանց ուսերին էր դրված հայրենիքի ազատագրման և կանոնավոր բանակի կազմավորման ընթացքը:

Արդեն 1991 թ. վերջերին և 1992 թ. սկզբներին Արցախում կազմավորվել էին 10-ից ավելի վաշտեր ու դասակներ, որոնց մեջ ընդգրկվել էին շուրջ հազար ազատամարտիկներ¹¹:

1991 թ. մայիսին Արկադի Կարապետյանի գլխավորությամբ կազմակերպվեց ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը:

Սաստկացող ռազմական գործողություններին զուգընթաց անհրաժեշտ էր օրինականացնել ինքնապաշտպանական ուժերի գոյությունն ու գործողությունները:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահության՝ 1992 թ. փետրվարի 24-ի նիստի որոշման մեջ ասված էր. «Ելնելով նրանից, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ տարվող ցեղասպանությունը, թալանի և բռնության քաղաքականությունն ու հայկական գյուղերի զանգվածային բռնատեղահանումը հանգեցրել են Լեռնային Ղարաբաղի շահերը պաշտպանելուն կոչված կամավորական ջոկատների ստեղծմանը, և նկատի ունենալով ԼՂ-ի նկատմամբ ԱՀ-ի կողմից հարաճուն զավթողական գործողությունները՝ զորահավաքի միջոցների հաշվառման ու հանրապետության

¹⁰ Հասրաթյան Ս., Պաշտպանության բանակի պաշտպանական շրջանները ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում, Ստեփանակերտ, 2008, էջ 8:

¹¹ Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001, էջ 27:

պաշտպանության ապահովման նպատակով կազմավորված զինյալ ջոկատները ճանաչել որպես ԼՂՀ ՀՊՈՒ և դրանք ենթարկել միասնական հրամանատարության»¹²:

Օրեցօր ռազմական գործողությունները ավելի դաժան ու կատաղի էին դառնում: ԼՂՀ ղեկավարության համար էլ պարզ էր, որ նախկին խորհրդային զորքերը լիովին լքելու են Արցախի տարածքը:

1992 թ. մարտի 10-ին Արցախից դուրս բերվեց Ստեփանակերտում տեղակայված 366-րդ մոտոհրաձգային գունդը: Նման պայմաններում հայրենի երկրի սահմանները հնարավոր էր պաշտպանել միայն ու միայն սեփական ուժերի, բանակ դարձած ժողովրդի, հայրենական պատերազմի միջոցով:

1992 թ. մարտի 4-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նիստում որոշվեց ստեղծել Պաշտպանության խորհուրդ (ՊԽ)¹³: Այնուհետև, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը և Պաշտպանության խորհուրդը 1992 թ. մարտի 26-ին որոշեցին՝ հանրապետության անվտանգության և պաշտպանության ապահովման անհետաձգելի միջոցառումների մշակման և իրագործման համար, մինչև ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության կազմավորումը, Նախարարների խորհրդին առընթեր ստեղծել Պաշտպանության կոմիտե (ՊԿ): Այն հետո վերանվանվեց ԼՂՀ Ինքնապաշտպանության կոմիտե (ԻԿ): Պաշտպանական կուռ համակարգի ստեղծման ճանապարհին թերևս առանցքային կարելի է համարել ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության օգոստոսի 15-ի որոշումը: Ըստ դրա, ստեղծվեց լայն լիազորություններ ունեցող պետական կառավարման նոր մարմին՝ Պաշտպանության պետական կոմիտե (ՊՊԿ): Այդ մարմնին փոխանցվեցին Նախարարների խորհրդի բոլոր գործառ-

¹² ԱՀ պետարխիվ, ֆ. 254, ց. 1, գ. 1, թ. 39:

¹³ Նույն տեղում, թ. 5-6:

ույթներն ու իրավասությունները և Գերագույն խորհրդի նախագահության լիազորությունների մի մասը: Նմանօրինակ քայլերը ոչ միայն նպաստեցին Արցախյան առաջին պատերազմի հաղթական ավարտի ապահովմանը, այլ նաև շուրջ 26 տարի անխցելի պահեցին ԱՀ սահմանները: Այդ հաջողությունները ինչ-որ չափով երկրի քաղաքական ղեկավարությանը ինքնահանգստացման գիրկը մղեցին:

Վերջին տարիներին Ադրբեյջանի բանակը շուրջ տասը անգամ ավելի շատ ժամանակակից սարքավորումներ և զենք է ձեռք բերել, քան ՀՀ և ԱՀ զինված ուժերը: Բարձր գիտելիքներ և հմտություններ ունեցող սպայական անձնակազմի համալրումը պատշաճ մակարդակով չիրականացվեց:

Արցախյան 3-րդ պատերազմի ժամանակ ռազմաճակատի այն հատվածներում, որտեղ կային խիզախ, մասնագիտական բարձր կարողություններ ունեցող սպաներ, թշնամին ոչ միայն չկարողացավ հաջողություններ արձանագրել, այլ նաև քիչ կորուստներ ունեցանք: Տարիներ շարունակ պահեստազորի հետ համապատասխան աշխատանքի բացակայությունը հնարավորություն չտվեց բանակի պատշաճ համալրում կատարել: Այդ թերությունները պատերազմի ժամանակ մեզ համար կործանարար դարձան:

ԱՀ անվտանգային համակարգի կարևոր բաղադրիչ է վերաբնակեցման և ժողովրդագրության ասպարեզում իրականացվող քաղաքականությունը: Ազատագրված տարածքները վերաբնակեցնելու, պատերազմի հետևանքով ավերված տնտեսության վերականգնման, ժողովրդագրական գործընթացները ակտիվացնելու նպատակով 1994 թվականից ի վեր ԱՀ կառավարությունն իրականացնում է «Վերադարձ Արցախ» ծրագիրը: Նրա 1996 թ. ապրիլի 30-ի որոշման համաձայն՝ վերաբնակների ընտանիքներն ապահով-

վում էին բնակարաններով, նրանց ցուցաբերվում էր միանվագ դրամական օգնություն, սեփականության իրավունքով հատկացվում էին գյուղատնտեսական նշանակության հողամաս, երկարաժամկետ վարկեր: Վերաբնակները երկու տարով ազատվում էին բնակարանային կոմունալ ծառայությունների վարձից: Նրանց տեղափոխման բոլոր ծախսերը հոգալու էր ԱՀ կառավարությունը¹⁴: Տարիների ընթացքում ազատագրված տարածքներում նաև ստեղծվել էր պետական կառավարման համակարգ: Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ, 1993 թ. մինչև 2021 թ. ԱՀ-ում վերաբնակեցվել էր 7 366 ընտանիք, 27 232 մարդ¹⁵: Բնականաբար, ԱՀ-ն իր սուղ միջոցներով ի վիճակի չէր լուծելու վերաբնակեցման հետ կապված բոլոր հարցերը: Այդ ծրագիրը լիարժեք իրագործելու համար անհրաժեշտ էր այն տեղափոխել համահայկական հարթություն, ինչն այդպես էլ չհաջողվեց իրականացնել: Ինչ վերաբերում է արտագաղթի կանխման և բնական աճի ճանապարհով հանրապետության ազգաբնակչության թվաքանակի ավելացման քաղաքականությանը, ապա կարելի է ասել, որ այդ բնագավառը ծախսողվել է: Խոսքը մերկապարանոց չհնչելու համար ներկայացնենք հետևյալ թվերը. Արցախյան առաջին պատերազմից հետո հանրապետությունում ապրում էր 122 600 մարդ¹⁶: 2020 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այդ թիվը հասել էր 148 800-ի¹⁷: Եթե վերաբնակներին չհաշվենք, ապա ստացվում է, որ 28 տարիների

¹⁴ ¹³ «ԼՂ հանրապետություն», Ստեփանակերտ, 11 հունիսի, 1996:

¹⁵ Տեղեկությունները տրամադրվել են ԱՀ աշխատանքի, սոցիալական և միգրացիայի հարցերի նախարարության Միգրացիայի և ժողովրդագրության հարցերի վարչության կողմից:

¹⁶ ԼՂՀ վիճակագրական տեղեկագիրք, 2003-2009, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 32:

¹⁷ Արցախը թվերով. 2020, վիճակագրական գրքույկ, ԱՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Ստեփանակերտ, 2020, էջ 6:

ընթացքում հանրապետությունում բնական աճ տեղի չի ունեցել, ավելին, բնակչության թվաքանակը պակասել է 1032-ով: Պատահական չէ, որ 11.8 հազ. կմ² տարածք ունեցող երկրի բնակչության խտությունը 1 կմ²-ի վրա կազմել է ընդամենը 13 մարդ¹⁸: Նման տվյալներով երկրի պաշտպանության և զարգացման գործը կազմակերպելը պարզապես անհնարին է:

Հանրապետության ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները լուծելու նպատակով սեփականության բոլոր ձևերը համազոր համարվեցին:

1995 թ. սկսվեց փոքր ձեռնարկությունների, առևտրի, հասարակական սննդի, կենցաղապասարկման օբյեկտների սեփականաշնորհման գործընթացը: 1996 թ. իրականացվեց բնակավայրերի հանրային ֆոնդի սեփականաշնորհումը¹⁹:

Սպասարկման, առևտրի, արդյունաբերության, շինարարության ոլորտներում ձևավորվել է մասնավոր ձեռնարկատիրությունը, որը լուծել է բնակչության զբաղվածության և սոցիալական ոլորտի շատ հիմնահարցեր:

Եթե 2009 թ. արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կազմել է 340 092,3 (մլն) դրամ, ապա 2019 թ. այն հասել է 164 999, 8 (մլն) դրամի²⁰: Մի ուշագրավ փաստ ևս. 2009 թ. արդյունաբերության ասպարեզում միջին անվանական աշխատավարձը 91570 դրամ էր, իսկ 2019 թ. միայն հանքագործության բնագավառում այն կազմում էր 395 460 դրամ²¹:

Իրավիճակը այլ էր տնտեսության մյուս կարևոր ոլոր-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁹ Բալայան Վ., Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և գաղափարական դրսևորումներն Արցախում՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 2007 թվականը, էջ 433:

²⁰ Լեռնային Ղարաբաղը թվերով, 2015, էջ 14, Արցախը թվերով, 2020, էջ 14:

²¹ Լեռնային Ղարաբաղը թվերով, 2015, էջ 27, Արցախը թվերով, 2020, էջ 28:

տում՝ գյուղատնտեսության ասպարեզում, որտեղ բարեփոխումներն իրականացվել են երեք փուլով: Դեռևս 1991 թվականից հողային բարեփոխումները սկսվել են վարձակալական հիմունքներով հողօգտագործման արմատավորումից: Հողային բարեփոխումների երկրորդ փուլի մեկնարկը տրվեց 1995 թ.: Նախատեսվում էր առկա պետական տնտեսություններն ու կոլտնտեսությունները փայատիրական հիմունքներով վերակազմավորել գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունների:

ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի 1995 թ. փետրվարի 28-ի որոշումը գյուղացիական կոլեկտիվ փայատիրական տնտեսությունների ստեղծման մասին²², թերևս ամենահաջողվածն ու ժողովրդականն էր: Սա այն հազվագյուտ որոշումներից էր, որն արմատապես տարբերվում էր ՀՀ-ում իրականացված բարեփոխումներից: Եթե ՀՀ-ում շուկայական հարաբերություններին անցումը 1991 թ. սկսվեց հողի սեփականաշնորհման գործընթացով, ապա ԼՂՀ-ում պետական սեփականություն հայտարարված հողը վարձակալությամբ տրվեց գյուղացուն և հնարավորություն ընձեռնվեց կազմակերպել ինչպես կոլեկտիվ, այնպես էլ մասնավոր տնտեսություններ: Սակայն այս որոշումն իրական կյանքում խիստ թերի իրագործվեց: Դա հիմնականում բացատրվում է ՀՀ համապատասխան մարմինների՝ Արցախում հողի արագ սեփականաշնորհման պահանջներով:

Հարկ է նաև նկատել, որ 1995 թ. փետրվարի 28-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի՝ սեփականության մասին ընդունված օրենքը թույլ չի տալիս յուրացնել կամ վատնել գյուղատնտեսական տեխնիկան, անասնազխաքանակը, կոլտնտեսություններից մնացած շարժական և անշարժ գույքը:

²² Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականության պատմության, Եր., 2013, էջ 334:

«Հողի և սեփականաշնորհման մասին» օրենքի և «Հողային օրենսգրքի» ընդունումով 1998 թ. մայիսի 8-ին հանրապետությունում մեկնարկեց գյուղատնտեսության բարեփոխման երրորդ շրջանը:

ՀՀ-ում հողերի սեփականաշնորհման գործընթացում թույլ տրված սխալները կրկնվեցին ԼՂՀ-ում: Հողի մշակը հայտնվեց միայնակ ու անպաշտպան վիճակում: Գյուղացին չունեւ անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ, վառելիք, տեխնիկա: Անորոշ վիճակում թողնվեցին գյուղացիական տնտեսությունների մատակարարման, արտադրանքի իրացման հարցերը: Սեփականաշնորհման արդյունքում ձևավորվեց փակ, ինքնաբավ, թույլ բնատնտեսային գյուղատնտեսություն: Հողերի սեփականաշնորհումից անմիջապես հետո 2000 թ. ցանքատարածությունները կրճատվեցին 26, 1 %-ով այն դեպքում, երբ ազատագրված տարածքներում ունեինք հարյուր հազարավոր հեկտար տարածքներ²³: 2009 թ. ԼՂՀ-ում արտադրվեցին 30 656,9 (մլն) դրամի գյուղատնտեսական մթերքներ, իսկ 2019 թ.²⁴ 70 591,5 (մլն) դրամի²⁴: Նույն թվականին գյուղատնտեսության ասպարեզում միջին ամսական անվանական աշխատավարձը կազմել է 75 484 դրամ, իսկ 2019 թ.²⁵ 129 873 դրամ²⁵:

Նկատենք, որ հանրապետության ազգաբնակչության 72 %-ն ապրում է գյուղերում և շրջկենտրոններում²⁶, որոնց զբաղմունքը և եկամտի հիմնական աղբյուրը գյուղատնտեսությունն է համարվում:

Ճիշտ է, 2007 թվականից գյուղատնտեսության բնագավառում մի շարք ծրագրեր են կյանքի կոչվել, բայց և այնպես

²³ ԼՂՀ գյուղատնտեսություն, վիճակագրական ժողովածու, 2003, Ստեփանակերտ, 2004, էջ 28:

²⁴ Լեռնային Ղարաբաղը թվերով, 2015, էջ 14, Արցախը թվերով, 2020, էջ 14:

²⁵ Լեռնային Ղարաբաղը թվերով, 2015, էջ 27, Արցախը թվերով, 2020, էջ 28:

²⁶ Արցախը թվերով, 2020, էջ 11:

դրանք բավարար չեն ապրանքային գյուղատնտեսությանը բնորոշ տնտեսական համակարգի ստեղծման համար:

Գյուղատնտեսական մթերքների արտադրության ասպարեզում մեզ այդպես էլ չհաջողվեց հասնել ԼՂԻՄ-ի գոյության վերջին տարիներին արձանագրված ցուցանիշներին:

Ինչ որ չափով դրանով կարելի է բացատրել նաև գյուղական բնակչության հոսքը դեպի քաղաքներ կամ քաղաքատիպ բնակավայրեր: Այսպես, եթե 2009 թ. ԱՀ բնակչության 52 %-ն ապրում էր քաղաքներում, 48 %-ը՝ գյուղերում (139 900-ից 72 700-ը քաղաքաբնակ էին, 67 200-ը՝ գյուղաբնակ), ապա 2020 թ. տասը տարի անց՝ դա համապատասխանաբար կազմեց 57 % և 43 % (148 800-ից 84 800-ը քաղաքաբնակ էին, 64 000-ը՝ գյուղաբնակ)²⁷:

Այսպիսով, խորհրդային կայսրության կործանումը նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց արցախահայության ազգային իղձերի իրագործման համար: Ազատագրական պայքարի հորձանուտում, համայն հայության գործունե աջակցությամբ արցախահայությունը ոչ միայն ձեռք բերեց անկախություն, այլ նաև վերակերտեց իր ազգային պետականությունը: Հետևելով ԽՍՀՄ օրենսդրությանը, միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերին, տարածաշրջանային քաղաքական զարգացումներին՝ ԼՂԻՄ ազգաբնակչությունն ինքնորոշման ուղղությամբ 1991 թ. ընտրեց անկախություն և պետականություն ունենալու տարբերակը:

Անկախության համար արցախահայության մղած ազատագրական պայքարը արյան մեջ խեղդելու համար Ադրբեյջանը 1991 թ. լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեց նորածնունդ Արցախի Հանրապետության դեմ:

Համայն հայության միասնականության, կազմակերպվածության, նպատակին հասնելու ազգային գաղափարական հենքի գոյության, ռազմական գործողությունների ընթաց-

²⁷ Լեոնային Ղարաբաղը թվերով, 2015, էջ 18, Արցախը թվերով, 2020, էջ 18:

քում պետական ինստիտուցիոնալ կառույցների, մասնավորապես՝ բանակի ստեղծման և դրանց ներդաշնակ գործողությունների պայմաններում Արցախյան առաջին հայրենական պատերազմը 1994 թ. ավարտվեց փայլուն հաղթանակով: Հետպատերազմյան «ո՛չ խաղաղություն, ո՛չ պատերազմ» իրադրության պայմաններում Արցախի սուբյեկտայնության թուլացումը, պետական համակարգի հետ հասարակական որոշ շերտերի անձնական, խմբակային շահերի սերտաճումը խեղեցին ազգային երկարաժամկետ տեսլականի բովանդակությունը, նվաղեց դրան հասնելու ձգտումը: Հանրային լայն շրջանակներում խամրեց պետության նկատմամբ պատասխանատվության զգացումը: Վերոհիշյալ զարգացումների խորապատկերի վրա տեսանելի է քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, ժողովրդագրական, կրթամշակութային հավակնոտ և հեռանկարային ծրագրերի դանդաղ ընթացքը:

Անկախության տարիներին ԱՀ կայացման հարցում թույլ տրված սխալները և բացասական երևույթները ԱՀ անվտանգային համակարգի վրա կործանարար հետևանքներ ունեցան, հանգամանք, որն էլ երևակվեց Արցախյան 3-րդ պատերազմի ընթացքում:

VAHRAM BALAYAN

Chairman of the standing committee of external relations of
the National Assembly of the Artsakh Republic,
Doctor of Historical Sciences, Professor
vahrambalayan@mail.ru

REPUBLIC OF ARTSAKH (1991-2021). ACHIEVEMENTS, LOSSES

SUMMARY

Keywords: Armenia, Artsakh, republic, Azerbaijan, political, economic, national, independence, statehood, international, legal.

The collapse of the Soviet empire created favorable conditions for the realization of the national aspirations of the Armenians of Artsakh. In the whirlpool of the liberation struggle, with the active support of all Armenians, the Armenians of Artsakh not only gained independence, but also rebuilt their national statehood. Following the USSR legislation, all the norms of international law, regional political developments, in 1991 the NKAO population exercising its right to self-determination, chose the path of having independence and statehood.

To suffocate the liberation struggle of the Armenians of Artsakh for independence in blood, Azerbaijan in 1991 launched a large-scale military operation against the nascent Nagorno-Karabakh Republic.

The First Artsakh patriotic war ended in 1994 with a brilliant victory of the Armenians. It became possible due to the unity, organization, existence of the national ideological basis of all Armenians, the establishment of state institutional structures during the military operations, and their harmonious actions. The weakening of Artsakh's subjectivity in the post-war period, which is neither peace nor war, the convergence of personal, group interests of some sections of society with the state system, distorted the content of the long-term national vision, weakened the desire to achieve it.

The sense of responsibility towards the state faded in the public.

The slow progress of ambitious political, socio-economic, demographic, educational and cultural programs is observed against the background of the above-mentioned developments..

All these negative consequences had a devastating effect on the security system of the Artsakh Republic, which was manifested during the Third Artsakh War.

ВАГРАМ БАЛАЯН

Председатель постоянной комиссии внешних отношений
Национального Собрания Арцахской Республики,
д.и.н., профессор
vahrambalayan@mail.ru

РЕСПУБЛИКА АРЦАХ (1991-2021 ГГ.). ПРИОБРЕТЕНИЯ, ПОТЕРИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Армения, Арцах, республика, Азербайджан, политическая, экономическая, национальная, независимость, государственность, международная, правовая.

Распад Советской империи создал благоприятные условия для реализации национальных чаяний армян Арцаха. В водовороте освободительной борьбы, при активной поддержке всего армянства, армяне Арцаха не только обрели независимость, но и восстановили свою национальную государственность. Следуя законодательству СССР, всем нормам международного права, региональным политическим процессам, в 1991 г. население НКАО, реализуя свое право на самоопределение, выбрало путь обретения независимости и государственности.

Чтобы задушить в крови освободительную борьбу армян Арцаха за независимость, Азербайджан в 1991 году начал широкомасштабную военную операцию против молодой Республики Арцах.

Первая Отечественная война в Арцахе завершилась в 1994 году блестящей победой армян. Это стало возможным благодаря единству, организованности и наличию национальной идеологической основы всех армян, созданию государственных институциональных структур и их слаженным действиям. Однако, ослабление субъектности Арцаха в послевоенный «ни мирный, ни военный» период, сближение личных, групповых интересов отдельных слоев общества с государственным устройством,

искажили содержание долгосрочного национального видения, ослабили стремление к его реализации.

В обществе угасло чувство ответственности перед государством.

На фоне вышеупомянутых событий наблюдается умеренный процесс амбициозных политических, социально-экономических, демографических, образовательных и культурных программ.

Все эти негативные явления оказали разрушительное воздействие на систему безопасности Арцахской Республики, что проявилось в ходе Третьей Арцахской войны.

ОТТО ЛУХТЕРХАНДТ

Доктор, профессор юридического факультета,
Университет Гамбурга, Германия
ottolucht@arcor.de

НЕКОТОРЫЕ ПРИОРИТЕТНЫЕ СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ СТАТУСА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ / НАГОРНОГО КАРАБАХА

Ключевые слова: азербайджанская война 2020 г. против Арцаха, соглашение о прекращении огня 9.11.2020, приоритеты и проблемы его осуществления.

I.

В конце этого месяца, через несколько дней, исполнится год с тех пор, как Азербайджан напал на Республику Арцах. Это стало началом третьей войны, которую Азербайджан ведет против Нагорного Карабаха с 1991 года¹. Азербайджанская Республика одержала победу прежде всего потому, что ее вооруженные силы получили масштабную, эффективную и разностороннюю поддержку со стороны Турции². **Во-вторых** – потому, что Азербайджан имел в большом количестве более современные системы вооружения, чем армянская сторона, в частности, мог использовать высокоэффективные боевые беспилотники

¹ Вторая война началась с нападения азербайджанских войск по всей «линии соприкосновения» на Республику Арцах в 1-ого по 5-ого апреля 2016 г. и кончилась поражением Азербайджана. Подробно об этом: Luchterhandt, Otto: Der Krieg Aserbaidschans gegen Berg-Karabach im April 2016 aus völkerrechtlicher Sicht [Война Азербайджана против Нагорного Карабаха в апреле 2016 г. с точки зрения международного права], in: Archiv des Völkerrechts [Архив международного права, Гамбург], Том 55 (2017), № 2, с. 185-233.

² Подробно о причинах и основаниях поражения армянских вооруженных сил см. Люхтерхандт Отто, Нагорный Карабах: борьба за независимость и международное право. Москва, 2022, с. 151-155.

израильского и турецкого производства. **В-третьих** - потому что Азербайджан с самого начала варварски бомбил гражданские объекты в Арцахе с целью терроризировать гражданское население Арцаха, т.е. игнорировал и нарушал гуманитарные запреты ведения войны, предусмотренные международным правом. **В-четвертых**, армянские вооруженные силы столкнулись с сильно превосходящим противником совершенно одни, т.е. не получили никакой поддержки с третьей стороны. И, наконец, **в-пятых** - потому что политическая напряженность внутри Армении ослабляла руководство армянских вооруженных сил.

Результатом этих факторов стало соглашение о прекращении огня от 9 ноября 2020 года при посредничестве России, которое вступило в силу 10 ноября 2020 года³. Оно справедливо вызвало огромный шок у всего армянского народа, поскольку из-за своих жестких, болезненных условий, соглашение, по сути, было похоже на документ о капитуляции Армении⁴.

II.

Соглашение о прекращении огня от 9 ноября 2020 года не может быть последним словом в так называемом Карабахском конфликте, хотя бы потому, что в соглашении ничего не говорится о главных проблемах конфликта.

Это вполне логично, поскольку соглашение, состоящее всего из девяти (9) пунктов и, соответственно, краткое, почти полностью сосредоточено на установлении режима прекращения огня и его поддержании с помощью российской миротворческой миссии. Соглашение ни словом

³ Источник: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>.

⁴ Luchterhandt, Otto: Zeitenwende im Südkaukasus. Armeniens Niederlage im Karabachkrieg. Ursachen und Folgen [Смена вех на Южном Кавказе. Поражение Армении в карабахской войне. Причины и последствия], in: Osteuropa [журнал, Берлин] том 70 (2020), № 12, 59-79.

не затрагивает все принципиальные вопросы, касающиеся правового статуса Нагорного Карабаха, границ территории Нагорного Карабаха, внутреннего управления Арцаха и сил самообороны Нагорного Карабаха. Не затрагивается в нем и ОБСЕ и так называемая Минская группа, созданная ею для содействия урегулированию "карабахского конфликта". Вследствие этого сопредседатели Минской группы, т.е. Франция, Россия и США, а также мандат и функции, возложенные на сопредседателей со стороны ОБСЕ, остаются неупомянутыми.

Отсутствие упоминания ОБСЕ или Минской группы особенно примечательно с юридической, а также с политической точки зрения, поскольку в пункте 7 соглашения о прекращении огня прямо упоминается другая международная организация, а именно Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН / UNHCR). Соглашение поручает ему контролировать и управлять возвращением "внутренне перемещенных лиц и беженцев на территорию Нагорного Карабаха и прилегающих районов".

Тот факт, что соглашение о прекращении огня от 9 ноября не затрагивает и, следовательно, не решает существенные и фундаментальные проблемы Карабахского конфликта, означает две вещи: **во-первых**, что все вопросы, связанные со статусом Нагорного Карабаха, все еще не решены, и, **во-вторых**, что сейчас должны быть предприняты все возможные политические усилия для долгосрочного и справедливого урегулирования конфликта.

Очевидно, что необходимые для этого шаги должны быть предприняты в рамках ОБСЕ и на основе работы проделанной к настоящему времени Минской группой, и столь же очевидно, что Российская Федерация, как член-

сопредседатель Минской группы и организатор миротворческой миссии в Нагорном Карабахе, занимает ключевую позицию и несет особую ответственность за Нагорный Карабах.

Поскольку присутствие миротворческих сил России в Нагорном Карабахе в принципе ограничено пятью (5) годами в соответствии с соглашением о прекращении огня (пункт 4), в течение этого периода необходимо приложить все усилия для того, чтобы конфликт был окончательно разрешен с согласия всех вовлеченных сторон. Цель может быть достигнута только в том случае, если стороны конфликта пойдут навстречу друг другу и будут готовы к компромиссу.

Следующие замечания ограничиваются, во-первых, формулированием наиболее важных и решающих политических интересов и целей армянской стороны в отношении урегулирования конфликта, а во-вторых, указанием путей их достижения.

III.

В самом соглашении о прекращении огня уже упоминаются некоторые особо срочные задачи, а именно: **во-первых**, обмен пленными и тел погибших в ходе боевых действий (пункт 7), **во-вторых**, возвращение беженцев в свои родные дома в Нагорном Карабахе и в приграничных с Нагорным Карабахом районах (пункт 8) и, **в-третьих**, обеспечение дорожного сообщения через Лачинский коридор из Гориса в Степанакерт (пункт 6).

Пункт 9 соглашения о прекращении огня ставит совершенно новую задачу, а именно "деблокирование" всех экономических связей и "всех транспортных узлов в регионе".

Очевидно, что это положение не связано с

прекращением огня. Скорее, он формулирует политическую и практическую цель, призванную стать частью мирного пересмотра межгосударственных отношений на Южном Кавказе на основе принципов "мирного соседства" и "доброго сотрудничества к взаимной выгоде".

Это положение соглашения не рассматривается в последующих пунктах.

IV.

Положение о том, что беженцы имеют право под контролем ООН вернуться в Нагорный Карабах и прилегающие районы, предполагает, по законам логики, четкий ответ на вопрос, что подразумевается в соглашении о прекращении огня под понятием "Нагорный Карабах" и "территория" Нагорного Карабаха. Поэтому ответ на этот вопрос является первоочерёдным и чрезвычайно важным не только из-за признанного соглашением права беженцев на возвращение в свои дома и места проживания, но, очевидно, и потому, что от этого зависит содержание и объем мандата Минской группы по посредничеству в Карабахском конфликте.

Под понятием "Нагорный Карабах" и его "территория" в международных документах СБСЕ / ОБСЕ (с 1994 года), ООН, Совета Европы, ЕС и т. д. всегда понималась территория *"Нагорно-Карабахской автономной области (НКАО)"*. В этом плане позиция ОБСЕ особенно важна. Минская группа и ее сопредседатели всегда подчеркивали различия между Нагорным Карабахом в этом смысле и азербайджанскими районами, прилегающими к Нагорному Карабаху. Это разграничение всегда лежало в основе переговоров между Арменией и Азербайджаном по урегулированию Карабахского конфликта. Отношение Республики Азербайджан к этой проблеме по сей день

противоречивое, поскольку, с одной стороны, она приняла правовую позицию ОБСЕ по Нагорно-Карабахскому региону как должное и без протеста, официально и без перерыва участвуя в переговорах по урегулированию конфликта, но, с другой стороны, Верховный Совет Азербайджана объявил "Нагорно-Карабахскую автономную область" расформированной и административно реорганизовал регион законом от 23 ноября 1991 года, т.е. еще при существовании Советского Союза⁵.

Однако этот закон был **недействительным** и **не** имеющим юридической силы, поскольку он явно противоречил ст. 87 Конституции СССР, которая все еще действовала в ноябре 1991 года и гарантировала статус Автономной области Нагорного Карабаха, как и закон СССР от 3 апреля 1990 года о выходе союзной республики из состава СССР⁶. Поэтому упразднение Гадрутского и Аскеранского районов также не имело юридической силы. Кстати, закон был не более чем мертвой бумагой, потому что в политической реальности Азербайджан в то время уже не контролировал Нагорный Карабах.

В итоге следует отметить, что "Нагорный Карабах", упомянутый в пунктах 1, 3, 6 и 7 соглашения, означает территорию Нагорно-Карабахской автономной области, созданной в 1923 году.

Поскольку соглашение о прекращении огня имеет качество международно-правового договора, позиция Арцаха о том, что границы его территории идентичны границам территории НКАО, легитимирована международным правом.

⁵ Ведомости Верховного Совета Республики Азербайджан 1991, № 24, с. 448.

⁶ Ведомости Съезда Народных Депутатов СССР и Верховного Совета СССР 1990, № 15, с. 252.

Однако Армения и Арцах не должны останавливаться на этом утверждении, а должны со всей силой и настойчиво представлять эту правовую позицию в СМИ и на международной арене. Это имеет стратегическое значение!

V.

Правовое определение того, что Нагорный Карабах продолжает существовать в территориальных границах НКАО, имеет большое практическое значение, поскольку оно поддерживает законное требование карабахских армян, бежавших или перемещенных из Гадрутского, Шушинского и других районов, беспрепятственно вернуться в свои места проживания.

Это еще больше укрепляет пункт 7 соглашения о прекращении огня и предоставленный УВКБ ООН (UNHCR) мандат на организацию и контроль возвращения внутренне перемещенных лиц в соответствующие районы и населенные пункты. Поэтому организация и осуществление возвращения беженцев, особенно в Гадрутский район, является приоритетной задачей не только для Армении, но также для Минской группы ОБСЕ и ее трех сопредседателей, один из которых – Россия, является гарантом соглашения о прекращении огня.

Продолжение существования Нагорного Карабаха как единой административной территории в границах НКАО дает юридическое обоснование еще одному требованию и приоритетной задаче, а именно восстановлению административных органов Гадрутского и Шушинского районов Карабаха и их подчинению центральной администрации в Степанакерте. Совместимо ли это требование полностью с соглашением о прекращении огня, да, более того, оно юридически подкреплено соглашением, поскольку соглашение подтверждает дальнейшее

существование границ НКАО Нагорного Карабаха!

Соглашение о прекращении огня от 9 ноября 2020 года не изменило границы территории НКАО в Нагорном Карабахе.

Хотя и азербайджанские войска продвинулись до города Шуши / Шуша и заняли Гадрутский район, этот чисто военный факт не изменил внутренних и внешних административных границ Нагорного Карабаха. Это определенно следует из 1-го пункта соглашения, поскольку он не регулирует и не определяет демаркацию административной границы, а лишь предписывает, чтобы армянские и азербайджанские войска оставались там, где они находились на момент вступления в силу соглашения о прекращении огня, то есть в 00:00 часов 10 ноября 2020 года. Это лишь обозначило (случайную) военную линию соприкосновения, но не (постоянную) административную границу района. Поэтому не только законной, но и неотложной задачей, наряду с организацией и осуществлением возвращения внутренне перемещенных лиц под контролем УВКБ ООН (UNHCR), является восстановление административных органов Гадрутского и Шушинского районов и обеспечение их работоспособности. Однако не следует только предполагать, но и в полной мере ожидать, что Республика Азербайджан и ее вооруженные силы, оккупирующие юг Нагорного Карабаха, не будут противиться восстановлению административных органов Гадрутского и Шушинского районов!

Как было сказано, эта попытка противиться было бы незаконна, поскольку оно нарушило бы временный статус Нагорного Карабаха / Арцаха, который узаконен в соответствии с международным правом.

Она может быть преодолена только благодаря

решительному совместному вмешательству сопредседателей Минской группы и, в частности, России. Поэтому еще одной срочной и в то же время чрезвычайно важной задачей правительств Армении и Арцаха является, во-первых, выдвижение соответствующих требований к сопредседателям и, в частности, к России, а во-вторых, привлечение США, Франции и России, а также ООН как основной организации УВКБ для политического принуждения к реализации этих юридически полностью законных требований по отношению к Азербайджану.

VI.

В соглашении о прекращении огня от 9 ноября 2020 года ничего не говорится о "Минской группе", действующей от имени ОБСЕ и ее сопредседателей Франции, России и США. Вместо этого Россия уполномочена исключительно контролировать и гарантировать прекращение огня с помощью миротворческих сил, численность которых определена в 3 пункте соглашения.

Тем не менее, после своего посредничества между президентом Азербайджана И. Алиевым и премьер-министром Армении Н. Пашиняном, президент Российской Федерации В. Путин не претендует на право России взять на себя исключительную ответственность за разрешение Карабахского конфликта в будущем вместо ОБСЕ и без "Минской группы".

Напротив, в связи с подписанием соглашения о прекращении огня президент В. Путин выразил ожидание и надежду на то, что Минская группа продолжит участвовать в урегулировании конфликта⁷. Сопредседатели Франция и

⁷ <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>.

США выразились в том же духе⁸. Однако предыдущие заявления дали понять, что после военной победы Азербайджана и возвращения Баку всех семи районов вокруг Нагорного Карабаха, которые контролировались армянскими войсками с момента прекращения огня в 1994 году, теперь ОБСЕ и России, несомненно, будет еще труднее убедить правительство Азербайджана пойти на компромисс и уступки армянской стороне.

Это касается конкретно и особенно, как уже упоминалось, законного и юридически обоснованного требования, чтобы ничто не препятствовало возвращению армянских беженцев в Гадрутский район и город Шуши, а также восстановлению армянской местной администрации в этих районах. В связи с этим возникает вопрос о том, какими инструментами располагают сопредседатели "Минской группы" на основании своего мандата ОБСЕ, чтобы побудить Азербайджан принять предложения по продвижению к урегулированию конфликта, которые сопредседатели считают желательными, полезными и подходящими.

Анализ мандата сопредседателей, опубликованного 23 марта 1995 года, приводит к выводу, что они не имеют никаких полномочий или инструментов, чтобы принудить стороны конфликта к какому-либо поведению⁹. Им

⁸ Заявление сопредседателей Минской группы ОБСЕ (Женева, 28 мая 2021 г.), источник: <https://www.diplomatie.gouv.fr/ru/dossierspays/armenie/evenements/-article/declaration-des-copresidents-du-groupe-de-minsk-de-l-osce-28-05-2>.

⁹ Мандат Минской группы гласит: «Following the Budapest Summit decision, on 23 March, 1995, the Chairperson-in-Office mandated the Co-Chairs of the Minsk Group to provide an appropriate framework for conflict resolution in the way of assuring the negotiation process, to obtain conclusion by the Parties of an agreement on the cessation of the armed conflict in order to permit the convening of the Minsk Conference, and to promote the peace process by

определенно запрещено применять силу. Сопредседатели обязаны принципиально действовать совместно и по взаимному согласию, т. е. выступать с единой позиции по отношению к Армении и Азербайджану и делать все возможное для содействия сближению и консенсусу между ними. Однако запрет на применение принуждения и силы не исключает использования сопредседателями более или менее сильных политических средств для придания веса требованиям и предложениям, которые они считают обоснованными с юридической точки зрения, разумными с практической точки зрения и целесообразными в интересах разрешения конфликта. Таким случаем может быть обеспечение беспрепятственного возвращения беженцев на территории НКАО, контролируемые Азербайджаном, а именно в Гадрут, Тог, Джраберд, Мец Тагер и т. д., а также - в тесной связи с возвращением беженцев - логичное и последовательное требование не препятствовать восстановлению администрации, например, Гадрутского района.

Политическая идея, лежащая в основе мандата ОБСЕ, а именно содействие политическому и правовому решению карабахского конфликта, которое было бы долгосрочным и в то же время отвечало бы законному желанию карабахских армян реализовать свое право на национальное самоопределение, налагает на сопредседателей "Минской группы" морально-политическое обязательство сделать все возможное, чтобы обеспечить принципиальное восстановление условий, преобладавших на территории НКАО до 27 сентября 2020 года, прежде чем будут

deploying OSCE multinational peacekeeping forces. The Minsk Process can be considered to be successfully concluded if these objectives are fully met».

Источник: <https://www.osce.org/minsk-group/108308>.

предприняты какие-либо дальнейшие шаги, предложения и меры.

Однако существует и другое обоснование этого морально-политического обязательства сопредседателей, гораздо более серьезное, а именно тот факт, что Азербайджанская Республика, атакуя армянские силы по всей длине линии соприкосновения и прекращения огня, существующей с 1994 года, в ряде аспектов серьезно нарушила фундаментальные принципы де-факто государства по предотвращению нарушений международного права¹⁰.

Факты нарушения международного права всем уже известны¹¹.

Поэтому я ограничусь кратким перечнем: **во-первых**, нарушение общего запрета на применение силы нападением на Республику Арцах, которая защищена запретом на применение силы в соответствии с международным правом, хотя она и является лишь де-факто государством.

Во-вторых, нарушение специального запрета на применение силы, которое было обосновано обязательством Азербайджана соблюдать Бишкекское соглашение о прекращении огня от 11 мая 1994 года.

В-третьих, квалифицированное нарушение общего и специального запрета на применение силы тем, что Азербайджанская Республика вела свою агрессивную войну

¹⁰ Michael Schoiswohl: Status and Obligations of Non-Recognized De Facto Regimes in International Law. The Case of "Somaliland" [Статус и обязанности непризнанных режимов de-facto в международном праве], Den Haag 2004; Theodor Schweisfurth: Völkerrecht [Международное право]. Heidelberg, 2006, s. 33 и дальше.

¹¹https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0

против Нагорного Карабаха, противоречащую международному праву, при сильной поддержке Турции.

В-четвертых, массовое нарушение международного гуманитарного права в нескольких аспектах, а именно: целенаправленные бомбардировки гражданских объектов, особенно здесь, в Степанакерте, домов, школ, детских садов, больниц, магазинов и даже церквей, кроме того, массовое использование кассетных бомб, которые запрещены и объявлены вне закона международным правом, потому что их смертоносный эффект поражает без разбора – гражданские и негражданские – объекты и наводит ужас на граждан, не участвующих в военных действиях, и, **в-пятых**, потому что азербайджанские вооруженные силы при помощи Турции использовали в войне большое количество наемников-исламистов из Сирии и выплачивали денежные премии головорезам за убийства армян-христиан.

Из-за этих серьезных нарушений международного права в целом и основных прав человека в частности, было бы справедливо требовать от Азербайджана соответствующих компенсаций.

Справедливой компенсацией было бы восстановление условий, существования в Нагорном Карабахе в пределах границ территории НКАО.

Это означало бы, **во-первых**, что беженцы смогут быстро и без препятствий вернуться в Нагорный Карабах; **во-вторых**, что правительство Арцаха восстановит полный контроль над всей территорией Нагорного Карабаха в границах НКАО; **в-третьих**, что административные органы в районах Гадрут и Шуши, которые с 10 ноября 2020 года находятся под контролем азербайджанских вооруженных сил, будут восстановлены. **В-четвертых**, чтобы

азербайджанские вооруженные силы покинули территорию Нагорного Карабаха в границах зоны НКАО, а миротворческие силы России взяли под контроль и эту часть Арцаха.

Армения и Арцах должны приложить все усилия, чтобы убедить сопредседателей "Минской группы" в том, что восстановление целостности и функционирования администрации и инфраструктуры **всего** Нагорного Карабаха станет решающим условием справедливого урегулирования Карабахского конфликта после войны Азербайджана против Арцаха, которая противоречила международному праву.

OTTO LUCHTERHANDT

Doktor, Professor der Juristischen Fakultät,
Universität Hamburg, Deutschland
ottolucht@arcor.de

EINIGE VORRANGIGE STRATEGISCHE ZIELE ZUR SICHERUNG DES STATUS DER REPUBLIK ARTSACH / NAGORNO-KARABACH

ZUSAMMENFASSUNG

Schlüsselwörter: 2020 Aserbaidsschanischer Krieg gegen Artsach, Waffenstillstandsabkommen 9.11.2020, prioritäten und probleme seiner umsetzung.

Der Artikel diskutiert die Lage, in der sich Berg-Karabach nach dem verlorenen Krieg vom Herbst 2020 befindet. Im Zentrum steht die Analyse des von Russlands Präsident Vladimir Putin vermittelten Waffenstillstandsabkommens zwischen Armenien und Aserbaidsschan vom 9.11. 2020. Seine neun Artikel regeln vier thematische Blöcke: 1. Die Modalitäten des Waffenstillstands und die Garantie seiner Einhaltung durch eine russische Peacekeeping-Truppe, die in Berg-Karabach stationiert ist; 2. Die Rückgabe der beiden letzten noch von den armenischen Streitkräften kontrollierten aserbaidsschanischen Rayone Kelbadschar und Agdam an Aserbaidsschan. 3. Die Rückkehr der wegen des Krieges aus Berg-Karabach geflohenen Menschen unter der Aufsicht des UNHCR in ihre Wohnorte. 4. Die Deblockierung der Verkehrsverbindungen in der armenischen und aserbaidsschanischen Region. Das Waffenstillstandsabkommen hat eine große Lücke: es schweigt über den rechtlichen Status von Berg-Karabach, also der Republik Artsach. Es besteht aber kein Zweifel, dass sich die Regelungen des Waffenstillstandsabkommens auf das Territorium des 1923/1924 geschaffenen autonomen Gebiets NKAO beziehen. Ferner ist festzustellen, dass das Waffenstillstandsabkommen die Stellung der "Minsk-Gruppe" der OSZE und das Mandat ihrer drei Ko-Vorsitzenden Russland, USA und Frankreich nicht verändert hat. Armenien und Artsach stehen vor der

großen politischen Aufgabe, mit Hilfe Russlands und der “Minsk-Gruppe” sowie dem UNHCR die Regelungen des Waffenstillstandsabkommens und insbesondere die Rückkehr der Flüchtlinge nach Hadrut und Shushi zu realisieren.

OSSO LOTHARCOR

Իրավագիտության ֆակուլտետի դոկտոր, պրոֆեսոր,
Համբուրգի համալսարան, Գերմանիա
ottolucht@arcor.de

ՈՐՈՇԱԿԻ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱԴՐԱՆՔՆԵՐ ԱՐՅԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ / ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիմնաբառեր՝ 2020 թ. ադրբեջանական պատերազմ ընդդեմ Արցախի, հրադադարի համաձայնագիր 9.11.2020, դրա կանխման առաջնահերթություններն ու խնդիրները:

Հոդվածում քննարկվում է այն իրավիճակը, որում գտնվում է Լեռնային Ղարաբաղը 2020 թ. աշնանը տեղի ունեցած պատերազմում կրած պարտությունից հետո: Ուշադրության կենտրոնում է 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին Ռուսաստանի նախագահ Վլադիմիր Պուտինի միջնորդությամբ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրված հրադադարի համաձայնագրի վերլուծությունը: Նրա ինը հոդվածները կարգավորում են չորս թեմատիկ բլոկներ. 1. հրադադարի ռեժիմը և Լեռնային Ղարաբաղում տեղակայված ռուսական խաղաղապահ ուժերի կողմից դրա պահպանման երաշխիքը, 2. հայկական զինուժի կողմից դեռևս վերահսկվող վերջին երկու ադրբեջանական շրջանների՝ Քելբաջարի և Աղդամի վերադարձը Ադրբեջանին, 3. պատերազմի հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղից փախած մարդկանց վերադարձը իրենց բնակության վայրերը ՄԱԿ ՓԳՀ-ի հսկողության ներքո, 4. կապի ապաշրջափակումը հայկական և ադրբեջանական շրջաններում: Հրադադարի պայմանագիրը մեծ սողանքը ունի՝ լուծում է Լեռնային Ղարաբաղի, այսինքն՝ Արցախի Հանրապետության իրավական կարգավիճակի մասին: Այդուհանդերձ, կասկած չկա, որ զինադադարի պայմանագրի դրույթները վերաբերում են 1923–1924 թթ. ստեղծ-

ված ԼՂ ինքնավար մարզի տարածքին: Նշենք նաև, որ հրադարի համաձայնագիրը չի փոխել ԵԱՀԿ «Մինսկի խմբի» դիրքորոշումը և նրա երեք համանախագահների՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի ու Ֆրանսիայի մանդատը: Հայաստանը և Արցախը կանգնած են հրադարի համաձայնագրի դրույթները կյանքի կոչելու, մասնավորապես, Ռուսաստանի, «Մինսկի խմբի», ինչպես նաև ՄԱԿ ՓԳՀ-ի օգնությամբ փախստականներին Հադրութ և Շուշի վերադարձնելու առջև:

ՄՀԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

«Կաճառ» գիտական կենտրոնի ղեկավար
պ.գ.թ., դոցենտ
(ԱՀ)

hamher@yandex.ru, kachar.gk.shushi@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ- ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

Հիմնաբառեր՝ Արցախի Հանրապետություն, պաշտպանունակություն, անվտանգություն, միջազգային ահաբեկիչներ, ագրեսիա, ռազմական հանցագործություններ, պարենային անվտանգություն, Պաշտպանության բանակ, միլիտարիստական Ադրբեջան, օկուպացված տարածքներ:

Արցախի Հանրապետության անվտանգային-պաշտպանական միջավայրն Ադրբեջանի, Թուրքիայի ու միջազգային ահաբեկիչների համատեղ ագրեսիայի, ռազմական հանցագործությունների, այդ թվում՝ հայ ազգաբնակչության ցեղասպանության և այլ միջոցներով վարած նվաճողական պատերազմի, հայկական ինքնիշխան տարածքների բռնազավթման հետևանքով լրջորեն վտանգվել է: ԱՀ պաշտպանունակության և անվտանգության մակարդակի պատեհաժամորեն բարձրացման, այդ կարևոր ոլորտներում ծառացած հիմնախնդիրների ու մարտահրավերների գնահատ-

*Արցախի զինված ուժերին, մասնավորապես՝ պաշտպանական-անվտանգային հիմնահարցերին հեղինակի անդրադարձը տես նաև Արցախի Հանրապետության դեմ ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի հետևանքները վերացնելու մի քանի ուղիների մասին, «Կովկասյան տարածաշրջանի արդի հիմնախնդիրները. հնարավորություններ և մարտահրավերներ». միջազգային գիտաժողովի (12 մարտի 2022 թ., Ստեփանակերտ,) նյութերի ժողովածու, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարան, Ստեփանակերտ, 2022, էջ 42-45:

ման և լուծման ուղիների ուրվանշումը կարող է նպաստել նշված ուղղություններում պատասխանատու գերատեսչությանների, մասնագիտացված հիմնարկների և աշխատանքային խմբերի ծավալված համապատասխան գործունեության բարելավմանը:

Սույն աշխատանքի նպատակն է՝ գնահատել թշնամու ագրեսիայի և զավթողական պատերազմի հետևանքով ստեղծված պաշտպանական-անվտանգային միջավայրը, դրան նետված մարտահրավերներն ու սպառնալիքները և ըստ այդմ՝ առաջարկել ոլորտի առջև ծառացած հիմնախնդիրները լուծելու ուղիներ: Առաջադրված նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է քննարկել ինչպես բուն պատերազմի, այնպես էլ դրա հետևանքների հետ առնչվող համալիր հիմնահարցեր:

Հայ պատմագիտությունը դեռ նոր-նոր է թեման ներառում իր ուսումնասիրության ոլորտը¹: Վերջին մեկ տարում եղել են բազմաթիվ հրապարակումներ, ելույթներ, հայտարարություններ, պարզաբանումներ, որոնք հաճախ կրել են քաղաքական բնույթ, երկուստեք իրար մեղադրելու ենթատեքստ: Հրապարակի վրա առկա նյութը հնարավորություն

¹Թեման, ըստ էության, դեռ ուսումնասիրված չէ: Դրա օբյեկտիվ պատճառներից են՝ ոլորտի հետ կապված բազմաթիվ հարցերի հանրայնացման աննպատակահարմարությունը, տեղեկույթի պակասը կամ անհրաժեշտ տեղեկատվության մատչելիության սահմանափակումները և այլն, իսկ սուբյեկտիվ պատճառներից կարելի է նշել գործող իշխանությունների հակազդեցությունը օբյեկտիվ գնահատականներին ու բացահայտումներին, լրագրողական հետաքննություններին, հանրությանը հուզող հարցերին պատասխաններ գտնելու առանձին անհատների նախաձեռնություններին ակնհայտ խոչընդոտելը, փաստերն ու իրականությունը թաքցնելու անմիջական մեղավորների կամ պատասխանատուների ջանադիր փորձերը և այլն:

չի տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել 2020 թ. աշնանը մեզ պատուհասած աղետի իրական պատճառների, սխալների ու թերությունների մասին: Մինչդեռ հենց դրանք վեր հանելու հունով պետք է ընթանան ուսումնասիրությունները և վերլուծությունները, այլ ոչ թե միմյանց մեղադրելու անհեռանկար ճանապարհով:

2020 թ. ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիային դիմագրավելու հանգամանքների վերաբերյալ հրապարակված օրագրային², հրապարակախոսական, վերլուծական³, գիտական⁴ և այլ բնույթի⁵ գրականության էջերում կարելի է հանդիպել առանձին հարցերի արծարծումների, բայց ամբողջական, ընդհանրացված գիտական ուսումնասիրութ

²Հակոբյան Թ., Մահվան հովիտ: 44-օրյա աղետ. 27 սեպտեմբեր - 10 նոյեմբեր, 2020: Լրագրողի օրագրից, Եր., 2021, նույնի՝ Կանաչ ու սև: Արցախյան օրագիր: 2020-ի հայկական աղետը, Եր., 2021:

³Պետրոսյան Մ., Պատերազմի սերունդներ. պատերազմի զարգացումը արդի փուլում, «Հայկական բանակ», ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ ռազմագիտական հանդես, 2021, № 1, էջ 16, Վանյան Դ., Վերլուծություն (Արցախյան երկրորդ պատերազմ), 1-ին մաս, https://david-vanyan.livejournal.-com/482112.-html?utm_source=3userpost (ներբեռնումը՝ 18.09.2021 թ.), Analysis of the Second Artsakh War and its Repercussions: Minas Kojayan's interview with Hagop Nazarian., Keghart, February 1, 2021 <https://ke-ghart.org/kojayan-nazarian-artsakh-war-ii/> (ներբեռնումը՝ 11.09.2021 թ.):

⁴Հարությունյան Մ., Արցախում ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները, Շուշի-Երևան: «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2021, էջ 33, 64-65, 87, 144, 149, 168, 246-247, նույնի՝ Նոր սերնդի պատերազմների վարման մի քանի առանձնա-հատկությունների մասին (2020 թ. աշնանային պատերազմի լույսի ներքո), Արցախի պետական համալսարանի «Գիտական տեղեկագիր», Պրակ 2. հասարակական գիտություններ, Ստեփանակերտ, 2021, էջ 213-224:

⁵Буря на Кавказе. Под ред. Р. Н. Пухова. М.: Центр анализа стратегий и технологий, 2021; Война 2020 года в Нагорном Карабахе: региональное измерение, «Пути к миру и безопасности», НИИМЭМО РАН, 2020, № 2 (59), с. 181-191.

յուններ, ըստ էության, դեռևս չկան:

Հայրենական և արտասահմանյան լրատվամիջոցների հաղորդագրությունների ամփոփմամբ պատերազմի վերաբերյալ ծավալուն հոդված է հրապարակել համացանցային «Վիքիպեդիա» ազատ հանրագիտարանը⁶:

2020 թ. ագրեսիայի ընթացքում և զինադադարի մասին եռակողմ հայտարարությունից հետո ադրբեջանա-թուրքական զավթիչների ռազմական հանցագործությունների, հայ պատմամշակութային օջախների թիրախավորման ու ոչնչացման բազմաթիվ փաստեր ներկայացված են ինչպես ՀՀ և ԱՀ մարդու իրավունքների պաշտպանների համապատասխան զեկույցներում, այնպես էլ այդ թեմայով մի շարք ուսումնասիրողների հրապարակումներում⁷:

Ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի ռազմաքաղաքական ու այլ տեսանկյուններին անդրադարձել են նաև այլ հեղինակներ⁸:

Պատերազմի մասին ամենատարբեր հրապարակումներից կարելի է պատկերացում կազմել մեր անհաջողություն-

⁶https://hy.wikipedia.org/wiki/44-օրյա_պատերազմ (ներբեռնումը՝ 18.09.2021)

⁷Давидян Я. Аванесов О., Бабаханян В. Целенаправленное уничтожение армянского культурного наследия в ходе третьей азербайджано-арцахской войны как военное преступление. Международная научная конференция. Новообразованные (непризнанные) государства после войны: задачи и пути их решений. Степанакерт, 2021, с. 24-31.

⁸Թորոսյան Տ., 2020 թ. պատերազմ. նախադրյալները, հետևանքները և աղետի հաղթահարման հնարավորությունները, <https://www.luys.am/index.php?m=publicationsOne&pid=217> (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.), Մարդու իրավունքների խախտումներն Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ընթացքում: Փաստահավաք զեկույցի սեղմագիր, <https://www.osf.am/wp-content/uploads/2021/12.pdf> (ներբեռնումը՝ 21.12.2021 թ.):

ների, սխալների ու հանցավոր անգործության պատճառների մասին, որոնք գործնական նշանակություն ունեն հետագայում և ո՛չ մի պարագայում դրանց կրկնությունից զերծ մնալու իմաստով:

ԱՀ պաշտպանական-անվտանգային ներկա իրավիճակը համակողմանի գնահատելու, դրանից բխող հիմնախնդիրները վեր հանելու և լուծումներ առաջադրելու նպատակով անհրաժեշտ է քննարկել պատերազմական լայնածավալ ու ակտիվ փուլից հետո մեր հանրապետությանը նետված մարտահրավերները՝ դրանք համադրելով պետական, հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային և այլ ոլորտների ընթացիկ դրության հետ:

Հատկանշելի է, որ զինադադարի մասին եռակողմ հայտարարությունից հետո ԱՀ-ում ստեղծված իրավիճակի, հանրապետության կյանքի առանձին ոլորտների և հիմնախնդիրների վերաբերյալ զեկուցումներ են կարդացվել 2021 թ. հունիսի 12-ին Ստեփանակերտի «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի կազմակերպած միջազգային գիտաժողովում, որի՝ առանձին ժողովածուում լույս տեսած նյութերում մի շարք հրապարակումներ առնչվում են խնդրո առարկա թեմային⁹:

⁹ Аванесов О. Развитие и острые проблемы, возникшие в регионе в послевоенный период, «Միջազգային գիտաժողով. Նորակազմ (չճանաչված) պետությունները պատերազմից հետո. խնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները», «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարան, Ստեփանակերտ, 2021, էջ 14-18, Հարությունյան Լ., Հարությունյան Ք., Համբարձումյան Ք., ԱՀ պարենային անվտանգության հիմնախնդիրները, նույն տեղում, էջ 32-39, Փաշայան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտություն. անվտանգության, տարածքների և կարգավիճակի խնդիրները հետպատերազմական շրջանում, նույն տեղում, էջ 105-110,

Սույն աշխատանքի աղբյուրագիտական հիմքը կազմում են՝ պաշտոնատար անձանց, ռազմական բարձրաստիճան գործիչների, պատերազմի մասնակիցների և հայ ու արտասահմանյան հեղինակների վկայությունները¹⁰:

2020 թ. հուլիսին՝ ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի նախօրեին, ընդունված և հրապարակված «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն. դիմակայուն Հայաստան փոփոխվող աշխարհում» վերնագրով պաշտոնական փաստաթղթում Արցախի վերաբերյալ ձևակերպումները, ինչպես ցույց տվեց 2020 թ. պատերազմը, անհրատեսական էին: Փաստաթղթի սկզբում

Մանգասարյան Ռ., Բեգլարյան Լ., Ներկա տնտեսական պարադոքսը, որպես պատերազմի հետևանք, նույն տեղում, էջ 117-125, Հայրիյան Եվ., Աթանեսյան Ա., Գնաճային դրսևորումները մինչպատերազմյան և հետպատերազմյան Արցախում, նույն տեղում, էջ 126-130, Շամխալովա Է., Ավանեսյան Մ., ԱՀ բանկային համակարգի վերլուծությունը և հետպատերազմյան ճգնաժամի հաղթահարման հնարավոր ուղիները, նույն տեղում, էջ 139-143, Սարգսյան Գ., Ավագյան Լ., ԱՀ էներգետիկ համակարգի անվտանգության հնարավոր ուղիների զարգացումը, նույն տեղում, էջ 144-147, Ավշառյան Ս., Նախադպրոցական տարիքի երեխաների պատերազմական և հետպատերազմյան հոգեվիճակը, նույն տեղում, էջ 148-152, Gevorgyan G. The figurative language means in the articles of the British and American mass media on the Nagorno-Karabakh war of 2020, նույն տեղում, էջ 157-160, Իշխանյան Գ., Սթրեսի ենթարկվածության մակարդակը տեղահանված և չտեղահանված անձանց մոտ, նույն տեղում, էջ 164-168:

¹⁰ Dixon R. Azerbaijan's drones owned the battlefield in Nagorno-Karabakh and showed future of warfare. «Washington Post», November 11, 2020, https://www.washingtonpost.com/world/europe/nagorno-karabakh-drones-azerbaijan-aremenia/2020/11/11/441bcbd2-193d-11eb-8bda-814ca56e138b_story.html (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.); Gressel G. Military lessons from Nagorno-Karabakh: Reason for Europe to worry, ECFR, November 24, 2020, <https://ecfr.eu/article/military-lessons-from-nagorno-karabakh-reason-for-europe-to-worry> (ներբեռնումը՝ 10.09.2021 թ.):

ՀՀ վարչապետի ուղերձն է, որում ձևակերպված է. «Հայաստանի Հանրապետությունը Արցախի հայության անվտանգության և ազատության երաշխավորն է»¹¹: Այնուհետև, հայ ժողովրդի ազգային նպատակների թվում նշված է «Արցախի ինքնորոշման իրավունքի միջազգային ճանաչումը՝ առանց որևէ սահմանափակման»¹², որը ենթադրել է տալիս, թե այդ ակտը դիտվում է որպես Արցախի ժողովրդի անվտանգության երաշխիք: Նույն փաստաթղթում նաև շեշտված է, որ «Հայաստանի և Արցախի, հայ ժողովրդի ինքնիշխանությունը բարձրագույն արժեք է»¹³: Սակայն այսօր մենք ականատես ենք օրհասական մի իրականության, որտեղ գրեթե ամեն օր ոտնահարվում է երկու հայկական պետությունների ինքնիշխանությունը, իսկ հայրենի կառավարությունները մատնված են անգործության՝ հակազդելու կամ թեկուզ քաղաքական ու իրավական գնահատական տալու փոխարեն: Մինչդեռ նշված ուղերձում հայտարարվում է. «Օտար ուժերին ներհայկական, ներհայաստանյան հարցերի լուծմանը ներգրավելու, մեր երկրում որպես օտարերկրյա շահերի ներկայացուցիչ հանդես գալու պատրաստակամություն ունեցող ուժերը պիտի արժանանան հայ ժողովրդի և նրա լեզվոտիմ ներկայացուցիչ Հայաստանի կառավարության կոշտ հակազդեցությանը»¹⁴:

ՀՀ կառավարության ավելի քան եռամյա քաղաքականության կործանարար հետևանքները, որոնց ազ-

¹¹https://www.primeminister.am/u_files/file/Different/AA-Razmavarutyun-Final.pdf, էջ IV (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.):

¹² Նույն տեղում, էջ V:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում:

դեցությանը ենթարկվում են հայկական պետականությունը և մեր ժողովուրդը, բազմաթիվ վերլուծաբանների հիմք են տալիս մեղադրելու ՀՀ կառավարությանը կոլաբորացիո-նիզմի մեջ¹⁵:

Վերոնշյալ փաստաթղթում որպես համակեցության համահայկական կանոնների 4-րդ կետ հայտարարվում է. «Հայաստանը և Արցախը պետք է զերծ լինեն կոռուպցիա-յից. կոռուպցիայի բոլոր դրսևորումները, այդ թվում՝ հովանավորչությունը, արհեստական մենաշնորհները, մրցակիցների նկատմամբ արհեստական խոչընդոտներ հարուցելը պետք է արմատախիլ արվեն, կոռուպցիոն գործունեության արդյունքում պետությանը և ժողովրդին հասցված նյութական վնասները պետք է վերականգնվեն»¹⁶:

¹⁵ Կոլաբորացիոնիզմ կամ համագործակցություն (ֆրանս.՝ collaboration), պատերազմի ընթացքում տվյալ երկրի քաղաքացիություն ունեցող անձի համագործակցություն թշնամու հետ ընդդեմ իր երկրի (տե՛ս «The American Heritage Dictionary of the English Language», Fourth Edition), <https://hy.-wikipedia.org/wiki/> (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.): Արմեն Այվազյան, Փաշինյանի գլխավորած կոլաբորացիոնիստական խումտան բացեիբաց ողջունում է հայրենի հողի հանձնումը, 17.02.2021, «Կայծ» լրատվական https://m.facebook.com/permalink.php?id=11192375734-0803&story_fbid=204744818058696 (ներբեռնումը՝ 19.09.2021): Սա ներկա կոլաբորացիոնիստական վարչակարգի հնարած կեղծ պարա-դիզմն է. Էդգար Էլբակյանը՝ սահմանազատման մասին, 06.05.2021. <https://livenews.am/press-/2021/106736/06/20/49/> (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.), Ադրբեջանցի պատգամավորը պաշտպանում է ՀՀ դե-ֆակտո ղեկա-վարին. Էդգար Էլբակյան, 13/07/2021 (<https://hraparak.am/post/-6463abc317d530a0d6646-ee5b90-a2-41> (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.): Անդրիաս Ղուկասյան, Հայաստանում հաջորդ իշխանավորիությունը լինելու է Ֆրանսիայի օժանդակությամբ, 18.09.2021. <https://www.lragir.am/2021/09/18/669157/> (ներբեռնումը՝ 19.09. թ.):

¹⁶https://www.primeminister.am/u_files/file/Different/AA-Razmavarutyun-Final.pdf, էջ V (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.):

Պետությունը կործանման վիճակի եզրին հասցրած կառավարության անդամներին ու կառավարության արկածախնդրություններին կողմ քվեարկող ԱԺ մեծամասնությանը, ինչպես նաև գործադիր ու օրենսդիր մարմինների հակապետական գործունեությունից դժգոհ, դրա դեմ պայքարող, «իշխանության աղբյուր» ժողովրդից ժամիշխաններին պաշտպանող իրավապահ մարմինների աշխատողներին չհիմնավորված պարգևավճարներ և հավելավճարներ բաժանելու արատավոր պրակտիկան բավական է արձանագրելու պետական բյուջեն փոշիացնելու, փողով նշյալ պաշտոնատար անձանց կույր հավատարմությունը գնելու, այսինքն՝ կոռուպցիայի անսքող դրսևորումների փաստերը:

2020-2021 թթ. ողբերգական իրադարձությունների ֆոնին ընդգծվում է համակեցության համահայկական կանոնների 6-րդ կետի և դառը իրականության անհամապատասխանությունը. **«Արցախի հարցի կարգավորման բանակցային գործընթացի նպատակը պետք է լինի Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման և անվտանգության համար մղված Արցախյան ազատամարտի արդյունքների պաշտպանությունը: Բանակցությունների արդյունքում Հայաստանի և Արցախի կառավարությունների համար ընդունելի համարված որևէ լուծում կարող է ընդունելի դիտվել միայն Հայաստանում և Արցախում ժողովրդական հավանության դեպքում»**¹⁷ (ընդգծումը մերն է - Մ. Հ.): 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ի ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայից ԱՀ տիտղոսակիր ազգին՝ հայ անդրենածին

¹⁷ Նույն տեղում, էջ VI:

քնակչությանը կամ ազգա(հայրենա)կիցներին, պաշտպանելու անկարողությունը, նոյեմբերի 9-ի խայտառակ հայտարարության տակ ստորագրելը՝ ի հեճուկս հայ ժողովրդի մեծամասնության կամքը հաշվի առնելու, մնալու են ՀՀ անգործության մատնված կառավարության ճակատին դաջված հավիտենական խարանը և ամոթը:

ՀՀ ազգային անվտանգության դոկտրինի 2-րդ՝ «Հայաստանի անվտանգային միջավայրը», բաժնի 2.7 կետում արձանագրված է. «Չլուծված հակամարտությունները շարունակում են սպառնալ տարածաշրջանային երկրների կայուն զարգացմանը: Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացը պարբերաբար խոչընդոտվում և վտանգվում է Ադրբեջանի ապակառուցողական դիրքորոշման պատճառով, որն արտահայտվում է հակամարտությունն ուժի կամ ուժի սպառնալիքի կիրառմամբ լուծելու ձգտումներով, առավելապաշտական և անգիջում կեցվածքով, ՀՀ տարածքի հանդեպ անթաքույց հավակնությամբ, հայատյաց քաղաքականությամբ և պատմության խեղաթյուրմամբ: Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը ռազմական ճանապարհով լուծելու հակառակորդի նկրտումները, որոնց դրսևորումն էին 2016 թ. ապրիլին Արցախի դեմ սանձազերծված ռազմական գործողությունները, ինչպես նաև հրադադարի շարունակական խախտումները, դիվերսիոն գործողությունները, զորքերի կուտակումը և տեղաշարժը, զորավարությունները արցախա-ադրբեջանական շփման գծում և հայ-ադրբեջանական միջպետական սահմանին, ուղիղ սպառնալիք են Հայաստանի համար: Հայաստանի հանդեպ

թշնամական քաղաքականություն վարող պետության շարունակական սպառնազինումը վտանգում է տարածաշրջանային խաղաղությունը և կայունությունը»¹⁸:

Փաստորեն, վերոնշյալ վտանգների կանխարգելման ուղղությամբ ՀՀ կառավարության ձեռնարկած քայլերն անբավարար էին:

Նույն բաժնի 2.10 կետում հստակ ձևակերպված է Թուրքիայից եկող սպառնալիքը նաև Արցախի համար. «Միաժամանակ, Թուրքիայի ռազմաքաղաքական աջակցությունն Ադրբեյջանին ավելի է ուժեղացնում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը ռազմական ճանապարհով լուծելու Ադրբեյջանի հավակնությունները: Հատկապես խնդրահարույց է Ադրբեյջանի կողմից ռազմական գործողությունների նախաձեռնման դեպքում Թուրքիայի քողարկված կամ բացահայտ միջամտության պատրաստականությունը»¹⁹: Մեջբերված հատվածներն այդպես էլ մնացին թղթի վրա, որովհետև ակնհայտ սպառնալիքներն ու մարտահրավերները չեզոքացնելու նպատակով համարժեք միջոցներ ձեռնարկելու խթան չհանդիսացան և, ըստ էության, չդրսևորվեցին 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ի ադրբեյջանա-թուրքական ագրեսիան դիմագրավելու ընթացքում: ԱՀ անվտանգության համար լուրջ սպառնալիք է սահմանագծան գործընթացը, որն, առանց վերջինիս կարգավիճակի լուծման, առաջ են քաշում Ադրբեյջանը, Թուրքիան և Ռուսաստանի Դաշնությունը: Սահմանագծման համար հիմք են ընդունվում ԽՍՀՄ

¹⁸https://www.primeminister.am/u_files/file/Different/AA-Razmavarutyun-Final.pdf (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.):

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 6:

քարտեզները և վարչատարածքային բաժանումների մասին օրենքները: Ըստ միջազգային իրավունքի մի շարք մասնագետների՝ նման մոտեցումը հակաիրավական ու հակաօրինական է, քանի որ ԽՍՀՄ 1991 թ. դեկտեմբերից այլևս գոյություն չունի, իսկ դրա կազմի մեջ մտնող միութենական հանրապետությունները միջազգային իրավունքի սուբյեկտ չէին համարվում: Ավելին՝ Խորհրդային Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կարգավիճակի և հայ ազգաբնակչության ինքնորոշման իրավունքի իրացման ժամանակամիջոցում ոչ միայն չի եղել ինքնիշխան պետական կազմավորում, այլև գտնվել է Անդրկովկասի Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Խորհրդային Հանրապետության կազմում (13.12.1922 թ. - 5.12.1936 թ.): Մյուս կողմից, Ադրբեջանի գինված ուժերը ներխուժել են ՀՀ ինքնիշխան տարածք, զավթել գերիշխող բարձունքներ և փորձում են ճնշում գործադրել ու պայմաններ թելադրել ՀՀ կապիտուլյանտական կառավարությանը: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է ՀՀ ԱԳՆ մամուլի նախկին խոսնակ Աննա Նադդալյանի հետևյալ հայտարարությունը, որի կարևորությունը հաշվի առնելով, մեջբերում ենք ամբողջական հատվածներ. «Ուժի կիրառմամբ կամ դրա սպառնալիքի օգտագործմամբ պայմանների առաջադրումը միջազգային իրավունքի կոպտագույն խախտում է: Հայաստանը չի տրվելու նմանօրինակ ճնշումներին: Հայաստանը մերժում է նաև այսպես կոչված «վիճելի տարածքներ» կեղծ օրակարգի ներմուծումը, ինչը վտանգավոր նախադեպ կարող է հանդիսանալ ուժի կիրառման արդարացման համար նաև այլ տարածաշրջաններում: Չկատարելով

նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությամբ ստանձնած իր պարտավորությունները, մասնավորապես՝ հայ ռազմագերիների և պատանդի կարգավիճակում գտնվող քաղաքացիական անձանց հայրենադարձման և այլ հումանիտար հարցերի առնչությամբ՝ Ադրբեջանը կրկին ի ցույց է դրել միջազգային հանձնառությունների միտումնավոր դրժման իր վարքագիծը»²⁰: Հայտարարության մեջ շեշտված է, որ Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև սահմանների սահմանագծման և հետագայում սահմանազատման ուղղությամբ աշխատանքը պետք է մաս կազմի հակամարտության համապարփակ խաղաղ կարգավորման գործընթացի, որի շրջանակներում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համախառնագահության հովանու ներքո առաջնային կերպով պետք է լուծվեն ԱՀ տարածքների դեֆոկուպացիայի և Արցախի վերջնական իրավական կարգավիճակի հարցերը: Այս իրավիճակում ՀՀ ինքնիշխան տարածքից ադրբեջանական զինված ուժերի անհապաղ և անվերապահ դուրսբերումը մայիսի 11-ի դրությամբ ելման դիրքեր կարող է անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծել ի հայտ եկող հարցերը քաղաքական-դիվանագիտական գործիքակազմի շրջանակներում դիտարկելու համար²¹: Գնահատելով միջազգային արձագանքը իրավիճակին՝ նախկին խոսնակը նշում է. «Միջազգային իրավունքի դիրքերից հանդես եկող և Հարավային Կովկասում կայունությամբ ու անվտանգությամբ անկեղծորեն շահագրգռված միջազգային մեր

²⁰ Սահմանագծումն ու սահմանազատումը պետք է մաս կազմեն համապարփակ խաղաղ կարգավորման. ԱԳՆ. 21.05.2021, <https://www.civilnet.am/news/> (ներբեռնումը՝ 19.09.2021):

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

գործընկերներն արտահայտել են իրենց աներկբա դիրքորոշումն առ այն, որ Ադրբեջանն անհապաղ և անվերապահ պետք է ետ քաշի իր գորքերը Հայաստանի ինքնիշխան տարածքից»²²:

2020 թ. ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի և ԱՀ ինքնիշխան տարածքների օկուպացիայի հետևանքով ստեղծված չափազանց անարդարացի ու պայթյունավտանգ իրավիճակում, որի անընդունելի լինելու մասին հայտարարել են ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահող առնվազն երկու երկրների բարձրաստիճան ներկայացուցիչները, սահմանազատման ու սահմանագծման գործընթացները մահացու վտանգ են ներկայացնում ԱՀ տարածքային ամբողջականության վերականգնման համար և նպաստում են Ադրբեջանի՝ որպես տարածաշրջանի խաղաղությանն ու անվտանգությանը սպառնացող միլիտարիստական կազմավորման ագրեսիվ նկրտումների դրսևորմանը:

Կենսական նշանակություն ունի նաև պարենային անվտանգության հիմնահարցի լուծումը: Արցախի Հանրապետության ազգային ժողովի 7-րդ գումարման 1-ին նստաշրջանի 2020 թ. դեկտեմբերի 30-ի հերթական նիստում «Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի պատգամավորների բանավոր հարցեր՝ Հանրապետության նախագահին և Կառավարության անդամներին» օրակարգային հարցի քննարկման ժամանակ գյուղատնտեսության նախարար Աշոտ Բախշիյանը հետևյալ կերպ է բնութագրել պատերազմի հետևանքով իր գլխավորած ոլորտի վիճակը և ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու եղանակները.

²² Նույն տեղում:

«Ցավոք սրտի, ... մենք պատերազմի արդյունքում (պետք է լիներ հետևանքով կամ պատճառով - Մ. Հ.) կորցրել ենք վարելահողերի մոտ 75 տոկոսը, արոտների՝ 85 տոկոսը: Մեծ կորուստներ ենք ունեցել նաև անասնապահության ոլորտում, նաև՝ ոռոգովի տարածքներ, 7500 (երևի՝ հա) ոռոգովի տարածքից մնացել է դեռ այս պահին 800-ը: Նախատեսվում է մինչ պատերազմը նախաձեռնել աջակցության ծրագրեր, [որոնք] այժմ գտնվում է [են] մշակման փուլում: Պետք է վերաձևակերպենք մեր պատկերացումները գյուղատնտեսության մասին և բարձրարժեք կուլտուրաների աճեցմամբ զբաղվենք, բուսաբուծության ոլորտում ... ջերմոցների, ինտենսիվ այգիների, անասնապահության ոլորտում՝ մսուրային ... անասնապահության զարգացում և այլն: Մի խոսքով, պետք է զբաղվենք բարձրարժեք կուլտուրաների մշակությամբ»²³: Մեր հանրապետության ջրային ռեսուրսների մեծ մասի թշնամու վերահսկողության տակ հայտնվելու ազդեցությունը գյուղատնտեսության վրա [մեղմելը] ոլորտի պատասխանատուն տեսնում է մի շարք ծրագրերի գործարկման մեջ. «Այժմ քննարկման և մշակման փուլում կա մի ծրագիր. արտեզյանների գործարկումը և ինքնահոս որոշ քանակությամբ ջրի տեղափոխումը և [հողամասերը] ոռոգովի դարձնելը»²⁴:

Իշխանությունների անգործության ու ամենաթողության պայմաններում Քաշաթաղի և Շահումյանի շրջաններում եղել են պետական գույքի հափշտակման դեպքեր: Հակառակ համայնքների տարահանման պլանների՝ պաշտոն-

²³ <http://www.nankr.am/hy/3975> (ներբեռնումը՝ 19.09.2021 թ.):

²⁴ Նույն տեղում:

յաները համատարած անպատասխանատվություն ու անտարբերություն են ցուցաբերել, ինչի մասին ԱԺ նիստում հայտարարել է ԱՀ տարածքային կառավարման ու ենթակառուցվածքների նախարար Հայկ Խանումյանը²⁵:

2020 թ. դեկտեմբերի 24-ին թշնամին թիրախավորել է Կարմիր գյուղի բնակչուհի Սվետլանա Խաչատրյանին, իսկ դեկտեմբերի 30-ին Նոր Շեն և Հացի գյուղերի հատվածում՝ Ալմաստ Եսայանին: Ընդհանրապես թշնամին ահաբեկում է խաղաղ բնակչությանն անասնագողությամբ ու խաղաղ բնակիչների առևանգմամբ: Բացի այդ, նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությունից հետո Ստեփանակերտ-Շոշ հատվածում թշնամին բավականաչափ առաջ է տվել դիրքերը: Մասնավորապես՝ 2020 թ. դեկտեմբերի 13-ին ադրբեջանցի ագրեսորները զավթել են Հադրութի շրջանի Խծաբերդ բնակավայրի և ռազմավարական նշանակության Դիզափայտ լեռան բնագծերը, այնուհետև անարգել առաջացել Շուշիի շրջանի Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերի ուղղությամբ: Անորոշ ապագան, բնակչության ֆիզիկական խարխլված անվտանգությունը, Արցախի առկախված կարգավիճակը, սոցիալական ճգնաժամը, անհայտ կորածների ու գերիների, վիրավորների, տարահանվածների և այլ սոցիալական խմբերի լուծման կարոտ խնդիրները ևս առնչվում են ԱՀ պաշտպանունակությանը և անվտանգությանը: Ինչ վերաբերում է արտաքին քաղաքական հիմնահարցերին, ապա դրանց մասին կարելի է պատկերացում կազմել ԱՀ նախկին արտգործնախարար Մասիս Մայիլյանի հետևյալ խոսքերից. «Այո, եղել է պատերազմ,

²⁵ Նույն տեղում:

ունեցել ենք ծանր կորուստներ թե՛ մարդկային, թե՛ տարածքային, բայց ոչ մի բան մեր տեսակետներում, մեր տեսլականում չի փոխվել: ԱՀ-ն՝ ի դեմս ԱԳՆ-ի ... շարունակում է իր աշխատանքները արտաքին քաղաքական առաջնահերթություններով: Այդ առաջնահերթությունները նշված են Հանրապետության նախագահի վերջին ուղերձում և շատ կարևորում ենք Արցախի միջազգային ճանաչումը, տարածքային ամբողջականության վերականգնումը և բոլոր հիմնահարցերը լուծելու ենք: Տարբեր նպատակներով սուբյեկտիվ գնահատականներ են տրվում Արցախի կարգավիճակին, սակայն դրանք մեզ չեն շեղում մեր ճանապարհից, մենք հասնելու ենք մեր նպատակներին, ձգտելու ենք անկախությանը և գիտեք, որ այս պատերազմական շրջանում շատ ակտիվ աշխատանք է կատարվել մոբիլիզացնելու մեր բոլոր ռեսուրսները, հնարավորությունները արտերկրում և տասնյակ բանաձևեր են ընդունվել՝ նշելով, որ Արցախը անկախ պետություն է»: Արտգործնախարարը կարևորել է հատկապես Ֆրանսիայի սենատի և Ազգային ժողովի որոշումները, բանաձևերը: Ինչ վերաբերում է Մինսկի խմբին, այդ առնչությամբ արտաքին գերատեսչության ղեկավարը համոզված էր, որ «Մինսկի խումբը մնում է որպես միակ միջազգայնորեն ճանաչված ձևաչափ, որտեղ պետք է քննարկվեն Արցախի [հակամարտության] կարգավորմանը վերաբերող խնդիրները և այդ [Մինսկի խմբի եռանախագահության] ձևաչափը պետք է շարունակի իր աշխատանքները: Հասկանում ենք, որ Ադրբեջանը պատրաստ չէ հիմա քննարկելու կարգավիճակի հետ կապված հարցերը, ինչը լրացուցիչ հնարավորություն է տալիս պետություններին

միակողմանի որոշումներ կայացնել Արցախի անկախության ճանաչման վերաբերյալ»²⁶: Ի հավելումն նշենք, որ «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցություն» խմբակցության կողմից խորհրդարան ներկայացված ԱԺ հայտարարության նախագծում շեշտված է, որ «1) 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ից մինչ օրս Ադրբեյջանի վերահսկողության տակ հայտնված ԱՀ տարածքները համարվում են օկուպացված Ադրբեյջանի հանրապետության կողմից: 2) ԱՀ նկատմամբ Ադրբեյջանի իրականացրած ագրեսիան և նշված տարածքների բռնազավթումը որևէ իրավական ազդեցություն չեն կարող ունենալ ապագա բանակցությունների ընթացքում ԱՀ կարգավիճակի ու սահմանների որոշման գործընթացում»²⁷:

Ընդհանրացնելով՝ կարելի է փաստել, որ շարունակվում է Արցախի Հանրապետության՝ ժողովրդավարական պետության և նրա բազմաչարչար ժողովրդի դեմ ադրբեյջանա-թուրքական ագրեսիան, որն ուղեկցվում է հայկական տարածքների բռնազավթմամբ, հայ ազգաբնակչության ցեղասպանությամբ, պատմական հայրենիքում հայկական հոգևոր-մշակութային բազմադարյան ժառանգության ոչնչացմամբ: Մարդու հիմնարար ազատությունների ու տարրական իրավունքների, ժողովուրդների ինքնորոշման, ուժի կիրառման կամ դրա սպառնալիքի անթույլատրելիության հիմնարար սկզբունքների ոտնահարումները 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ի ագրեսիայից առ այսօր Ադրբեյջանը չի դադարեցնում՝ խորամանկորեն մանիպուլացնելով տարածաշրջանում առևտրատնտեսական ու ռազմաքաղաքական

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում:

Օշահեր ունեցող երկրների համագործակցության ձգտումները: Անհավատալի է, որ XXI դարում անպատիժ կերպով շարունակվում են Թուրքիայի ու Ադրբեջանի ցեղասպանական քաղաքականությունն ու ռասիզմը Արցախի Հանրապետության հայ բնակչությանը սպանելու, տեղահանելու, առևանգելու, խոշտանգումներով ու հետապնդումներով ահաբեկելու նպատակներով: Այդ նպատակների իրագործումն ավարտին հասցնելու և իր զավթողական քաղաքականությունն արդարացնելու համար Ադրբեջանը շարունակում է նենգափոխել հակամարտության իրական կերպարը և միջազգային իրավունքը փորձում է մեկնաբանել իր շահերին հարմարեցնելու եղանակով: Մինչդեռ անառարկելի է այն փաստը, որ Արցախի Հանրապետությունը երբևէ չի եղել ու չի լինելու անկախ Ադրբեջանի կազմում:

Քաղաքական փաստարկներում և բանակցային գործընթացում Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման պահանջը պետք է լինի մեր ռազմաքաղաքական դեկլարության ու հասարակության առաջնահերթությունը: Դա կնշանակի, որ մենք ազգովի չենք հրաժարվել Արցախում անկախ պետականություն կերտելու մեր երեսունամյա ուղուց և լի ենք կորցրածը վերականգնելու վճռականությամբ:

MHER HARUTYUNYAN

Head of the Scientific Center «Kachar»,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
hamher@yandex.ru, kachar.gk.shushi@mail.ru
(Republic of Artsakh)

DEFENSE SECURITY ISSUES OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH

Summary

Keywords: Republic of Artsakh, defense capability, security, international terrorists, aggression, war crimes, food security, Defense Army, militaristic Azerbaijan, occupied territories.

The purpose of this work is to assess the defense and security situation created by the enemy's aggression, the war of conquest, the subsequent challenges and threats, and to propose ways to solve the problems facing the mentioned industry. To achieve this goal, complex issues related to both the war itself and its consequences are discussed. It is noted that the Azerbaijani-Turkish aggression against the democratic state - the Republic of Artsakh and its long-suffering people is actually continuing, which is accompanied by the occupation of Armenian territories, the genocide of the Armenian population, the destruction of the ancient Armenian spiritual and cultural heritage in their historical homeland.

From the beginning of the aggression on September 27, 2020, to this day, Azerbaijan has not stopped violating the fundamental principles of fundamental human rights and freedoms, the self-determination of peoples, and the inadmissibility of the use or threat of force. It also insidiously manipulates the aspirations for cooperation of countries with trade, economic and military-political interests in the region.

МГЕР АРУТЮНЯН

Руководитель научного центра «Качар»,

к.и.н., доцент

hamher@yandex.ru, kachar.gk.shushi@mail.ru

(Республика Арцах)

ОБОРОННО-БЕЗОПАСНОСТНЫЕ ВОПРОСЫ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

Резюме

Ключевые слова: Республика Арцах, обороноспособность, безопасность, международные террористы, агрессия, военные преступления, продовольственная безопасность, Армия обороны, милитаристский Азербайджан, оккупированные территории.

Целью данной работы является оценка оборонно-безопасностной обстановки, созданной агрессией противника, захватнической войной, последующими вызовами и угрозами, предложение путей решения проблем, стоящих перед упомянутой отраслью. Для достижения этой цели обсуждаются комплексные вопросы, связанные как с самой войной, так и с ее последствиями. Отмечается, что азербайджано-турецкая агрессия против демократического государства - Республики Арцах и его многострадального народа фактически продолжается, что сопровождается оккупацией армянских территорий, геноцидом армянского населения, уничтожением древнеармянского духовного и культурного наследия на своей исторической родине.

С начала агрессии 27 сентября 2020 года и по сей день Азербайджан не прекращает нарушать основополагающие принципы основных прав и свобод человека, самоопределения народов, недопустимости применения или угрозы силы. Она также коварно манипулирует стремлениями к сотрудничеству стран, имеющих торгово-экономические и военно-политические интересы в регионе.

ՆՈՒՆԵ ՍԱՐՈՒՄՅԱՆ

ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության
ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
n.sarumyan@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1991-2021 ԹԹ.

Հիմնաբառեր՝ վարչաքաղաքական բաժանում, շրջան, համայնք, աշխարհաքաղաքական իրավիճակ, Արցախ, բռնազավթում, տարածքային կորուստ, հրետակոծում, ռմբակոծում, սահմանների ճշգրտում:

Արցախը, դարեր ի վեր լինելով Հայաստանի պատմական աշխարհներից մեկը, ամբողջ պատմության ընթացքում պաշտպանել է գոյության և ինքնատիպության իր իրավունքը: 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխությունները, 1918 թվականին Այսրկովկասում երեք անկախ վարչաքաղաքական միավորների՝ Վրաստանի Հանրապետության, Արևելակովկասյան Մուսուլմանական Հանրապետության (առաջին անգամ կոչվեց՝ Ադրբեջան) և Հայաստանի Հանրապետության ձևավորումը շրջադարձային նշանակություն ունեցան ողջ հայության համար: Նորահաստատ պետական միավորների անկախությունը երկար չգոյատևեց: Խորհրդային կարգերի հաստատումը նոր քաղաքական իրավիճակ ստեղծեց: Աշխարհաքաղաքական քարտեզի վրա հանդես եկան վիճահարույց տարածքներ, որոնց թվում էր Արցախ-Ղարաբաղը:

ԽՍՀՄ փլուզման գործընթացում, ԽՍՀՄ պետական կառույցում ներառնված ազգային-պետական կազմավորման՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼՂԻՄ) և հայաբնակ Շահումյանի շրջանի հիմքի վրա 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ձևավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ): Միջազգային իրավունքի հիմնարար նորմերին

համապատասխան նորաստեղծ անկախ հանրապետության մայրաքաղաք հռչակվեց Ստեփանակերտը: Այդ պահից ի վեր հանրապետության իշխանությունները հետևողականորեն վարում էին Հարավային Կովկասում խաղաղության և կայունության պահպանմանն ուղղված քաղաքականություն:

Ինչպես հայտնի է, Հարավային Կովկասը աշխարհի ստրատեգիական տարածաշրջաններից է: Այստեղ բախվում են աշխարհի ազդեցիկ պետությունների և՛ աշխարհաքաղաքական, և՛ տարածաշրջանային հետաքրքրություններն ու շահերը: Բացի այդ, այստեղով անցնում են հիմնական առևտրական, տրանսպորտային, մշակութային ուղիները¹:

ԼՂՀ-ն՝ Արցախի Հանրապետությունը, հռչակվել է ԼՂԻՄ-ի՝ 6 շրջանի (Ստեփանակերտի հետ), 4 քաղաքի և 4 քաղաքատիպ ավանի ու Շահումյանի շրջանի տարածքում, որոնց 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի հանրաքվեից հետո միացել է նաև Գետաշենի ենթաշրջանը:

Դեռևս 1928 թ. ԽՍՀՄ ՌԿ(բ)Կ հրատարակությամբ ՌԽՖՍՀ ներքին գործերի ժողկոմատի քարտեզագրման հրատարակության կողմից լույս ընծայված «ԽՍՀՄ Ատլաս»-ում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմավորման, վարչատնտեսական իրավիճակի մասին նշվում էր՝ «Автономная Область Нагорного Карабаха, входящая в состав ССР Азербайджана, образована постановлением АзЦИК 7/VI 1923 г. из частей бывш. Джеванширского, Шушинского, Карягинского и Кубатлинского уездов, населенных преимущественно армянами»²:

ԼՂԻՄ-ի վարչական միավորներն էին՝ Դիզակի (ներառել է Հադրութի, Տողի, Առաքյալի, Ուխտաձորի ու Խոզաբուրտի

¹ 30-летие конфликта в Нагорном Карабахе: сборник научных статей. Под ред. К. П. Курылева. М., 2019, с. 105.

² Атлас Союза Советских Социалистических Республик. Изд. ЦИК СССР, 1928. Составлен и награвирован в картоиздательстве НКВД РСФСР, авт. предисл. А. Енукидзе. М., 1928.

գավառակները և 48 գյուղ, 1939-ից՝ Հաղրուփի շրջան), Վա-
րանդայի (Թաղավարդի, Սոսի, Ճարտարի, Նորաշենի գա-
վառակները և 46 գյուղ, 1930-ից՝ Մարտունիի շրջանը), Խա-
չենի (Դաշբուլաղի, Ասկերանի, Կարմիր գյուղի, Գալաձորի
գավառակները և 53 գյուղ, 1939-ից՝ Ստեփանակերտի, 1978
թվականից՝ Ասկերանի շրջան և Ստեփանակերտի քաղաք-
շրջան), Զրաբերդի (Մարգուշավանի, Հոռաթաղի,
Դոկշանլուի, Հաթերքի գավառակները և 53 գյուղ, 1939-ից՝
Մարտակերտի շրջան) և Շուշիի (Շուշի քաղաքը, Մալիբեկ-
լուի գավառակը և 12 գյուղ): Շրջանները բաժանված էին 19
գավառակների: Ինքնավար մարզն ուներ 2 քաղաք՝ Ստե-
փանակերտ ու Շուշի, և 222 գյուղ³:

1991 թ. ԼՂՀ հռչակումով իրացվեց այն ժամանակ գոր-
ծող օրենսդրությամբ, մասնավորապես՝ «ԽՍՀՄ կազմից
միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապ-
ված հարցերի որոշման կարգի մասին» ԽՍՀՄ 1990 թ. ապ-
րիլի 3-ի օրենքով նախատեսված, ԽՍՀՄ կազմից միութե-
նական հանրապետության դուրս գալու դեպքում նրա
կազմում ընդգրկված ազգային ինքնավարություններին սե-
փական պետահրավական կարգավիճակն ինքնուրույն կեր-
պով որոշելու իրավունքը:

1991 թ. դեկտեմբեր 10-ին՝ Խորհրդային Միության
գոյության պաշտոնական դադարեցումից ընդամենը մի քա-
նի օր առաջ, Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցավ հան-
րաքվե, որի արդյունքում ազգաբնակչության ճնշող մեծա-
մասնությունը՝ 99,89 %-ն, արտահայտվեց Ադրբեջանից լրիվ
անկախանալու օգտին: Դրան հետևած խորհրդարանական
ընտրություններում ընտրվեց ԼՂՀ խորհրդարան, որն էլ
կազմեց առաջին կառավարությունը: Անկախ ԼՂՀ կառա-
վարությունն իր պարտականությունների կատարմանն ան-

³ Նույն տեղում:

ցավ բացարձակ շրջափակման և նրան հետևած Ադրբեջանի ռազմական ագրեսիայի պայմաններում:

Օգտագործելով ԽՍՀՄ զինված ուժերի 4-րդ բանակի զենքն ու զինամթերքը՝ 1991 թ. աշնանն Ադրբեջանը լայնածավալ պատերազմական գործողություններ սկսեց Լեռնային Ղարաբաղի դեմ, որոնք փոփոխակի հաջողություններով շարունակվեցին մինչև 1994 թ. մայիս: Այդ ընթացքում, երբ մայրաքաղաք Ստեփանակերտն ու մյուս բնակավայրերը գրեթե անդադար հրետակոծումների և ուժակոծումների էին ենթարկվում, եղան պահեր, երբ ԼՂ տարածքի գրեթե 60 %-ը գրավված էր:

1992 թ. մայիսին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերը կարողացան ազատագրել Շուշի քաղաքը, «միջանցք» բացել Լաչին քաղաքի շրջանում՝ հնարավորություն ստեղծելով ԼՂՀ և Հայաստանի տարածքները վերամիավորելու համար: Դրանով իսկ նաև մասնակիորեն վերացվեց ԼՂՀ երկարամյա շրջափակումը:

1992 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին ադրբեջանական բանակին հաջողվեց գրավել ԼՂՀ ամբողջ Շահումյանի շրջանը, Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Մարտունու, Ասկերանի և Հադրութի շրջանների մի մասը:

1992 թ. օգոստոսի 14-ին ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի ստեղծումից հետո ինքնապաշտպանության անջատ ջոկատները վերաձևավորվեցին և ամուր կարգապահության հիման վրա ու միասնական հրամանատարության ներքո կազմեցին Լեռնային Ղարաբաղի Պաշտպանության բանակը: Վերջինիս հաջողվեց ոչ միայն ազատագրել Ադրբեջանի զավթած տարածքները, այլև գրավել հանրապետությանը սահմանամերձ, կրակակետերի վերածված մի շարք շրջաններ:

1991-1994 թթ. պատերազմի արդյունքում ազատագրված բոլոր տարածքներն ընդգրկվեցին երկրի վարչատարածքա-

յին կառուցվածքի մեջ: 1994 թ. ԼՂՀ-ի կազմում կազմավորվեց Քաշաթաղի շրջանը, որի տարածքը 1 835 կմ² էր: 1997 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ այս շրջանում բնակեցված էր 33 գյուղ՝ ավելի քան 4,3 հազար բնակիչներով, որոնք բոլորը հայեր էին⁴:

1998 թ. հունիսի 16-ին ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընդունած «ԼՂՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքով սահմանվեց հանրապետության նոր վարչատարածքային կառուցվածքը: Ըստ դրա՝ հանրապետությունը բաժանված է ութ շրջանների⁵: Դրանք են՝ Ասկերանի (կենտրոնը՝ Ասկերան), Հադրութի (կենտրոնը՝ Հադրութ), Մարտակերտի (կենտրոնը՝ Մարտակերտ), Մարտունու (կենտրոնը՝ Մարտունի), Շահումյանի (կենտրոնը՝ Քարվաճառ), Շուշիի (կենտրոնը՝ Շուշի), Ստեփանակերտի (քաղաք-շրջան) և Քաշաթաղի (կենտրոնը՝ Բերձոր) շրջանները՝ 10 քաղաքով և 322 գյուղով (264 համայնք)⁶: Նորաստեղծ Քաշաթաղի շրջանն ընդգրկում է Բերձորի, Քաշունիքի և Կովսականի (նախկին Լաչինի, Կուբաթլուի և Զանգեղանի շրջաններ) տարածքները (տե՛ս քարտեզ 1)⁷: Արցախի Հանրապետության ընդհանուր տարածքը կազմում է 11.458 կմ²: Շրջանները բաժանված են համայնքների: Իր այդ սահմաններում ԱՀ-ն զբաղեցնում է պատմական Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի

⁴ Մելքումյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, Եր., 1997, էջ 55:

⁵ ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք 1995-1999 թթ., Ստեփանակերտ, էջ 3: Տե՛ս նաև ԱՀ Վիճակագրության Ազգային Ծառայություն, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանումը ըստ շրջանների», տարեգիրք 2000-2006, Ստեփանակերտ, էջ 5:

⁶ 26 հունիսի 1998 թ., ք. Ստեփանակերտ ՀՕ-15, Հավելված թիվ 2 «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության օրենք:

⁷ Վիճակագրության ազգային ծառայություն, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանումը ըստ շրջանների», http://www.stat-nkr.am/2000_2006/02.pdf: Տե՛ս նաև ԱՀ վիճակագրական տարեգիրք, 2020, Ստեփանակերտ, էջ 27:

գրեթե ամբողջ տարածքը, ինչպես նաև Սյունիք և Ուտիք նահանգների փոքր մասը⁸: Հանրապետության վերահսկողության տակ են նախկին Խորհրդային Միության կազմում եղած Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, Շահումյանի շրջանի մի մասը և հարակից տարածքները: Արցախը Բերձորի մարդասիրական միջանցքով սահմանակցում է Հայաստանին, իսկ ամբողջությամբ շրջապատված է Ադրբեջանով: Արցախի աշխարհագրական դիրքը լեռնային է: Ամենաբարձր կետը Մոավի լեռնաշղթայում գտնվող Գոմշասարն է՝ 3724 մ. բարձրությամբ:

2017 թ. ընդունված Արցախի Սահմանադրության 175-րդ հոդվածով սահմանված է. «Մինչև Արցախի Հանրապետության պետական տարածքի ամբողջականության վերականգնումը և սահմանների ճշգրտումը հանրային իշխանությունը իրականացվում է այն տարածքում, որը փաստացի գտնվում է Արցախի Հանրապետության իրավագործության ներքո»⁹:

ԱՀ-ն ճանաչված է միայն մասամբ ճանաչված Աբխազիայի, Հարավային Օսիայի, Մերձդնեստրյան Հանրապետության կողմից: Իսկ ռազմաքաղաքական և տնտեսական առումով այն գործնականում միացված է Հայաստանին:

Ըստ Հայաստան-ՆԱՏՕ համագործակցության շրջանակներում ստորագրված ՀՀ ռազմական դոկտրինի նախագծի՝ «... Հայաստանի զինված ուժերը, մնալով իրենց հիմնական երկու առաքելության մեջ՝ սահմանների պաշտպանություն և զսպող առաքելություն, անկախ իրենց տեղակայման վայրից շարունակելու են լինել ԼՂ անվտանգության երաշխավորը ...»¹⁰: Փաստորեն, ՀՀ-ն կոչված էր ապահովելու Արցախի և նրա հայ ժողովրդի անվտանգությունը, որպես ԱՀ անվտան-

⁸ Մելքումյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 10:

⁹ ԱՀ Սահմանադրություն, Ստեփանակերտ, 2006, գլուխ 12, էջ 52:

¹⁰ Հայաստանը ԼՂՀ ժողովրդի անվտանգության երաշխավորն է, 14 դեկտեմբերի, 2007, ՀՀ ՊԲ:

գության երաշխավոր: Այդպես էր մինչև 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ը...

ԱՀ-ն արևմուտքում սահմանակցում է Հայաստանին, հարավում՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետությանը, արևելքում՝ Ադրբեջանական Հանրապետությանը:

Ըստ ԱՀ «Վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքի՝ հանրապետության ութ շրջաններում իրականացվում էր պետական կառավարում, համայնքներում՝ տեղական ինքնակառավարում: Տեղական ինքնակառավարում է իրականացվում Ստեփանակերտ քաղաքում ևս՝ այն համատեղելով պետական կառավարման հետ: Համայնքը կարող է ընդգրկել մեկ կամ ավելի թվով բնակավայրեր¹¹:

Արցախյան առաջին պատերազմից հետո նկատելի էր Արցախի տարածքների սահմանային և վարչական միավորների բնակչության թվի փոփոխությունը: Այսպես, 2005 թ. մարդահամարի տվյալների արդյունքում գրանցվեց բնական աճ (տե՛ս աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

ԼՂՀ վարչական շրջանների բնակչությունը, համայնքները և բնակավայրերը¹²

Վարչական շրջան	Բնակչություն (1996) (հզ.)	Բնակչություն (2000) (հզ.)	Բնակչություն (2005) (հզ.)	Համայնք	Բնակավայր
Ստեփանակերտ	54.8	49.5	50.0	1	1
Ասկերան	15.5	16.0	17.0	42	48
Հադրութ	11.0	11.4	12.0	29	46

¹¹ ԼՂՀ վարչատարածքային բաժանման մասին «Արցախի Հանրապետություն, Կառավարության առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտե»: *nkrcadastre.am* (հայերեն): Վերցված է 2017-12-21:

¹² ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք, 2000-2006, էջ 14:

Մարտակերտ	17.6	18.9	18.9	42	64
Մարտունի	22.8	22.8	23.2	36	40
Շահումյան	0.8	2.0	2.5	52	62
Շուշի	4.9	4.0	4.4	7	11
Քաշաթաղ	4.0	9.8	9.7	53	112
Ընդամենը	131.4	134.4	137.7	262	384

Այդ թվում բնական աճ է գրանցվել շրջկենտրոններում (տե՛ս աղյուսակ 2) և շրջաններում (տե՛ս աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 2

Արցախի վարչական շրջանների շրջկենտրոնների բնակչությունը 2006 թ. տարեվերջի դրությամբ¹³

Շրջան	Բնակչություն (հզ. մարդ)
Ստեփանակերտ	50.4
Ասկերան	2.1
Հադրութ	3.0
Մարտակերտ	3.8
Մարտունի	4.9
Քարվաճառ	0.5
Շուշի	3.3
Բերձոր	2.0
Ընդամենը	70.0

¹³ Նույն տեղում:

**ԼՂՀ վարչական շրջանների բնակչությունը և տարածքը
2006 թ. տարեվերջի դրությամբ¹⁴**

Շրջան	Բնակչություն (հզ. մարդ)	Տարածք (կմ²)
Ստեփանակերտ	50.4	25.66
Ասկերան	17.0	1221.92
Հադրութ	12.4	1876.80
Մարտակերտ	18.9	1795.10
Մարտունի	23.1	951.20
Շահումյան	2.8	1829.80
Շուշի	4.5	381.30
Քաջաթաղ	8.6	3376.60
Ընդամենը	137.7	11458.38

ԼՂՀ մշտական բնակիչների ընդհանուր քանակը 2010 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել է 141.400 մարդ, որոնց մեծ մասը հայեր էին: Կային նաև ռուսներ, ուկրաինացիներ, վրացիներ և հույներ: Քաղաքաբնակների թիվը 74.183 էր կամ 52.5%-ը, գյուղական բնակչությունը՝ 67.217 կամ 47.5%: Արցախում տղամարդկանց թիվը կազմել է 68.048 մարդ կամ 48.1 %, կանանցը՝ 73.352 կամ 51.9 %: Արցախի մայրաքաղաք Ստեփանակերտի (պատմ. անվանումը՝ Վարարակն) բնակչությունը կազմում էր 52.310 մարդ¹⁵:

Ասկերանի շրջանը գտնվում է ԱՀ արևելյան մասում, տարածքը առ 01.07.2016 թ. կազմում էր 1196.3 կմ² (2006թ.՝ 1221.9 կմ²), համայնքների թիվը՝ 42, բնակեցված բնակավայրերի թիվը՝ 45: Բնակչության թիվն առ 01.07.2016 թ. կազմում էր 18.3 հզ. մարդ¹⁶: Հադրութի շրջանը գտնվում է ԱՀ հարավ-արևելյան մասում, տարածքը

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 15:

¹⁵ <http://www.president.nkr.am/am/nkr/statePower/>

¹⁶ ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք, 2009-2015, էջ 24:

կազմում է 1 876.8 կմ², համայնքների թիվը՝ 30, բնակեցված բնակավայրերի թիվը՝ 43, իսկ բնակչության թիվն առ 01.07.2016 թ.՝ 14.7 (01.01.2016թ.՝ 13.6) հզ. մարդ: Մարտակերտի շրջանը գտնվում է ԱՀ հյուսիս-արևելյան մասում, տարածքը՝ 1795.07 կմ², համայնքների թիվը՝ 43, բնակեցված բնակավայրերի թիվը՝ 46 (որոնցից 13-ը ներկայումս հակառակորդի վերահսկողության տակ է), բնակչության թիվն առ 01.07.2016 թ.՝ 20.3 հզ. մարդ: Մարտունու շրջանը գտնվում է ԱՀ արևելյան մասում, տարածքը՝ 951.1 կմ², համայնքների թիվը՝ 35, բնակեցված բնակավայրերի թիվը՝ 39, բնակչության թիվն առ 01.07.2016 թ.՝ 24.3 հզ. մարդ: Շահումյանի շրջանը գտնվում է ԱՀ հյուսիսային մասում, տարածքը՝ 1 829,89 կմ², համայնքների թիվը՝ 16, բնակեցված բնակավայրերի թիվը՝ 17, բնակչության թիվն առ 01.07.2016 թ.՝ 3.7 հզ. մարդ: Շուշիի շրջանը գտնվում է ԱՀ արևմտյան մասում, տարածքը՝ 382.73 կմ², համայնքների թիվը՝ 7, բնակեցված բնակավայրերի թիվը՝ 11, բնակչության թիվն առ 01.07.2016 թ.՝ 5.5 հզ. մարդ: Քաշաթաղի շրջանը գտնվում է ԱՀ արևմտյան մասում, տարածքը՝ 3 376.57 կմ², համայնքների թիվը՝ 54, բնակեցված բնակավայրերի թիվը՝ 108, բնակչության թիվն առ 01.07.2016 թ.՝ 10.6 հզ. մարդ¹⁷:

Պատմական Շահումյանի շրջանը 1991 թ.-ից գտնվում էր Ադրբեջանի Հանրապետության վերահսկողության տակ, իսկ տեղի հայ բնակչությունը դուրս էր մղված: Ազատագրումից հետո նա հնարավորություն ստացավ վերադառնալու հայրենի Վայկունիքի գավառ: Այս ութ շրջանների մեջ են մտնում նաև ազատագրված յոթը հայկական պատմական գավառները՝ Ճրաքն, Կովսական, Քաշունիք (Աղավնո գետի հովիտ, Քաշաթաղի շրջան), Վայկունիք (Թարթառ գետի վերին հովիտ), Ակն

¹⁷ Նույն տեղում:

(Տիգրանակերտի դաշտակ, նախկին Աղդամի շրջան) և Մուխանք (Արցախի դաշտավայր):

2019 թ. վերջին ԱՀ բնակչությունը կազմում էր 148.8 հզ. մարդ, տարածքը՝ 11.80 հզ. կմ², բաժանված 8 շրջանների (ներառյալ՝ շրջանի կարգավիճակ ունեցող Ստեփանակերտ քաղաքը)¹⁸: 2020 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԱՀ տարածքը կազմում էր արդեն 11 803.16 կմ², իսկ բնակչությունը՝ 148,8 հզ. մարդ: Բնակչության խտությունը 1 կմ²-ու վրա կազմում էր 12,6 մարդ (տե՛ս աղյուսակ 4): Քաղաքային բնակչությունը կազմում էր 84,8 հզ. մարդ, իսկ գյուղականը՝ 64 հզ. մարդ (տե՛ս աղյուսակ 5):

Եթե 2016 թ. դրությամբ ԱՀ քաղաքային համայնքների բնակչության թիվը կազմում էր 55,4 հզ., ապա 2020 թ. դրությամբ այն հասավ 58,3 հզ.: Նույն հարաբերությամբ՝ Շուշիի համայնքի բնակչության թիվը 2016 թ. կազմում էր 4,1 հզ., 2020 թ.՝ 4,2 հզ., Հադրութի համայնքինը՝ 3,1 հզ. և այլն (տե՛ս աղյուսակ 6):

Աղյուսակ 4

ԱՀ տարածքը և բնակչությունն, ըստ վարչատարածքային բաժանման (2020 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ)¹⁹

Շրջանը	Տարածքը, կմ ²	Բնակչությունը, 1000 մարդ	Բնակչության խտությունը 1 կմ ² վրա
Ստեփանակերտ	29.12	58.3	2 002.8
Ասկերան	1 165.75	17.0	14.6
Հադրութ	1 876.76	12.0	6.4
Մարտակերտ	2 045.10	19.8	10.5

¹⁸ ԱՀ վիճակագրական տարեգիրք, 2020, էջ 27:

¹⁹ Նույն տեղը, էջ 28:

Մարտունի	1 098.33	21.3	22.4
Շահումյան	1 829.89	3.3	1.8
Շուշի	381.64	5.4	14.1
Քաշաթաղ	3 376.57	11.7	3.4
Ընդամենը	11803.16	148.8	12.6

*) Ներառված չեն հակառակորդի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքները:

Աղյուսակ 5

**ԱՀ բնակչության թվաքանակն ըստ շրջանների,
2020 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ²⁰**

Շրջան	Բնակչությունը 1000 մարդ	Այդ թվում քաղաքային՝ գյուղական՝	
Ընդամենը	148.8	84.8	64.0
Ստեփանակերտ	58.3	58.3	-
Ասկերան	17.0	1.8	15.2
Հադրութ	12.0	3.0	9.0
Մարտակերտ	19.8	4.5	15.3
Մարտունի	21.3	8.7	12.6
Շահումյան	3.3	0.7	2.6
Շուշի	5.4	4.2	1.2
Քաշաթաղ	11.7	3.6	8.1

²⁰ Նույն տեղում, էջ 28-29:

**ԱՀ քաղաքային համայնքների բնակչությունը
տարեսկզբին (1000 մարդ)²¹**

	2016	2017	2018	2019	2020
Ստեփանակերտ	55.4	55.8	56.6	57.5	58.3
Ասկերան	2.0	2.0	1.9	1.8	1.8
Հադրութ	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0
Մարտակերտ	4.5	4.5	4.5	4.5	4.5
Մարտունի	4.8	4.8	4.7	4.6	4.6
Ճարտար	4.0	4.0	4.1	4.0	4.1
Քարվաճառ	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7
Շուշի	4.1	4.1	4.2	4.2	4.2
Բերձոր	2.1	2.0	2.0	2.0	1.9
Կովսական	0.6	0.7	0.7	0.6	0.7
Միջնափան	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Որոտան	0.5	0.6	0.5	0.6	0.6

2016 թ. ապրիլի 1-ին ադրբեջանական ուժերը, խախտելով Սոչիում կնքված համաձայնությունը, լայնամասշտաբ հարձակում են գործում արցախա-ադրբեջանական շփման գծի ողջ երկայնքով: Քառօրյա պատերազմի ժամանակ երկու կողմերն էլ ունենում են մարդկային և նյութական կորուստներ: Կարճատև պատերազմի ընթացքում Արցախը կորցնում է 8 կմ² տարածք, սակայն, այնուամենայնիվ, ստատուս քվոն տարածաշրջանում պահպանվում էր:

Ադրբեջանի Հանրապետությունը, խախտելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի և համանախագահ պետությունների առջև ստանձնած ուժի և ուժի սպառնալիքի կիրառումից հրաժարվելու պարտավորությունները, 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին՝

²¹ Նույն տեղում, էջ 29:

առավոտյան ժամը 07:10-ին, Թուրքիայի աջակցությամբ սանձազերծեց լայնածավալ պատերազմ Արցախի Հանրապետության դեմ: Պատերազմը տևեց 44 օր և իր տեսակով Արցախյան ազատամարտից ի վեր ամենաարյունալի ու դաժան պատերազմն էր²²:

Պատերազմին զոհ են գնացել հազարավոր մեր հայրենակիցներ՝ ինչպես խաղաղ բնակչության շրջանում, այնպես էլ՝ Պաշտպանության բանակի շարքերից: Հակառակորդի կողմից միտումնավոր ոչնչացվել են ԱՀ քաղաքացիական ենթակառուցվածքներն ու մշակութային ժառանգությունը:

2020 թ. նոյեմբերի 9-ին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանի, Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի և Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Վլադիմիր Պուտինի կողմից ստորագրվեց համաձայնագիր՝ հրադադարի և ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին²³:

Ինչ մնաց Արցախի Հանրապետությունից և ինչպիսի՞ տեսք ունի ներկայումս ԼՂ-ի (Արցախի) վարչատարածքային քարտեզը ռազմական գործողությունների և 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին ստորագրված եռակողմ հայտարարությունից հետո: Ըստ նախնական ոչ պաշտոնական փորձագիտական հաշվարկների (առայժմ պաշտոնական հայտարարություն չկա)՝ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքների հանձնումից հետո 2020 թ. սեպտեմբերի 26-ի դրությամբ եղած 11 458 կմ²-ից մնացել է 3 170-ը²⁴: Այդ տարածքի մեջ մտնում են՝ Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը (1400 կմ²), Ասկերանի շրջանի մեծ մասը (850 կմ²), Շուշիի շրջանի 40%-ը (120 կմ²), Ստեփանակերտը (26 կմ²), Մարտունու շրջանի մի մասը (400 կմ²): Ամբողջությամբ կորսվել է Հադրութի շրջանը (679

²² https://hy.wikipedia.org/wiki/#Cite_note_hraparak

²³ <https://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2020/11/10/Announcement/>

²⁴ armeniasputnik.am, Sputnik / Shushanik Sargsyan

կմ²): Ադրբեջանի վերահսկողության տակ է անցել 4564 կմ² Քելբաջարի շրջանը (1935 կմ²), Աղդամի շրջանը (725 կմ²), Լաչինի շրջանը (մոտ 1900 կմ²): Մարտերի ընթացքում Ադրբեջանին հաջողվել է վերահսկողության տակ վերցնել 3716 կմ²: Հյուսիսում՝ 131 կմ², ինչպես նաև Թալիշ, Մատաղիս գյուղերը՝ 118 կմ², ևս մեկ բարձունք էլ հյուսիսում՝ 13 կմ² ²⁵: Ադրբեջանը 3 585 կմ² էլ իր վերահսկողության տակ է վերցրել հարավից (Հադրութ, Ֆիզուլի, Ջաբրայիլ, Ջանգելան, Կուբաթլի): Իսկ ահա 610 կմ²-ի վերաբերյալ տվյալները չեն հստակեցվել (տե՛ս քարտեզ 3):

Հիշեցնենք՝ նոյեմբերի 9-ի համատեղ հայտարարությունը վերաբերում է ռազմական գործողությունների դադարեցմանը: Ըստ փաստաթղթի՝ ԼՂ շփման գծի և Լաչինի միջանցքի երկայնքով տեղակայվում է ՌԴ խաղաղապահ զորակազմ՝ 1960 զինծառայողներով, հրաձգային զենքով, 90 զրահամեքենաներով, 380 միավոր ավտոմոբիլային և հատուկ տեխնիկայով: Ջորակազմի տեղակայմանը զուգահեռ դուրս են բերվում հայկական զինված ուժերը: ՌԴ խաղաղապահ զորակազմը տեղակայվում է 5 տարի ժամկետով՝ նույնքան ժամանակահատվածով ավտոմատ երկարաձգմամբ, եթե կողմերից որևէ մեկը ժամկետի ավարտից 6 ամիս առաջ չհայտարարի այդ դրույթի կիրառումը դադարեցնելու մտադրության մասին²⁶:

Այսպիսով, հիմք ընդունելով վերը նշված իրողությունները՝ մինչ այս պահը Ադրբեջանի վերահսկողության տակ հայտնված ԱՀ տարածքները պետք է համարել բռնազավթված, օկուպացված՝ Ադրբեջանի կողմից:

²⁵<https://www.instagram.com/parstodayarmenian/>, https://twitter.com/radio_armenian, <https://www.reddit.com/user/armradio/>, <https://urmedium.com/c/armenianradio>

²⁶ Sputnik / Shushanik Sargsyan, Read more: <https://armeniasputnik.am-/infograph>





ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶ՝ ԵՌԱԿՈՂՏ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐՈՎ

Ինչպես տարածքային բաժանման, այնպես էլ թվերով արտահայտված տվյալները նախնական են և ոչ պաշտոնական

ՀԱՅԱԿԱՆ ԿՈՂԱՆ ԵՆ ԱՆՑՆՈՒՄ



- Մարտակերտի շրջան 1400 կմ² (մեծ մասը)
- Ասկերանի շրջան 850 կմ² (մեծ մասը)
- Շուշիի շրջան 120 կմ² (40%)
- Ստեփանակերտ 26 կմ²
- Մարտունիի շրջան (մի մասը) 400 կմ²

Հաղորված ամբողջությամբ անցել է Ադրբեջանին 679 կմ²

ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿՈՂԱՆ ԵՆ ԱՆՑՆՈՒՄ



- Քարվաճաղի (Քելբաջար) շրջան 1935 կմ²
- Ակենայի (Աղդամ) շրջան 725 կմ²
- Բերձորի շրջան (Լաչին) մոտ 1900 կմ²



- Հյուսիսում 131 կմ²
- Թալիշ, Մատաղիս գյուղերը 118 կմ²
- Շուշի քաղաքի 5,5 կմ²
- Բարձունք Հյուսիսում 13 կմ²
- Հարավում (Հաղորված, Վարանդա (Ֆիզուլի), Ջրական (Ջաբրայիլ), Կովսական (Ջանգելան), Սանասար (Կոբաթլու) 3585 կմ²

610 կմ² տարածքի վերաբերյալ տվյալները հստակեցված չեն



Քարտեզը, տեղեկատվությունը ՀՀ-ում Միջազգային տվյալների համաձայն է

NUNE SARUMYAN

Head of the Department of History and Political Science ARSU,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor
n.sarumyan@mail.ru

ADMINISTRATIVE STATUS OF THE ARTSAKH REPUBLIC IN 1991-2021

SUMMARY

Keywords: administrative-political division, region, community, geopolitical situation, Artsakh, occupation, territorial losses, shelling, bombing, border adjustment.

The article shows that Artsakh, which for centuries was one of the historical worlds of Armenia, throughout history defending its right to existence and originality, managed to proclaim independence, form the appropriate authorities, pursue a policy of peace and stability in the South Caucasus. This region is one of the strategic regions of the world, where geopolitical and regional interests of the states collide.

The geographical position, administrative division of the Republic of Artsakh from the declaration of independence in 1991 to 2021 are presented. On the basis of factual and statistical data, the administrative changes of Artsakh, the unification of the liberated territories, and the regulation of the boundaries of state administrative units are shown. Yearly data are provided on the area of administrative districts, settlements, population movements, and density (corresponding tables and maps are attached). The administrative-territorial losses of the Republic of Artsakh as a result of the 44-day war in 2020 are also mentioned.

НУНЭ САРУМЯН
Завкафедрой истории и политологии АрГУ,
к.и.н., доцент
n.sarumyan@mail.ru

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АРЦАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В 1991-2021 гг.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: административно-политическое деление, регион, община, геополитическая ситуация, Арцах, оккупация, территориальные потери, артобстрелы, бомбардировки, корректировка границы.

В статье показано, что Арцах, веками являвшийся одним из исторических миров Армении, на протяжении всей истории отстаивающий свое право на существование и самобытность, сумел провозгласить независимость, сформировать соответствующие органы власти, проводить политику мира и стабильности на Южном Кавказе. Этот регион является одним из стратегических регионов мира, где сталкиваются геополитические и региональные интересы государств.

Представлены географическое положение, административное деление Республики Арцах от провозглашения независимости в 1991 г. до 2021 г. На основе фактологически-статистических данных показаны административные изменения Арцаха, объединение освобожденных территорий, регулирование границ государственных административных единиц. По годам приводятся данные о площади административных районов, населенных пунктов, перемещении населения, плотности (прилагаются соответствующие таблицы и карты). Упоминаются также административно-территориальные потери Республики Арцах в результате 44-дневной войны 2020 года.

ԳԱՅԱՆԵ ՄԱԽՄՈՒՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ առաջատար գիտաշխատող,

պ.գ.դ.

ggmakhm@hotmail.com

1991 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 2-ԻՆ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

Հիմնաբառեր՝ Լեռնային Ղարաքաղի Հանրապետություն, Արցախ, միացում, անկախություն, հռչակագիր, հանրաքվե, ջարդ, «Օղակ» գործողություն:

Մեր քաղաքականության տեսության և մարտավարության ոլորտում կա երեք հիմնահարց: Առաջին. ինքնորոշումը հաճախ հակադրվում է տարածքային ամբողջականության դրույթին, բայց որևէ առումով չի զիջում դրան: Հետևաբար, մեր բանակցային կողմը, պաշտպանելով իր կյանքը, ունեցվածքը, ազգային պատկանելությունն ու Հայրենիքում ապրելու հնարավորությունը, պետք է արտաքին աշխարհով մեկ տարածի ջարդերի, ազգային զտումների, շրջափակման, Ադրբեջանի երկարաժամկետ ցեղասպան քաղաքականության մասին ճշմարտությունը¹: Ակնհայտ է, որ ժողովուրդն իշխանության անտրտունջ ու իրավազուրկ կցորդը չէ, որի հանդեպ կարելի է կիրառել ցանկացած բռնություն: Այդ պարզ ճշմարտությունը անհրաժեշտ է հետևողականորեն քարոզել և ապացուցել մեր քաղաքականությամբ²: Կա-

¹ Բալայան Վ. Ռ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը: Եր., 2002, էջ 356-357, Առստամյան Ա., Արցախի հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից հանելու համար (1988-1991 թթ.): Արխիվային նյութերի ժողովածու, Ստեփանակերտ, 2018, էջ 58, 60-62:

² Այդ առումով օգտակար են ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 17.09.1989 թ. և 13.02.1990 թ. որոշումները «ՌԿՊ(Բ) կենտկոմի կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը անօրինական ճանաչելու մասին», շատ խոցելի և ՁԼՄ-

նոնավոր և անվրեպ քարոզչությունը նույնչափ կարևոր է հաջողության հասնելու համար, որքան պաշտպանունակությունը:

Երկրորդ. ինքնորոշման երկու հիմնական ձևերն են՝ անկախությունն ու միացումը: Մեկուսացված ժողովուրդները ստեղծում են իրենց պետությունները, իսկ մասնատված ազգերը միանում են, հատկապես երբ առանձին վերցրած նրանք կենսունակ չեն: Միացման դրույթը մեր շարժման հիմքն է և, թերևս, ավելին: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այսօր Արցախն ի վիճակի չէ միայնակ պաշտպանվելու: Փոքր տարածքի, արտաքին ճանապարհների բացակայության, թշնամական միջավայրի հետևանքով հանրապետությունն ապրում է սաստկացող արտաքին ճնշման, նաև նոր հարձակման վտանգի պայմաններում: Սակայն մնացած Հայաստանն էլ ի զորու չէ ապահովելու իր անվտանգությունն առանց արտաքին պաշտպանության: Թեև Հայաստանի Հանրապետության դրությունը համեմատաբար ավելի բարվոք է սոցիալ-տնտեսական ասպարեզում, բայց ռազմական առումով նրա գործերը ավելի լավ չեն: Միասնաբար մեր կենաց ու հաջողությունների հավանականությունը (իսկ այսօր հարցն այդպես է դրված) էապես աճում է:

Տողերիս հեղինակը պնդում է, որ միասնությունը ճիշտ, գուցե մեզ համար միակ ընդունելի ուղին է, որով ընթանալու

ներում քիչ լուսաբանված՝ 18.10.1991 թ. «Ադրբեջանի հանրապետության պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտը: Դրանք տե՛ն Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий, сост. Ю. Г. Барсегов, т. I. М., 2008, с. 680-681, 705-707; т. II. М., 2009, с. 247-248; Բալայան Վ. Ռ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, էջ 307, նույնի՝ Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007 թթ.), Ստեփանակերտ, 2012, էջ 167-168; Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախյան գոյապայքար, Եր., 1994, էջ 150, նույնի՝ Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 243-244, Авакян Ш. Нагорный Карабах. Правовые аспекты, 2-е изд. Ер., 2014, с. 18-19, 39.

դեպքում հայկական պետականությունը ոչ միայն կկարողանա գոյատևել, այլև կյանքի կոչել քաղաքական և քարոզչական առումով օգտակար երկու հայկական հանրապետությունների միացման գործընթացը՝ հրաժարվելով անջատողականության գործելակերպից: Հարցն այն է, որ այդ սկզբունքները նշանակում են տարբեր գաղափարախոսություն ու մարտավարություն, միջազգային հարաբերությունների տարբեր խաղակիցների ընտրություն: Առաջին հերթին մեզ հարկավոր է հոգ տանել ազգային կյանքի հիմքերի, այն է՝ բնակչության և տարածքի անվտանգության, արդյունավետ կառավարման, օգտագործման և այդ նպատակով անհրաժեշտ գիտաարտադրական ու հասարակական համակարգերի զարգացման մասին: Նմանօրինակ երկրի արտաքին հաջողությունները նրա ներքին նվաճումների ածանցյալն են:

Իսկ մեր հակառակորդները, այդ թվում՝ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները, 1988 թ. փետրվարի 20-ից սկսած՝ փորձում էին ձևախեղել Արցախյան շարժման էությունն՝ անխուսափելի դարձնելով դրա վերածումը խոշոր ռազմական բախման³, որպեսզի անհնար լիներ կարգավորել խնդիրն անմիջական կողմերի ընդգրկմամբ: Մոսկվայում կիրառում էին հայերին անարգող «հավասարեցումը», երբ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանները հավասարեցնում էին հայերի ջարդեր, բռնազաղթ իրագործող, Հայաստանը լիակատար շրջափակման ենթարկող Ադրբեջանի քաղաքականությամբ, 1989 թ. դեկտեմբերի 31-ից 1990 թ. հունվարի 2-ին Նա-

³ Մարզային խորհրդի նիստերի արձանագրությունները տե՛ս Պատմական նստաշրջան: ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ գումարման մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի 1988 թ. փետրվարի 20-ի նիստի արձանագրությունը, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Կազմ. Վ. Ռ. Բալայան, Տ. Վ. Հակոբյան, Ստեփանակերտ, 2008, էջ 12, 31-32, Ոլյութաբյան Բ. Ա., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 278-279:

խիջևանի ԻԽՍՀ-ում 800 կմ արտաքին սահմանի վերացմանն ու հունվարի 20-ին այդ ինքնավարության՝ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին հայտարարությանը: Կենտրոնից էին «փաթաթում» մեզ ոչ պիտանի, բայց ծանր գաղափարախոսական մեղադրանքներով հղի անջատումը: Այն էլ այնպիսի պայմաններում, երբ Խորհրդային Հայաստանի տնտեսական ենթակառուցվածքի 40 %-ը քանդել էր 1988 թ. դեկտեմբերյան երկրաշարժը: Հենց վերոնշյալ հեռանկարով միութենական Կենտրոնն Արցախյան հիմնախնդրի փաթեթային համալիր լուծումը փոխարինեց փուլային մոտեցմամբ: Եվ անգամ այդ տարբերակը, որի դրսևորումն էր 1989 թ. հունվարի 12-ից նոյեմբերի 28-ը գործած ԼՂԻՄ-ի Հատուկ կառավարման կոմիտեն, իրականացնում էին միակողմանի, ծայրահեղ կանխակալությամբ և որպես ժամանակավոր միջոց:

Արվեց ամեն ինչ՝ սահմանադրական ու բացարձակ օրինական լուծումը նողկալի, շարունակ տարածվող ջարդերով, շրջափակմամբ, բռնագաղթով ու մարտերով փոխարինելու համար: Դրանց ավելացան կամայական ձերբակալություններն ու կոտանքները Շուշիի և Ադրբեջանի բանտերում, որտեղ տիրում էր իսկական «զուլում»: Հակահայկական իշխանությունները գազանային, նվաստացուցիչ բռնություններով հետամուտ էին, որ Արցախի հայերը հրաժարվեին իրենց ազգությունից ու Հայրենիքից, ազգային արժեքներից ու մարդկային արժանապատվությունից: Պետությունն, անտեսելով ԽՍՀՄ գործող Սահմանադրության 11-րդ հոդվածը, մերժում էր բարձրագույն ինքնիշխանության իրավասությունը ԽՍՀՄ ողջ տարածքի նկատմամբ՝ սեփականության իր իրավունքը փոխանցելով հանրապետություններին: Մյուս կողմից, նա ԼՂԻՄ-ում օրենքից դուրս էր մղել հայերին: Այդպիսով, պետությունը բոյկոտել էր իր պարտականությունը՝ քաղաքացիների կյանքն ու սեփականությունը

պաշտպանելու առումով: Համընդհանուր զինապարտության պայմաններում իշխանությունը չէր զինել բնակիչներին, որոնց ղեկավարումը հարկավոր էր հանձնարարել ՆԳՆ հրահանգիչներին, ովքեր պետք է վերահսկեին ու կազմակերպեին զորահավաքն ու զորավարժությունները: Չէ՞ որ պարտականությունների ճանաչումն ու կատարումը իրավական համակարգի հատկանիշ են: Մարդու ազատության երաշխիքներն են նրա իրավունքների գործադրումն ու պետության պարտականությունների կատարումը անհատի նկատմամբ: Մնացած բոլոր եղանակները բռնակալություն են (կուսակցական-ոստիկանական, ռազմական, պաշտոնական վերնախավային) տարբեր դիմակներով: Մինչդեռ 1988-1991 թթ. խորհրդային պետությունն անպատճելիության մթնոլորտում խրախուսում էր ջարդարարներին, զրպարտում և առանց աչքը թարթելու ստում մեր հասարակության մասին զանգվածային լրատվության միջոցներով: Նման միջոցներով կարգավորման իրավական գործելակերպը մտցնում էին փակուղի՝ բախումը փոխադրելով քրեական, իսկ հետո՝ ռազմական ասպարեզ:

ԻՍՍՏ ղեկավարության ու նրա Գերագույն խորհրդի ակնհայտ անքաղաքակիրթ պահվածքը դրդեց ՀՀ և մարզային պատգամավորներին 1989 թ. հոկտեմբերի 10-ին ու դեկտեմբերի 13-ին, 1990 թ. դեկտեմբերի 2-ին բոյկոտել ԳԽ նստաշրջաններն ու IV համագումարի քննարկումները, 1990 թ. փետրվարի 19-ի արտահերթ նիստում սուր բանավեճի բռնվելու հակահայկական դիրքորոշում ունեցող պատգամավորների հետ, սեպտեմբերի 9-29-ը նստել հացադուլի՝ ներքին զորքերի բռնակալությունը վերացնելու, հայերի բռնազաղթը կանխելու ու կանխարգելելու և Արցախում սահմանադրական իշխանությունները վերականգնելու պահանջներով: Իսկ ապրիլի ուշ՝ 1991 թ. օգոստոսի 27-ին, Հենրիկ Իգիթյանը միութենական պատգամավորների առջև

հանդես եկավ ամփոփիչ ճառով⁴: 1990 թ. սեպտեմբերի 27-ին ԼՂԻՄ-ի բոլոր մակարդակների պատգամավորների կողմից ԽՍՀՄ նախագահին, միութենական ատյաններին ու Հայաստանի Հանրապետության ԳԽ-ին հղած դիմումի տեքստում տեղյակ էր պահվում ներքին զորքերի և Ադրբեյջանի կազմկոմիտեի սանձազերծած պետական ահաբեկչության մասին, որը, փաստորեն, ուղղված էր ոչնչացված ինքնավարության բնակչության ազգային պատկանելության դեմ: Կենտրոնից խրախուսվող Բաքվի իշխանությունները բացեիքաց իրականացնում էին հայերի դեմ ուղղված պետական ցեղասպանություն: Նույն օրը՝ սեպտեմբերի 27-ին, Մոսկվայում հրավիրված ինքնավար կազմավորումների համագումարն ապարտեիդ՝ ռասայական խտրականություն, անվանեց միութենական քաղաքականությունը՝ պահանջելով դադարեցնել ինքնավարությունների ոչնչացումը և 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշման հիման վրա վերականգնել ԼՂԻՄ-ի իշխանության սահմանադրական մարմինները: Սակայն այդ օրինական պահանջն անտեսվում էր ընդհուպ 1991 թ. ամառը: Այդ առումով անօգուտ էին արցախցիների հավաքական գրավոր դիմումն ու նրանց՝ 1991 թ. հունիսի 29-ի հանդիպումը Միության ղեկավարության հետ, հուլիսի 3-ի զրույցը ԽՍՀՄ նախագահի հետ, ինչպես նաև հուլիսի 9-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ներկայացրած մե-

⁴ Հացադուլը սկսեց պատգամավոր Զորի Բալայանը, սեպտեմբերի 12-ին նրան միացավ ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, 13-ին՝ դերասան Սոս Սարգսյանը, ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի նախագահ Վաչագան Գրիգորյանը, մարզային գործկոմի նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, մի շարք արցախցիներ, տաջիկ և ուզբեկ գիտնականներ Ռ. Շուկուրովն ու Ս. Շարաֆուտդինովը: Հիմնական պահանջներն էին՝ վերջ տալ կամայականություններին մարզում և լուծել երկրամասի խնդիրը: Գործողությունը դադարեցվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի խնդրանքով: Պատգամավորների դիմումը տե՛ս «Սովետական Ղարաբաղ», Ստեփանակերտ, 27.09.1990, 3.10.1990, Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը (1917-2000), գիրք Գ (1985-2000), Ստեփանակերտ, 2007, էջ 238-239, 243:

ղադրանքը, որով դատապարտվում էին Կենտրոնի հրամանով տանկերի, կործանիչ ՄԻԳ-23-ի և ծանր հրետանու գործադրումն ու Շահումյանի շրջանի իսպառ ամայացած 20 բնակավայրերից 5 հազար բնակիչների վտարումը:

Հիշեցնենք՝ 1990 թվականը մեզ համար սկսվեց հունվարի 11-20-ին Բաքվում իրականացված, խայտառակ չափերի հասած, ընդգծված դաժանությամբ իրագործված ջարդով, սակայն կենտրոնական իշխանությունը ամսին 15-ին և 16-ին արտակարգ դրություն մտցրեց Արցախում և Գորիսում, որտեղ վիճակը հանդարտ էր, իսկ ՆԳՆ զորքերը արդեն բազմիցս կրակ էին բացել (1989 թ. հոկտեմբերի 10-ին, նոյեմբերի 2-ին, 1990 թ. հունվարի 2-ին, 5-ին և 9-ին, հետո ապրիլի 26-ին, մայիսի 24-ին, 1991 թ. հոկտեմբերի 28-ին՝ ՕՍՕՆ-ի կրակը դադարեց)՝ Ստեփանակերտի բնակիչների վրա⁵: Ի պատասխան ցեղասպանության ողբերգական սաստկացման (այդպես են որակել 1990 թ. հունվարի 15-ին Երևանում Նախարարների Խորհուրդն ու ՀԿԿ կենտկոմը)՝ նույն ամսի 23-ին մեր հանրապետության Գիտությունների ակադեմիան դիմեց աշխարհի բոլոր գիտնականներին՝ տեղեկացնելով ԱդրիսՍՀ-ում հայ ժողովրդի բարբարոսական բնաջնջման մասին: Հունվարի 25-ին և 26-ին Մարզխորհրդի պատգամավորներն էլ դիմեցին բոլոր միջազգային կազմակերպություններին, այնուհետև՝ ԱՄՆ, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Չինաստանի դեսպանատներին⁶: Իսկ կենտրոնա-

⁵ Տե՛ս Нагорный Карабах в международном праве, т. I, с. 678; Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 305, Кривопусков В. В. Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР, 2-е изд. М., 2007, с. 124-125; Товмасян А. Хроника лихолетья (1988-1998). Ер., 2017, с. 124, 140-141, 169, 177, 261. 1990 թ. մայիսի 27-ին նրանց գումարվում են Երևանում ներքին զորքերի հետ բախման հետևանքով 26 սպանվածները և շուրջ 60 վիրավորները: Այդ մասին տե՛ս Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը (1917-2000), էջ 218-219:

⁶ Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 307, Товмасян А. указ. соч., с. 145-146, 149, 113, 117.

կան իշխանությունները ցավակցություն էին հայտնում բանակի գործողությունների զոհերին, և Բաքվում արտակարգ դրություն մտցվեց հունվարի 20-ին միայն: Բոլոր պահանջները՝ ժամանաձ ստորաբաժանումները տեղակայել պաշտպանվող վայրի սահմաններում և նրանց չներքաշել ներքին կյանք, ապարդյուն էին: Դրա փոխարեն ունեինք 91 սպանված, 60 պատանդ⁷, խոշտանգված, կողոպտված բազմաթիվ հայրենակիցներ: Նաև փաստ էին Խորհրդային բանակի ուղիղ մասնակցությունը 1991 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 16-ը տեղի ունեցած «Օղակ» գործողությանը, գնդացիների, ուղղաթիռների, հրետանու կիրառումը ԼՂԻՄ-ի և Շահումյանի շրջանի 26 գուղերի ավերման ժամանակ: ԽՍՀՄ ՆԳՆ-ը ապրիլ - մայիսին, մինչև օգոստոս իրականացված էթնիկ զտումների անմիջական մեղսակից էր⁸:

⁷ «Правда», М., 26.06.1991.

⁸ ՀՀ ԳԽ 1991 թ. 07, 12, 25.04 և 02.05-ի դիմումներից հետո՝ ն. թ. 02.05-ին, նրա նախագահը խորհրդային իշխանություններին մեղադրեց այդ ցեղասպան գործողության համար: 03.05-ին՝ ԽՍՀՄ նախագահի հետ Կրեմլում հանդիպման ժամանակ նա պետական ահաբեկչություն անվանեց այդ գործողությունը, իսկ 10.05-ին այդ հանցագործությունը դատապարտեց ՀՀ ԳԽ նախագահությունը: 18.05-ին ողջ խորհուրդը մատնանջեց մեր ժողովրդի դեմ իրականացված հարձակման ու պետական ահաբեկչության փաստը: 10.07-ին նույն մարմինը պահանջեց միութենական իշխանություններից վերջ տալ ահաբեկչությանն ու հայ բնակչության վտարմանը: 04.08-ին ՌԽՖՍՀ պատգամավորական հանձնաժողովը գրանցեց Շահումյանի շրջանում կազմակերպված աքսորն ու թալանը՝ որպես բանակի անջնջելի խայտառակություն: Եվ սա այն դեպքում, երբ ԽՍՀՄ ՆԳՆ ՆԶ-ի հրամանատար գեներալ գնդապետ Յու. Շատայինը դեռ մայիսի 2-ին սպառնացել էր, թե ինքն է հսկում Մեծամորի ատոմային էլեկտրակայանն ու խոստացել հողին հավասարեցնել Հայաստանը: Տե՛ս Заключение Комитета ВС РСФСР по правам человека за октябрь 1991 г. По итогам слушаний, посвященных нарушению прав человека в районе вооруженного конфликта в ряде районов Азербайджанской Республики и Республики Армения (конец апреля – май 1991 г.). М., 1991, с. 58-60 http://karabakh.records.info/documents_officials_zakluchenie-komiteta-po-pravam-cheloveka-rsfsr.html Բեռնվել է 15.09.2021 թ.: Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 317-320, Товмасын А. указ. соч., с. 228-234, 243, 246.

Այսպես, 1991 թ. հուլիսի 13-21-ին ներքին գորքերի պարետատունը պահանջեց Մանաշիդի, Էրքեջի և Բուզլուխի գյուղացիներից երեք օրում տեղափոխվել ՀՀ: Այնուհետև նրա զորքերը ներխուժեցին գուղեր՝ տեղի հայերին հանձնելով Բաքվի օմօնական հրոսակներին՝ թալանելու զոհերին մինչև վերջին ծեղը: «Անձնագրային տվյալների ստուգման» արդյունքում սպանվեցին 41, վիրավորվեցին 70, պատանդառվեցին 335 տեղաբնակներ, նրանցից երեք հոգու տանջամահ արեցին բանտերում, իսկ երեք գյուղերն իսկույն բնակեցվեցին ադրբեջանցիներով: Նշված գործողությունները ստիպեցին հայերին նախաձեռնել ինքնապաշտպանության միջոցառումներ: Միևնույն ժամանակ, 1990 թ. հունվարի 13-ին՝ հավաքի ընթացքում, Բաքվի խաժամուժը պատերազմ հայտարարեց Հայաստանին՝ պատերազմին մասնակցելու կոչ անելով բոլոր բնակիչներին: Նույն այդ օրը Համահայկական միացյալ ճակատը հայտարարեց կամավորների հավաքագրման և նրանց շրջանային խմբերին ռազմական պատրաստության բերելու մասին: Հունվարի 14-ին ստեղծվեց միասնական ռազմական շտաբը, ու մենք գործ ունեինք ոչ միայն Բաքվում շարունակ աճող վայրագությունների հետ, այլև մեր մայրաքաղաքից ոչ հեռու՝ Նախիջևանում ընթացող մարտերի հետ⁹: Արդյո՞ք հնարավոր էր կանխել Բաքվի սարսափները: Իհարկե: Դեռ 1989 թ. սեպտեմբերի 12-ին ՀԽՍՀ դատախազության կոլեգիան դիմեց ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազ Ա. Սուխարևին՝ պահանջելով անհապաղ պաշտպանել բաքվեցիների կյանքը, սեպտեմբերի 13-ին մեր Գերագույն խորհրդի Նախագահությունը համանման ուղերձ հղեց Մոսկվայի իր գործընկերներին և հարևաններին, իսկ ամսի 23-ին Գերագույն խորհուրդը միաձայն կայացրեց համապատասխան որոշում: Սակայն տղամարդկանց զինում կամ քաղաքացիների և նրանց գույ-

⁹ Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը (1917-2000), էջ 207-208:

քի կազմակերպված դուրսբերում տեղի չունեցավ: Դրա փոխարեն՝ 1990 թ. հունվարի 21-ին Շուշիում շրջկոմի 1-ին քարտուղար Վ. Զաֆարովի՝ զանգվածային հավաքում բղավելուց հետո, ամբոխը երդվում էր դուրս քշել բոլոր հայերին մարզից: Խորացող ապօրինությունն ու կուսակցության ատյաններից խրախուսվող ոստիկանական բռնակալության սանձարձակությունը, Բաքվի ջարդերի վերաճումը 1991 թ. «Օղակ» գործողության, ինչպես նաև ՆԳՆ զորքերի ակտիվ, նախաձեռնողական մասնակցությունը Շահումյանի շրջանի զուտ հայկական, բազմադարյա գյուղերի հայաթափմանը, ստիպեցին ՀՀ օրենսդիրներին 1991 թ. հուլիսի 15-ին կիսել ինքնավարության լիազոր ներկայացուցիչների գնահատականն ու ճանաչել նրանց պայքարը որպես ինքնապաշտպանություն: Դա ենթադրում էր իշխանության օրինական մարմինների վերականգնում և ուղիղ բանակցություններ հակառակորդի հետ:

Նշենք, որ մեր ժողովրդի ինքնության և կենսական շահերի դեմ վարվող խառնածին (հիբրիդային) պատերազմը հայերին մղեց համադրման (ինտեգրացիոն) քաղաքականություն վարել: ՀՀ Գերագույն խորհուրդն ու Հայոց համագլխին շարժումը սատարեցին քաղաքական միասնությունը ԼՂԻՄ-ի հետ՝ վերցնելով օգտավետ տարրերը բոլոր առկա լուծումներից: 1991 թ. ամռան ողբերգական ու ծայրաստիճան վտանգավոր դրությունը պատասխանն էր այն հարցի, թե ինչու ենք միացման գաղափարից ու դրա քարոզից անցում կատարել անկախության գաղափարի կենսագործմանը: 1) առաջին ուղին արգելեց կենտրոնական իշխանությունը՝ ճնշելով տեղական նախաձեռնությունը հիմնախնդրի կարգավորման փոխարեն: 1990 թ. սեպտեմբերից մինչև 1991 թ. փետրվար՝ արյունալի հունվարով հանդերձ, սանձարձակ ահաբեկչությանը դեմ հանդիման, խաղաղ սահմանադրական քաղաքականությունն անհնարին էր:

Կենտրոնը ոչնչացնում էր ու խոշտանգում ինքնավարության հայերին՝ իրենց ազգային ու մշակութային ինքնության, ապրելակերպի համար։ 2) համընդհանուր դարձած վտանգը պահանջում էր ինքնապաշտպանություն և ավելի մեծ ազատություն տեղերում՝ նաև ողջ աշխարհին դիմելու համար։ Նման միջոցառումներից էին՝ Արցախի համագումարի 1989 թ. օգոստոսի 23-ի Հռչակագիրը՝ ՄԱԿ-ին հասցեագրած հեռագրով, հետո 1989 թ. սեպտեմբերի 5-ի Ազգային խորհրդի և 1991 թ. մայիսի 15-ի Մարզգործկոմի հեռագիր-դիմումները նույն ատյանին, ինչպես նաև ուղերձները տարբեր երկրներին։ 3) ԽՍՀՄ-ի սաստկացող տարրալուծումը պահանջում էր նույն բնույթի և ուժգնության քայլեր¹⁰, 4) մենք ձգտում էինք տեղայնացնել վտանգն ու նրանից զերծ պահել մեր Հայրենիքի հիմնական մասը։ Բայց արտաքին աշխարհը հասկանում էր, որ խոսքը մեկ Հայաստանի մասին է, և 2008 թ. նոյեմբերի 2-ի Մոսկովյան հռչակագրից ի վեր բանակցում էր միայն Երևանի հետ։

1991-1994 թվականներից ցայսօր կորուստների մեր բաժինը միասին ենք կրում։ Արդյոք հարկավո՞ր էր շարունակել միացումի քարոզչությունը մեր հասարակության ներսում և հասարակական դիվանագիտության մեջ։ Ամենայն հավանականությամբ, այո։ Թե՛ 2020 թ. պատերազմը և թե՛ Արցախը ոչնչացնելուն միտված քաղաքականությունն անկախ էին և են մեր պահվածքից, թեև միացումը ենթադրում է հասարակության նախաձեռնությունը և ինքնուրույնությունը՝ իր իսկ խնդիրը կարգավորելու գործընթացում։ Խնդիրը բացելուց բացի, անմիջապես առաջ էինք քաշում նրա լուծումը, իսկ ժողովուրդը՝ որպես իրավատեր, եռանդով իրականացնում էր աշխատանքի իր բա-

¹⁰ Ղույան Ա., ԼՂՀ հռչակումն ու արտաքին կապերի ինստիտուցիոնալացումը։ «Արցախի Պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, Հասարակական գիտություններ», Ստեփանակերտ, 2018, № 1, էջ 160։

ժինը: Միացումը հեռանկարային էր: Այն այդպիսին է նաև այսօր: Ելնելով այդ երկու հատկություններից՝ Միացումը առողջացնում էր հասարակական մթնոլորտը և ուժեղացնում հայրենասիրությունը: Ուստի, եթե քաղաքական առումով նա փակուղում էր հայտնվել, ապա քարոզչությունը և ժողովրդական դիվանագիտությունը կարող էին և կարող են նպաստել հիմնախնդրի լուծմանը:

Արդյո՞ք հաջողվել է պահպանել վերոնշյալ մոտեցումները: Գուցե՞ն՝ ոչ: Կրավորականությունը, ՄԱԿ-ում, այլ միջազգային կազմակերպություններում և խոշոր տերությունների հարաբերություններում նախաձեռնությունների բացակայությունը, Ադրբեջանի ներխուժումը և այնտեղ քարոզվող նացիզմը, նրա եղեռնագործ և գաղութային քաղաքականությունը, գաղթականների խնդիրներն ու գերիներին ծաղրելը, սովորական զենքերի տեսակների և դրանց քանակի միջազգայնորեն ընդունված չափերի խախտումը, պատմության՝ քաղաքական միտումով և անսահման կեղծիքը, Արցախի և նրա ազատագրված շրջանների նկատմամբ սուտ ու անհիմն իրավունքների պնդումները մեր կողմից լռության մատնելը, 12 տարվա ռուս-թուրքական մերձեցման ու Թուրքիայի, որպես Ադրբեջանի զինակից, կարգավորման գործընթացում ներգրավվելու նկատմամբ մեր քամահրանքը լուրջ բացթողումներ էին¹¹: Արդյո՞ք հարկավոր է վերադառնալ միացման: Այո: Տողերիս հեղինակը չի կարողանում այլ օգտակար հեռանկար նշել: Չէ՞ որ այսօր անկախության դրույթն այն նույն փակուղում է, որում գտնվել է միացումը 1991-1994 թթ.:

Ամփոփելով նշենք՝ ժողովրդի «ազատության, անկախության, իրավահավասարության և բարիդրացիության

¹¹ Համանման գնահատականներ տե՛ս Нагорный Карабах в международном праве, т. II, с. 362-365.

ծգտումը»¹² կրող նոր պետության ձևավորման նախադրյալներն են եղել. 1) բնակչության ժողովրդագրական վիճակի երկարատև վատթարացումը, 2) ազգային կեղեքման քաղաքականությունը ԼՂԻՄ-ում, 3) գույքի պահպանության և անվտանգության բացակայությունը, 4) իրավական նախադրյալները, 5) ԽՍՀՄ կազմալուծման գործընթացը: Ներքին պայմանների կողքին ինչպիսի՞ն էին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման արտաքին նախադրյալները: Ահա դրանք. 1) ԽՍՀՄ ղեկավարության՝ Արևմուտքի հետ համագործակցելու ձգտումը, 2) արևմտյան տերությունների առաջնորդների և ՉԼՄ-ների կողմից հայկական դիրքորոշման խրախուսումը, 3) բնակչության լայն զանգվածների համակրանքը և աջակցությունը, ինչի դրսևորումը ողջ աշխարհի հզոր և մեզ համար կենսական նշանակություն ունեցող օժանդակությունն էր: Մասնավորապես, 3-1) նյութատեխնիկական և մարդկային օգնությունը Հայաստանին 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժից հետո¹³, առանց այդ գործոնի անհնարին էր շարունակել Հայոց համազգային շարժումն ու Արցախին սատարելը, ինչպես և 3-2) քաղաքական գործունեությունը, այդ թվում՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին կալանքից ազատելու համար շարժումը: 4) Մեզ էապես հզորացրեց նաև սփյուռքի համերաշխությունը, որը բոլոր եղանակներով օժանդակում էր հայրենիքին արտրեկրում և ԽՍՀՄ-ում: Այդ ամենի կողքին առկա էին ծայրաստիճան վտանգավոր, դեռևս ծայտյալ, բայց հրնթացս ավելի գործուն դարձող թուրք-խորհրդային հարաբերությունները:

1988-1991 թթ. աշխարհը մեծ համակրանք էր տաժում

¹² <http://president.nkr.am/am/nkr/nkr1> բեռնվել է 15. 09. 2021 թ., Казанджян Р. К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, с приложением новых документов. М., 1997, с. 46.

¹³ Երկրաշարժն ավերեց հանրապետության տարածքի 1/3-ը, ավելի քան 300.000 մարդ անտուն դարձավ ՀԽՍՀ-ում:

մեր ժողովրդի և նրա արդիական, բոլորին հասկանալի ժողովրդավարական շարժման նկատմամբ: 1988 թ. երկրաշարժն առաջացրեց օգնության ալիք, քանի որ Հայաստանը, նրա մրցունակ կրթություն ստացած, իրենց հասարակությանը հավատարիմ և այլ երկրների միջին խավի հետ հարաբերվելու հմտություններ ունեցող ներկայացուցիչները հաջողությամբ շահում էին հասարակական կարծիքն արտերկրում: Միևնույն ժամանակ, խորհրդային մեծ տերության՝ նոր գործելակերպ որդեգրելու վերաբերյալ աշխարհով մեկ հնչեցված հավաստիացումներն առաջ մղեցին ժողովրդական դիմանագիտության արդյունավետ ինստիտուտը: Այո, 1989-ի նոյեմբերի 19-ին և 1991 թ. մայիսի 17-ին ԱՄՆ-ի Ծերակույտը Ղարաբաղի առնչությամբ երկու բանաձև ընդունեց՝ առաջ բերելով ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ի բողոքը, իսկ 1990 թ. հունվարի 18-ին հինգ սենատորներ նամակ հղեցին Գերագույն Խորհրդի ղեկավարին՝ պաշտպանելով ԼՂ ինքնավարությանը՝ մնացած Հայրենիքին միանալու նրա իրավունքը¹⁴: 1988 թ.

¹⁴ 1989 թ. խոսքն ինքնորոշման ու ՀԿԿ-ի՝ հայերի դեմ կազմակերպված բռնությունների հետևանքով հեղինակագուրկ և ապարդյուն մի մարմնի վերածման, Սումգայիթի եղեռնագործության, եռամսյա շրջափակման հետևանքով երկրաշարժի գոտում աշխատանքների կասեցման, ԱՄՆ-ի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի մարդկանց հիմնարար իրավունքներն ու վեճի խաղաղ և արդար կարգավորման ձգտումները» պաշտպանելու մասին էր: Ծերակույտն ու Ներկայացուցիչների պալատը որոշեցին շարունակել իրենց աջակցությունը Հայաստանին, հարկադրել ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահին վերացնել շրջափակումն ու պատժել սաստկացող բռնությունների պատասխանատուներին: Տե՛ս Senate Joint Resolution 178, 11.19.1989, Congressional Record, Senate, 1989, pt. 21, p. 30143-30144: 17.05.1991 թ. բանաձևում նշվեց ԽՍՀՄ-ի և Ադրբեյջանի կառավարությունների նախաձեռնած հարձակումների աղաղակող աճի մասին: Նրանց զորքերը գյուղեր էին քանդում և արմատախիլ անում խաղաղ բնակչությանը: Ծերակույտը դատապարտեց նրանց կործանիչ գործողություններն ու շրջափակումը՝ վճռաբար սատարելով ԽՍՀՄ-ում ժողովրդավարությանն և ինքնորոշմանը: Senate Resolution 128, 05.17.1991: 8.01.1990 թ. նամակը՝ http://karabakhrecords.info/english_document_letter_gorbachev բեռնվել է 17. 09.

հուլիսի 7-ին, 1990 թ. հունվարի 18-ին, մարտի 14-ին և 1991 թ. մայիսի 16-ին Եվրախորհրդարանն ընդունեց Հայաստանին վերաբերող չորս բանաձև՝ հարցի առանցք դիտելով Վ. Լենինի պարտադրած Անդրկովկասի բաժանումն ու մարզի բռնի ներառումը Ադրբեջանի կազմում 1923 թ.: ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը որակվեց պայթունավտանգ և բնակչության իղձերը ոտնահարող¹⁵: Եթե առաջին բանաձևը հստակ աջակցում էր մեր միացմանը և խորհրդային իշխանություններին հրավիրում ուսումնասիրելու հայերի փոխզիջումային առաջարկությունները Մոսկվայի ուղիղ կառավարման մասին, ապա երկրորդը, որն ընդունվեց Բաքվի սարսափելի ջարդի օրերին, նկարագրում էր 1990 թ. տիրող փաստացի պատերազմի վիճակը, որի հետևանքով տապալվում էր ցանկացած քաղաքական, խաղաղ լուծում: Եվրախորհրդարանը պահանջում էր շտապ վերացնել շրջափակումը, զորքեր ուղարկել հայերի կյանքի և ունեցվածքի իրական պաշտպանության համար, լայնորեն լուսաբանել ջարդերին վերաբերող տվյալները ԶԼՄ-ներում: Փաստաթուղթը կոչով դիմեց Իրանին ու Թուրքիային՝ զերծ մնալ բախմանը միջամտելուց, իսկ սեփական հանձնաժողովի հաշվետվությունը կազմել և հղել շահագրգիռ կողմերին, ներառյալ ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին: 1990 թ. հունվարի 31-ին Արցախի եպիսկոպոս Պարգև Մարտիրոսյանն էլ հեռագիր ուղարկեց ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողով: Ի դեպ, նշյալ տարիներին դեռևս նկատելի չէր Ադրբեջանի դիվանագիտական դիմակայությունը:

Եվրախորհրդարանի 1991 թ. մարտի 14-ի բանաձևը

2021 թ.: Տե՛ս նաև Avakian Sh. Nagorno-Karabagh. Legal Aspects, 5th ed. Moscow, 2015, p. 18-19.

¹⁵ Official Journal of the European Communities, Doc. C 235, 12.09.1988, p. 106; Doc. C 38, 19.02.1990, p. 81-82.

գրանցեց վարչական օրինական մարմինների ոչնչացումը մարզում, դաժան բռնակալությունը, ապօրինի ձերբակալությունները և վտարումները: Փաստաթղթում ընդգծվում էր ԼՂԻՄ-ի հայերի ինքնորոշվելու իրավունքը, հընթացս ուժգնացող էներգետիկ և փոխադրումների շրջափակման ծանրությունը, Ադրբեջանից գաղթած մեր 300 հազ. Հայրենակիցների ու երկրաշարժի գոտու 500 հազ. բնակիչների աղետալի վիճակը: Երրորդ բանաձևը Մոսկվային կոչ էր անում արագորեն վերջ տալ շրջափակմանն ու մարդկանց կանխամտածված վտարմանն Արցախից ու սահմանամերձ գոտուց: Մայիսի 16-ի բանաձև նաև պահանջում էր վերջ տալ շարունակ սաստկացող բռնությանը, քանի որ հենց խորհրդային բանակն է, որ դաշնակցելով Բաքվի հետ, իրականացնում էր բռնագաղթն ու միևնույն ժամանակ բարձրացնում մեծ պետության ապագայի մասին հարցը: Փաստաթուղթը նորից պահանջեց պաշտպանել կյանքը, վերացնել շրջափակումը, վերականգնել օրինական իշխանությունը տարածաշրջանում, տուն դարձնել գաղթականներին ու գրանցեց «մարդու իրավունքների կոպիտ ոտնահարումը ԽՍՀՄ մի մասում»: Եվրախորհրդարանը պարտավորեցնում էր Մոսկվային վերջ տալ բնակչության ահաբեկմանը՝ Հայաստանում նախատեսված հանրաքվեի առթիվ¹⁶:

Արտաքին աշխարհը եռանդով պաշտպանում էր միացումը և, կարծես, ողջունում 1991 թ. նոր պետությունների ձևավորումը, որոնցից՝ ըստ 1933 թ. Մոնտեվիդեոյի կոնվենցիայի, պահանջվում է ոչ թե միջազգային ճանաչում, այլ հստակ, մշտապես բնակեցված տարածքի, միասնական քաղաքական վարչության և դատարանի առկայություն, նաև երկխոսություն արտաքին աշխարհի

¹⁶ Doc. B3-047391 - Official Journal of the European Communities, Doc. C 106, 22.04.1991, p. 121; Doc. C 158, 17.06.1991, p. 243-244.

երկրների հետ¹⁷: Այո, մինչ 1996 թ. դեկտեմբերն Արցախը մասնակցում էր միջազգային բանակցություններին: Այնուամենայնիվ, թվարկված արտաքին հաջողությունները մեր աշխատանքի արգասիքը չեն եղել: Յուրաքանչյուր տե-
րություն, նաև ԽՍՀՄ-ը, դեկավարվում էր իր նկատառումներով¹⁸: Թուրքիան դեռ միայն պետք է դառնար Մոսկվայի և Բաքվի խաղակիցը¹⁹: Այդ առումով հարկավոր է նկատի ունենալ, որ Մոսկվայի հետ Անկարայի մերձեցումը Թուրքիայի համար բացում էր Բաքվի դռները, բայց չէր դյուրացնում վերջինիս վերադարձն այնտեղ: Թեև չի բացառվում, որ 1988 թ. կետրոնական իշխանությունը արդեն խորհում էր ՆԱՏՕ-ի և ԱՄՆ-ի դեմ ուղղված խորհրդա-
թուրքական դաշինք կազմելու մասին: Ինչևիցե, հատկապես ներքին իրավիճակը, հասունացող պատերազմով հանդերձ,

¹⁷ Авакян Ш. указ. соч., с. 33.

¹⁸ Բալայան Վ. Ռ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007 թթ.), էջ 281:

¹⁹ Բաքվում հարձակումների շեմին՝ 09.01.1990-ին, վարչապետ Ա. Մութալիբովը մեկնեց Թուրքիա՝ նախագահ Թ. Օզալին հանդիպելու: Ի պատասխան՝ ն. թ. 24.01-ին Ադրբեջան ժամանեց առաջին ռազմական օգնությունը՝ «գորշ գայլերի» ուղեկցությամբ: Դրանով իսկ հարցականի տակ դրվեց համամիութենական ինքնիշխանությունը: 1991 թ. առաջին կեսին թուրքական «Միլլիետ» թերթն առաջարկեց իր կառավարությանը միջամտել հակամարտությանը հայերի լայնածավալ առաջխաղացման դեպքում: Անկարան պաշտոնապես տեղյակ պահեց այս մասին Մոսկվային: 11.10. 1991-ին Բաքու ժամանեց Թուրքիայի գլխավոր շտաբի պետ Դ. Դյուրեշը, իսկ 04.11-ին կողմերն ավարտեցին Թուրքիայից Նախիջևան տանող կամրջի կառուցումը: 1992 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայում սկսվեց ադրբեջանական բանակի համար սպաների հավաքագրում՝ ամսական 7.500 \$ ռոճիկով: Бальян Г. Нагорный Карабах, Рабочий документ, представленный 10.01.1994 в Комиссию по правам человека Экономического и социального совета ООН. Сессия 50, вып. 12: Вопрос о нарушениях прав человека и основных свобод во всех частях Земного шара. Ер., 1994, с. 21; Демоян Г. Турция и карабахский конфликт в конце 20 – начале 21 веков. Ер., 2006, с. 108; Մելքոնյան Ս., Էթնիկ զտման քաղաքականությունը Խորհրդային Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ (1988-1991 թթ.): «Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես, Եր., 2017, էջ 240:

հայերին ստիպեց 1991 թ. օգոստոսի 15-ին կազմել մարզային պաշտպանության Պետկոմիտե, իսկ ավելի ուշ՝ հռչակել ԼՂՀ-ն:

Իհնչը հանգեցրեց Պետկոմիտեի ստեղծմանը: «Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից հայերի դեմ իրականացվող եղեռնագործ քաղաքականության բացարձակ անպատժելիությունը և նրա խրախուսումը նախկին ԽՍՀՄ-ի ղեկավարության լուռ համաձայնությամբ, ... գործնականում անելանելի վիճակը ստիպեցին հայ բնակչությանը տեղերում կազմել երկրապահ և ինքնապաշտպանության ջոկատներ՝ իրենց կյանքը և ունեցվածքն ապահովելու համար»: Միայն այդ՝ որսորդական հրացաններով զինված փոքրաթիվ ջոկատները խափանեցին բոլոր հայերին վտարելու ծրագիրը²⁰: Ընդ որում, 1991 թ. ապրիլի 21-ից սկսած և մայիսի ընթացքում, հյուսիսային Արցախի բնակավայրեր Գետաշենն ու Մարտունաշենը կարողացան ամայացնել ու թալանել «միմիայն ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի և Խորհրդային բանակի աջակցությամբ, որոնք Ադրբեջանի ՆԳՆ զորքերի հետ միասին իրականացրին Մոսկվայում հաստատված «Օղակ» գործողությունը»: Նշված ուժերը բնակավայրերը ռմբակոծում էին տանկերից, ԲՏՌ զրահափոխադրիչներից, ԲՄՊ հետևակի մարտական մեքենաներից, ուղղաթիռներից, ծանր հրետանուց, խոշոր տրամաչափի գնդացիներից և նռնականետներից, շրջափակում էին դրանք, իսկ հետո խորհրդային ուժերի պաշտպանությամբ, այնտեղ մտնում էին ադրբեջանական զորքերը: «Վտարումն ուղեկցվում էր սպանություններով, բռնություններով, ձերբակալություններով, ջարդերով, թալանով,

²⁰ ԱդրխՍՀ-ի՝ ԼՂԻՄ-ում հանրապետական կազմկոմիտեի 18.07.1990-ին Ստեփանակերտում կազմակերպված խորհրդրակցական նիստում Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի 2-րդ քարտուղարն առաջարկեց վտարել հայերին երկրամասից: Պաշտոնյան նշեց, թե այդ ծրագիրը քննարկելու են Բաքվում՝ կոմկուսի կենտկոմի նիստում: Տե՛ս Нагорный Карабах, весна - осень 1990. Документы и материалы. Ер., 1990, с. 54.

տների հրկիզմամբ: Հրեշավոր խրախճանքն ավարտելուց հետո և որպես «հայրական հոգատարության» դրսևորում, միութենական զորքերը կազմակերպում էին» բնակչության «դուրսբերումը», որն այդ պահին ընդգրկել էր ԼՂԻՄ-ի ևս 24 բնակավայր²¹: 1991 թ. օգոստոսյան խռովության տապալումը միայն հանգեցրեց պաշտպանության նախարար Ե. Շապրոշնիկովի հրամանին՝ մարտերը դադարեցնելու և բանակն իր մշտական տեղակայման վայրերը վերադարձնելու մասին: Զավթված և թալանված գյուղերում մնաց միայն ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ը, որը սեպտեմբերին ինքնապաշտպանության ուժերի ջանքերով դուրս շարտվեց բնակավայրերի մեծ մասից:

Այսպիսի հանգամանքներում 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ընդունվեց զուսպ, բայց հստակ ձևակերպված Հոչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին²²: Նրանում դիպուկ հիշատակվեց անկախությունը՝ հիմք ունենալով այդ պահին առկա ԽՍՀՄ օրենսդրությունը և շեշտադրելով Բաքվից անջատվելու փաստը²³:

²¹Нагорно-Карабахская Республика: история и современность. Ред. В. Атаджанян. Степанакерт, 1998, с. 19-20; Арешев А. Г. Нагорный Карабах в региональной и мировой политике. Сборник статей. М., 2006, с. 13-14; Нагорный Карабах в международном праве, т. II, с. 247, 249-253; Առստամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 63, 65, 70-71, 75, Арцах: долгий путь к свободе. Сборник публикаций. Сост. А. Андриян, Р. Заргарян, А. Мелик-Шахназаров. М., 2018, с. 51-53, 56-59, 107; Հարությունյան Մ. Ա., Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունների 1987-1991 թթ. հակահայկական քաղաքականության ահաբեկչական բնույթի մասին: Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու), Ղարաբաղյան շարժման 30-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողով, Ստեփանակերտ, 2018, էջ 403:

²² Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах. Ер., 1995, с. 69-70.

²³ Бальян Г. указ. соч., с. 14; Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն: Պետականության կայացումը դարերի սահմանագծում, Եր., 2009, էջ 14, Republic of Nagorno Karabakh, Process of State Building at the Crossroad of Centuries. Yerevan, 2009, p. 15.

Դատապարտելով այնտեղ իրականացվող ապարտեիդի քաղաքականությունը, «հայ ժողովրդի վերամիավորման ձգտումը համարելով բնականոն ու օրինական, միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան», գնահատելով իրադրության հակասությունները և ապագա միության անորոշ ճակատագիրը՝ ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհուրդն ու Շահումյանի շրջանային խորհուրդն իրենց սահմաններում հռչակեցին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որն իրեն իրավունք է վերապահում «ինքնուրույն որոշելու իր պետական-իրավական կարգավիճակը՝ երկրի և հանրապետությունների ղեկավարության հետ քաղաքական խորհրդատվությունների և բանակցությունների հիման վրա»²⁴:

Այսպես Ստեփանակերտն իրեն զատեց Բաքվի անջատողականներից, իսկ սեպտեմբերի 2-ի Հռչակագիրը տրամաբանորեն վկայակոչում էր ԽՍՀՄ-ի 1990 թ. ապրիլի 3-ի օրենքը, որում ձևակերպված էր ինքնավարությունների իրավունքը՝ միութենական հանրապետության ընդհանուր պետությունից դուրս գալու դեպքում: Այսպիսով, բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը խելամոռեմ հետևում էր, այլ ոչ թե առաջ անցնում զարգացումների տրամաբանությունից: Մանավանդ իմանալով, որ դրանից երեք օր առաջ Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը հռչակեց սեփական անկախությունը՝ ավելի ուշ լրացնելով իր նախաձեռնությունը Սահմանադրական ակտով: Նրա որոշումները կայացվում էին առանց հանրաքվեի՝ անտեսելով ինքնավարության և նրա բնակչության կարծիքը, իսկ նոյեմբերին անտեղ որոշել էին վերացնել ԼՂԻՄ-ը: Ընդ

²⁴ Казанджян Р. указ. соч., с. 46-47.

որում, ժխտելով խորհրդային ժառանգությունը՝ Բաքուն բնավ չէր հրաժարվում ինքնավարություններից և խորհրդային ժամանակներում ստացած սահմաններից²⁵:

Հայերի դրսևորած զսպվածությունը նպաստեց Ռուսաստանի ու Ղազախստանի նախագահներ Բ. Ելցինի և Ն. Նազարբաևի 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի այցելությանը Բաքու և Գյանջա, սեպտեմբերի 22-ին՝ Ստեփանակերտ ու Երևան, իսկ 23-ին Ժելեզնոլոդսկում Ադրբեջանի, Հայաստանի նախագահների և ԼՂՀ ղեկավարության միջև առաջին բանակցությունների անցկացմանը: Երկու նախագահների համատեղ հաղորդագրությունում շեշտված էր դիմակայությունը միջնորդական կարգավորման ենթարկելու համաձայնության մասին, բայց այն չնպաստեց կրակի դադարեցմանը, և արդեն 1991 թ. սեպտեմբերի 25-ին Շուշիից հրթիռներով էին ուժեղացվում ԼՂՀ-ի կենտրոնը: Եվ այդպես, ավելի քան 120 օր շարունակ, օրը 300 արկից ոչ պակաս²⁶: 26 ԲՏԲ-ներով և 18 տանկերով զինված 10-հազարանոց ադրբեջանական բանակի ռազմական գործողություններն ընդգրկել էին ամբողջ Արցախը: Եթե նախկինում երկրամասի հայությունը «կարող էր որևէ պատրանք ունենալ Մոսկվայի դիրքորոշման կամ Բաքվի հետ փոխզիջման հասնելու առումով, ապա այժմ [նա] վերջնականապես գիտակցեց, որ միայն սեփական պաշտպանությունը կարող է ժողովրդին փրկել բնաջնջումից կամ բռնագաղթից»²⁷: Իրողությունը սա փաստեց, երբ հոկտեմբերի 18-ին Բաքուն ընդունեց շատ խոցելի

²⁵ Арешев А. Г. указ. соч., с. 10; Нагорный Карабах в международном праве, т. II, с. 266; Ղուլյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 158-159; Арцах: долгий путь к свободе, с. 240.

²⁶ Нагорно-Карабахская Республика, с. 21.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 22: Տե՛ս նաև Товмасян А. указ. соч., с. 120; Հարությունյան Մ. Ա., Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանությունների 1987-1991 թթ. հակահայկական քաղաքականության ահաբեկչական բնույթի մասին, էջ 399:

«Սահմանադրական ակտը՝ Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախության մասին», իսկ 1991 թ. նոյեմբերի 4-ին փակեց Սարատով-Երևան գազամուղը՝ կասեցնելով էլեկտրականության մատակարարումը (ԼՂԻՄ-ն ու ՀԽՍՀ-ն լիակատար շրջափակման մեջ էին 1989 թ. հուլիսի 27-ից, ինչը կրճատեց ապրանքափոխանակության 85 %-ը)²⁸: Հետո՝ 1991 թ. նոյեմբերի 26-ին, Բաքուն հրապարակեց «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վերացման մասին» որոշումը և սկսեց հետևողականորեն գրավել խորհրդային բանակի ռազմավարական գինարանները: Քանի որ վերջինս չէր դիմադրում, «գործընթացը ոչ թե գրավման, այլ ավելի շուտ դավադրության՝ Ադրբեջանին փաստորեն ամբողջ ռազմական տեխնիկայի փոխանցման տեսք ուներ»²⁹: Ադրբեջանը Հայաստանից 2,5 անգամ ավելի ծանր սպառազինություն ուներ և 20 անգամ ավելի ռազմամթերք, ուստի հատկապես Բաքուն էր ամեն անգամ սաստկացնում մարտերը՝ կիրառելով զենքի ավելի հզոր տեսակներ և վարձկաններ: Նկատի ունենալով ուժերի հարաբերակցությունը՝ մեր ինքնապաշտպանությունը հենվում էր կամավոր ջոկատների և նրանց գործադրած պարտիզանական կռվի դասական մարտավարության վրա:

Ի պատասխան մյուս կողմի սահմանադրական քայլերի՝ Բաքվի՝ ինքնավարության և անցանկալի ազգությամբ քաղաքացիների դեմ բանեցրած ապօրինությունն ու բռնությունը քաջալերում էր կենտրոնական իշխանության հանցավոր անգործությունը և կանխակալությունը, որը արձագանքում էր ըստ «չափից քիչ և չափից ուշ» սկզբունքի: Կենտրոնն աշխուժանում էր միայն այն դեպքում, երբ նրա դատողությամբ վնաս էր հասցվում իր իսկ սեփական շահերին: ԽՍՀՄ-ի փլուզման առաջին տագնապալի նշաններն ի

²⁸ Бальян Г. указ. соч., с. 84.

²⁹ Нагорно-Карабахская Республика, с. 22.

հայտ եկան 1988 թ. փետրվարի 27-29-ին՝ Սումգայիթի ջարդի ժամանակ, որն ուղղված էր նրա 18 հազ. բնակիչների դեմ և ցուցադրեց իշխության կենտրոնական մարմինների թողտվությունը: Այդ պահին Կենտրոնը չկիրառեց նրա լիազորությունների գերակայությունը և մարզը չձևափոխեց դաշնային վարչական միավորի: Դրա փոխարեն, 1989 թ. հունվարի 12-ից նոյեմբերի 28-ն այնտեղ գործադրվեց միակողմանի և իր բովանդակությամբ պատժիչ՝ ԼՂԻՄ-ի Հատուկ կառավարման կոմիտեն, որն իշխանությունը կրկին հանձնեց Ադրբեջանի կազմկոմիտեին: Վերջինիս պարտադրել էին, բայց այդպես էլ չտեսան մարզային Խորհրդի և գործկոմի վերականգնում: Այն, որ Մոսկվան չէր հետևում իր հրամանների կատարմանն, իսկ օրինապահ մարմինները չէին ապահովում կես միլիոն հայերի անվտանգությունն իրենց պատասխանատվության ներքո գտնվող մի ամբողջ միութենական հանրապետության տարածքում, արտահայտում էր կենտրոնական իշխանության՝ իր գլխավոր պարտականությունները կատարելու անընդունակությունը կամ մեղսակցությունը³⁰: Ուժային մարմինների ակնհայտ կանխակալության և անգործության պայմաններում Ադրբեջանում թափ առան անսանձ ելուզակությունը, ազգային զտումներն, ավերիչ թալանը, գաղթականների վտարումն ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի և Խորհրդային Հայաստանի, որպես մեկ

³⁰Ուղիղ միութենական կառավարումը 1988 թ. մարտին առաջարկեց ակադեմիկոս Ա. Դ. Սախարովը, այնուհետև 18.07.1988-ին նույն միտքը հնչեց ԽՍՀՄ ԳԼ նախագահության նիստում: Տե՛ս, օրինակ՝ Амбарцумян С. А. Три года на пределе любви и смерти, 3-е изд. Ер., 2005, с. 43-44; Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 285-291, 295, 298, 303; Բալայան Վ. Ռ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, էջ 361-362, նույնի՝ Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության (1813-2007 թթ.), էջ 293, Арцах: долгий путь к свободе, с. 34-35, 37.

միավորի, լիակատար շրջափակման պայմաններում: Նշված հանցագործությունների անպատժելիությունն օրենքի առաջ, ինչպես նաև կուսակցական կշտամբանքի բացակայությունն, ի վերջո 1990 թ. հունվարին հանգեցրին Բաքվի զարհուրելի ու երկարատև ջարդին: Վերջինս ոչ թե սոսկ համամիութենական ինքնիշխանության սուվերային փոխանցում էր կոնկրետ միութենական հանրապետության, այլ պետական հեղաշրջման և ԽՍՀՄ-ից նրա դուրս գալու փորձ, որը կատարվում էր հայերի զանգվածային ցեղասպանության քողի ներքո: Միայն այն պահից, երբ այդ իրողությունն ակնհայտ դարձավ, Բաքու գործուղվեցին բանակի ուժեր, որոնք ճնշեցին հեղաշրջումը՝ դա հիմնավորելով քաղաքում ապրող 250 հազ. հայերի փրկության անհրաժեշտությամբ: Իսկ մենք՝ որպես իշխանական Կենտրոնի օգնությունը հայցած դիմակայության կողմ, ամեննին չենք դարձել կարգավորման իրական նպատակ, այլ վերածվեցինք նրա դժգոհության թիրախի: 1990 թ. հունվարի 20-ին Բաքվում վայրագություններ կատարող ազգայնականներին հասցրած ռազմական հարվածը՝ առանձին վերցրած և առանց խնդրի քաղաքական-իրավական կարգավորման, չէր կարող և չի կանգնեցրել Կենտրոնի նահանջն Արդբեջանի ինքնավարության նկատմամբ անսահման քմահաճության առջև: Որպես փաստ, հերքվում էր ԼՂԻՄ-ի ամենատարրական իրավունքը և նրա հնարավորությունը հարգանք պահանջել երկրի պաշտոնական գաղափարախոսության նկատմամբ: Իրական քաղաքականության ոլորտում ինքնավարության պետական կարգավիճակը հասցվել էր իրավագուրկ գաղութի կարգավիճակի³¹: Հետևաբար, ԽՍՀՄ-ի հետագա կազմա-

³¹ԼՂԻՄ տարածքում ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի պատժիչ գործողությունների, զինագրավումների, դրանց նկատմամբ կենտրոնական իշխանությունների թողտվության և հովանավորչության քաղաքականության

քանդումն ընդունում էր Կենտրոնի տրամաբանական լուծման տեսք պետության՝ աշխատավորների նկատմամբ նրա բոլոր ծառայողական պարտականություններից ու գաղափարախոսությունից հրաժարվելու համար: Ավելի հեշտ էր հրաժարվել կանոններից, քան թե կատարել դրանք:

Ի պատասխան իր իրավունքների ոտնահարման՝ Ստեփանակերտը վճռեց 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին հանրաքվե անցկացնել, հետո 1992 թ. հունվարի 6-ին ընդունեց Հոչակագիր՝ լիակատար անկախության մասին: Ընտրելու իրավունք ունեցող 132.328 իրավասու քաղաքացիներից «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության մասին» հանրաքվեին մասնակցեց 108.736 քաղաքացի (գրանցվածների 82,8 %-ը): 108.615 քաղաքացի կամ քվեարկության մասնակիցների 99,89 %-ը սատարեց քաղաքական նոր կարգավիճակը: Ըստ օրենքի՝ մասնակիցների կեսին հավասար քվորումի փոխարեն, որոնցից կողմ պետք է քվեարկի երկու երրորդը (փաստորեն՝ բնակչության 33 %-ը), մարտնչող երկրամասի քաղաքացիների 82,7 %-ը սատարեց նրա լիիրավ անկախությանը³²: Հսկայական երկրի բոլոր նախկին ինքնավարություններից Արցախը միակն է, որ անկախության անցման գործընթացում կիրառեց ներքին օրենսդրությունը:

1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին այստեղ գնդակոծումներից սպանվեց 10 հոգի և վիրավորվեց 11-ը: Ստեփանակերտի

մասին տե՛ս ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 03.05.1990 թ. որոշումը, նաև Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Նախագահությունում 30.08.1989 թ. գումարված գիտնականների և ստեղծագործական միությունների ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողովի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում ստեղծված վիճակի և այն կարգավորելու խնդիրների մասին: Нагорный Карабах. Весна-осень, 1990, с. 13-15; Товмсян А. указ. соч., с. 109.

³² Нагорный Карабах в международном праве, т. I, с. 711-712, т. II, с. 263-264; Авакян Ш. указ. соч., с. 21-22.

կանայք ու երեխաները գիշերում էին նկուղներում: Չէին գործում դպրոցներն ու մանկապարտեզները: Ամսի 11-ի լույս 12-ի գիշերը քաղաքի դպրոցը խոցեց հրանոթային արկը: Պայթեցված էր ու չէր գործում քաղաքի ջրմուղը: Չկար հաց և դեղորայք³³: Այդ ծանրագույն պայմաններում արցախահայությունն անվերապահ ստանձնում էր հարազատ երկրամասի ապագայի պատասխանատվությունը: ԼՂՀ-ի ադրբեջանական համայնքը կարող էր անկաշկանդ մասնակցել հարցմանը, սակայն նրա բոյկոտը պարզ արտահայտում էր իր բացասական վերաբերմունքը, որն ի վիճակի չէր փոխել կամարտահայտության ընդհանուր պատկերը: ԼՂՀ-ի անկախության նկատմամբ պաշտոնական Բաքվի բացասական վերաբերմունքն է՛լ ավելի էր խորացնում քաղաքական-իրավական իրադարձությունների վերածումը ռազմականի:

Համոզիչ հանրաքվեից հետո ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի գործկոմը դեկտեմբերի 12-ին դիմեց Բելառուսի, Ռուսաստանի Դաշնության և Ուկրաինայի ղեկավարությանը՝ ԱՊՀ-ին անդամակցելու խնդրանքով: Այնուհետև՝ 1992 թ. հունվարի 6-ին Ստեփանակերտում հրապարակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական անկախության մասին հռչակագիրը, որում անմիջապես հայտարարվում էր ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքը, նշվում անկախ պետության՝ արտաքին հարձակումներից և ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից պաշտպանվելու անհրաժեշտության մասին: Քաղաքացիների իրավունքները և ազատությունները երաշխավորելու համար նոր պետությունը ստեղծում էր զինված ուժեր, իսկ «հողը, ընդերքը, ջրային և օդային տարածությունները բնական, նյութական և հոգևոր հարստությունները հանդիսանում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրա-

³³ Казанджян Р. указ. соч., с. 48.

պետության ժողովրդի սեփականությունը»³⁴: Հանրապետությունում հաստատվեց սեփականության բոլոր ձևերի իրավահավասարություն, հայերենը ստացավ պետական կարգավիճակ, իսկ ազգային փոքրամասնությանը երաշխավորվում էր մայրենի լեզուն առանց որևէ սահմանափակման տնտեսական, մշակութային և կրթական ոլորտներում օգտագործելու իրավունք³⁵: Այսպես հիմք դրվեց անկախությանը, թեև անկախության հետ միասին գալիս էր երկար, ծանր պատերազմը, որը հայերի անձնագոհությամբ պետք է ապահովեր երկար սպասված հաղթանակը:

Մարտական պայմաններում քաղաքական նոր կարգավիճակը նպաստում էր Արցախի ինքնուրույնությանը, բայց այն չէր կարող մոլորեցնել հակառակորդին ու, միևնույն է, չէր ազատում Հայաստանը ռազման ժամանակի բոլոր լարվածություններից: Այնհայտ է, որ խաղաղությունը, անկախությունը և ԼՂՀ-ի ֆիզիկական գոյությունն անգամ անհասանելի են Ադրբեյջանի հարևանությամբ՝ առանց ամբողջ Հայաստանի ներուժն ունենալու: Սակայն խաղաղությունը, անկախությունը և ՀՀ-ի գոյությունը Թուրքիայի հարևանությամբ նույնպես խնդրահարույց են առանց արտաքին աջակցության: Մեր թշնամին մեզ նույն կերպ է վերաբերվում, իսկ Մինսկի խումբը, հարգելով մեր ինքնորոշման իրավունքն ու մեր ինքնապաշտպանության համատեղ ունակությունը³⁶, միևնույն է, բանակցում էր պաշտո-

³⁴ Նույն տեղում, 52:

³⁵ Нагорно-Карабахская Республика: путь к вершинам. Ред. Н. Р. Мелкумян. Степанакерт, 2001, с. 91-92; Нагорный Карабах в международном праве, т. I, с. 714-717; Хачатрян А. Г., Алексанян Г. А. К 30-летию Нагорно-карабахского конфликта: ключевые события до и после распада СССР. «Постсоветские исследования». М., 2018, т. 1, № 2, с. 159-160, www.postussr.org բեռնվել է 18.09.2021 թ.:

³⁶ Այդ առումով նշենք միայն լ'Աբվիլայում (Իտալիա, 10.07.2009), Մուսկոկայում (Կանադա, 26.06.2010), Դովիլում (Ֆրանսիա, 26.05.2011), Լոս Կարոսում (Մեքսիկա, 18.06.2012), Էնիսկիլենում (Միացյալ Թագա-

նական Երևանի հետ: Հետևաբար կրկնենք, որ ինքնորոշման իրավունքը ենթադրում է ոչ միայն անջատում և անկախություն, այլև նույն ժողովրդի երկու հատվածների միացում, որ Արցախի և ՀՀ-ի միավորումը մեր այդ իրավունքի գլխավոր խնդիրն է, որ ինքնորոշումն ու ազգային համախմբումը չեն կարող հակադրվել իրար, իսկ լիակատար միասնությունն ամրապնդում է մեր համագգային կենսունակությունը: Ուստի, ինչպիսին էլ լինի մեր ապագա ուղին, այն պետք է լինի ընդհանուր:

Ամփոփենք. այսօրվա խնդիրների լուծումը թելադրում է Արցախի և Հայաստանի միավորման առավելագույն ամբողջականացում՝ նրանց լիակատար միացումի տեսքով: Նախկինում մեր խուսանավումները չէին մոլորեցնում ո՛չ մեր բարեկամներին, ո՛չ թշնամիներին: 2020 թ. պատերազմի ծայրաստիճան անհաջող ընթացքը, հայկական կողմի մեծ կորուստներն ու խաղաղապահ ուժերի տեղակայումը արդիականացնում են լրացուցիչ, բայց երբեք առանձին, այլ ԱՀ և ՀՀ ընդհանուր, միատեսակ ու ավելի սերտ փոխգործողությունը Ռուսաստանի Դաշնության հետ: ՌԴ և ՀՀ միջև նոր համաձայնագիր կամ միութենական պայմանագիր ստորագրելու պարագայում ԱՀ-ն պետք է դրանից օգտվի լիովին: Ինչպիսին էլ լինի դեպքերի հետագա ընթացքը, Արցախը չի կարելի մենակ թողնել: Հատկապես այսօրվա ռուս-թուրքական մեծածավալ շահերի համատեքստում,

վորություն, 18.06.2013) նախագահներ Դ. Մեդվեդևի, Բ. Օբամայի և Ն. Սարկոզիի համատեղ հայտարարությունները, նախագահ Դ. Մեդվեդևի, վարչապետ Ֆ. Ֆիլոնի, պետքարտուղար Հ. Քլինթոնի հայտարարությունն Աստանայում (Ղազախստան, 01.12.2010) հրավիրված գագաթնաժողովում, նաև Աթենքում ԵԱՀԿ երկրների արտգործնախարարների խորհրդում 01.12.2009-ին ԱԳՆ երկու ղեկավարների և պետքարտուղարի տեղակալի հնչեցր հայտարարությունը: Նշենք, որ նույն տարիներին ԵԱՀԿ համապատասխան խորհուրդների կողմից խնդրի վերաբերյալ արվել են այլ հայտարարություններ ևս:

որոնք էապես նվազեցնում են մեր նշանակությունը պաշտոնական Մոսկվայի աչքին, չմոռանալով նաև նախկինում նրա վերաբերմունքն արցախցիների խնդիրների և Ադրբեջանում բնակվող հայազգի քաղաքացիների նկատմամբ: Այդ երկու հանգամանքներն արդարացիորեն առաջացնում են ոչ քիչ մտավախություններ: Հասկանալի է, որ առանց ողջ Հայաստանի գործունեության խաղաղապահ ուժերը չեն կարողանա դիմակայել այդքան փոքր ու մեկուսացված Արցախում: Նրանց այժմյան տեղերում մնալու հեռանկարը որևէ երաշխիք չունի, և երբ հարց բարձրացվի նրանց առաքելության ժամկետը երկարաձգելու մասին, Ադրբեջանը դրանում շահագրգռված չի լինելու, իսկ թուրքական բանակի համակազմը, ամենայն հավանականությամբ, աճելու է: Էլ չասենք այն գնի մասին, որը կպահանջի Ադրբեջանն իր համաձայնության դիմաց: Դեռ 1989 թ. հուլիսի 26-ին այնտեղ չէին թաքցնում իրենց տրամադրվածությունն ու նպատակը. «Ով չի ուզում այստեղ ապրել՝ կարող է ռադը քաշե՛լ»³⁷: Գլխավորը. միացումը մեզ կդարձնի ավելի խոշոր ու պաշտպանված միավոր, իսկ վարժ զինապարտ բնակչության առկայությունը կարող է նվազեցնել արտաքին հարձակումների վտանգը և ուժեղացնել ժամանաժամ խաղաղապահ համակազմի մարտական հնարավորությունները:

³⁷ Ադրբեջանի ԿԿ կենտկոմի 2-րդ քարտուղար Վ. Պոլյանիչևյոյի բղավոցները Շահումյանի շրջանի շրջխորհրդում՝ Товмасын А. указ. соч., с. 106: 15.09.1989 թ. Բաքվում տեղի ունեցած Գերագույն խորհրդի նիստի որոշմամբ կոչ արվեց լուծարել ԼՂԻՄ-ն այդ շրջանի հետ միասին և վտարել նրանց բնակիչներին: Հիշատակենք նաև վերջնագրի բովանդակությամբ թողնակները՝ մարզն անմիջապես թողնելու պահանջներով, երբ 02.01.1991 թ. Ա. Մոլթալիբովը հայտարարեց ԼՂԻՄ-ում նախագահական կառավարում մտցնելու մասին՝ Нагорно-Карабахская Республика, с. 84.

GAYANE MAKHMOURIAN

Leading researcher at the

IH, NAS RA,

Doctor of History

ggmakhm@hotmail.com

**INTERNAL AND FOREIGN POLICY PRECONDITIONS FOR THE
DECLARATION OF THE REPUBLIC OF MOUNTAINOUS
KARABAKH ON SEPTEMBER 2, 1991**

SUMMARY

Keywords: Republic of Mountainous Karabakh, Artsakh, unification, independence, Declaration, referendum, pogrom, operation “Ring.”

The universally recognized right of nations for self-determination is equipollent to the thesis of the territorial integrity and has two main shapes. They are the unification of the two parts of the same nation and separation of the compact ethnic groups and their foundation of the independent States. The epoch-making decision of the Council at the Mountainous Karabakh Autonomous Region, dated February 20, 1988, on the unification with the Armenian SSR, had arisen essentially new, nationwide movement, which confirmed its activity by the collaboration with the legislative authorities. The legal, constitutional struggle for the reintegration brought about astonishment, widespread sympathy and active support of the whole world. In 1988-1991 the European parliament had adopted 4, and the US Congress – 2 resolutions of solidarity.

The executives of the Azerbaijan SSR had applied pogroms, attacks, ethnic purges, blockade and wiping villages out; as far as they availed themselves of the indulgence, and then of the immediate co-operation with the all-Union authorities. The latter one had relinquished its sovereign rights and obligations in regard to the Armenian dwellers of Azerbaijan; and thus it blocked peaceful, political settlement of the issue. Following escalation of violence, to begin with the pogrom in Baku on January 13-20, 1990, and the “Ring” military operation, waged against 26 villages of Artsakh and

Shahumian district on April 30 – May 16, 1991, created a menace of the large-scale war and demanded the greater freedom for Artsakh. Therefore, the Declaration of proclamation of the Republic of Mountainous Karabakh had been adopted in Stepanakert on September 2, 1991; 82,8 per cent of its adult population came for the referendum and 99,89 per cent of them had supported independence on December 10. Afterwards, the Declaration of the State independence of the RMK had been adopted on January 6, 1992.

ГАЯНЭ МАХМУРЯН

Ведущий научный сотрудник

ИИ НАН РА, д.и.н.

ggmakhm@hotmail.com

**ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ
ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
2 СЕНТЯБРЯ 1991 Г.**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Нагорно-Карабахская Республика, Арцах, объединение, независимость, декларация, референдум, погром, операция “Кольцо”.

Общепризнанное право народов на самоопределение равнозначно тезису о территориальной целостности и имеет две основные формы: объединение двух частей одного народа или отделение компактно расположенных народов и создание ими независимых государств. Историческое решение областного Совета Нагорно-Карабахской автономной области от 20 февраля 1988 г. о воссоединении с Армянской ССР вызвало к жизни качественно новое, общенациональное движение, закрепившее свою деятельность работой государственных органов. Правовая, конституционная борьба за воссоединение вызвала изумление, широкое сочувствие и активную поддержку во всем мире. В 1988-1991 гг. Европарламент принял 4, а Сенат США 2 резолюции солидарности.

Применение руководством Азербайджанской ССР погромов, нападений, этнических чисток, блокады и уничтожения сел, чему потворствовала, а затем и прямо участвовала общесоюзная власть, отказавшаяся от своих суверенных прав и обязанностей в отношении проживавших в Азербайджане граждан армянской национальности, заблокировали мирное, политическое урегулирование вопроса. Дальнейшая эскалация насилия, особенно погром 13-20 января 1990 г. в Баку и операция “Кольцо” против 26 сел Арцаха и Шаумянского района 30 апреля

– 16 мая 1991 г. привели к угрозе масштабной войны и потребовали большей самостоятельности Арцаха. 2 сентября 1991 г. в Степанакерте была принята Декларация о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики, 10 декабря 82,8 % ее взрослого населения пришли на референдум и 99,89 % всех участников поддержали независимость. 6 января 1992 г. была принята Декларация о государственной независимости НКР.

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ ավագ գիտաշխատող,

պ.գ.թ., դոցենտ

lilithovannisian@yahoo.com; lilit.hovhannisyan@isec.am

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 1991–2021 ԹԹ.

Հիմնաբառեր՝ Արցախ, Շուշի, Հայկական լեռնաշխարհ, Արցախի մելիքություններ, Նախիջևան, Զանգեզուր, Ադրբեջան, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ (ԼՂԻՄ), Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (ԼՂՀ), Առանշահիկներ, պետականություն, անկախություն, ինքնորոշման իրավունք, Բիշքեքի արձանագրություն:

«... Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և թվով շատ սահմանափակ ու զորությամբ թույլ և շատ անգամ օտար թագավորությունների կողմից նվաճված, բայց և այնպես մեր երկրումն էլ գրելու և հիշատակելու արժանի շատ սխրագործություններ են կատարվել...»:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ՝

Վերջին երեսուն տարիներին հայ ժողովուրդը, Հայաստանի և Արցախի անկախ պետություններն ու ընդհանրապես, հայկական ինքնությունը և պետականությունն իրենց բոլոր բաղադրիչներով՝ տնտեսություն, պետական կառավարման համակարգ, համազգային կառույցներ, բանակ, մշակույթ, ազգային-պետական գաղափարախոսություն, անցնում են ծանր փորձության միջով, որի առանցքը համազգային պայքարն է 1991 թ. վերականգնված հայկական անկախ պետականության և ազգային ինքնության պահպանման ու ամրապնդման համար: Այդ փորձության վերջին

¹Խորենացի Մովսես, Պատմություն Հայոց: Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, էջ 70:

և կործանարար դրսևորումը 2020 թ. սեպտեմբեր–նոյեմբերին Արցախի Հանրապետության (ԱՀ) դեմ տեղի ունեցած ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիան է, որի արդյունքում ԱՀ տարածքի 75 %-ը բռնազավթված է Ադրբեջանի կողմից, վտանգված է ողջ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի գոյությունը:

Պատերազմի շարունակման վտանգի պայմաններում արդեն տեղի ունեցածի հետևանքով հայկական կողմի պարտության պատճառների ու հանգամանքների հետ կապված բազմաթիվ անպատասխան հարցերին, հայ զինվորների անօրինակ սխրանքներից բխող ազգային հպարտությանը, միևնույն ժամանակ նրանց անդառնալի կորստի չսպիացող վերքին, հայկական երկու պետությունների կրած ռազմական, նյութական, ֆինանսական, մշակութային ահռելի վնասների կործանարար հետևանքներին գումարվել են գաղափարաքաղաքական անորոշությունը, հայկական պետությունների արտաքին քաղաքական կողմնորոշման վերանայման հարցում առկա օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դժվարությունները: Այս իրողությունները նոր ու ծանր խնդիրների լուծման առջև են կանգնեցրել հայ համազգային-պետական կյանքի բոլոր ոլորտները, այդ թվում՝ գիտությունը և մասնավորապես՝ պատմագիտությունը: Վերջինս, իր բնույթով լինելով քաղաքական, օբյեկտիվորեն զգայուն է ինչպես ռազմաքաղաքական իրադրության փոփոխությունների, այնպես էլ ազգային-պետական անվտանգությանն առնչվող խնդիրների նկատմամբ, որոնք հայ իրականության մեջ սրվել են վերջին մեկ տարվա ընթացքում: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ պատմաբան Աշոտ Մելքոնյանը շեշտում է, որ հայագիտական «բազմաթիվ հիմնահարցեր դեռ լուրջ հետազոտության, ինչպես նաև վերանայման կարիք ունեն, առավել ևս, որ դրանց մի մասը հայոց պատմության թուրքադրբեջանական աննախադեպ խեղաթուրումների պայ-

մաններում ունեն գիտաքաղաքական մեծ նշանակություն և շոշափում են ազգային անվտանգության խնդիրներ»²: Եվ սա այն դեպքում, երբ պատմաբանի գնահատմամբ, հայոց պատմության ու հայ մշակույթի ուսումնասիրության բնագավառում վիթխարի են ինչպես դասական հայագիտության, այնպես էլ խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների հայագիտության հաջողությունները³:

Արդի հայ պատմագիտության հանգուցային հարցերի ձևակերպման վրա էական է եղել 1988 թ. սկիզբ առած Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման, 1991–1994 թթ. Արցախյան հաղթական գոյամարտի, 1991 թ. Հայաստանում և Արցախում ազգային անկախության հռչակման ազդեցությունը: Պատահական չէ, որ այդ հարցերի թվում է հայոց պետականության պատմության բազմաշերտ հիմնահարցն իր ենթահարցերով՝ Հայկական լեռնաշխարհում պետականության սկզբնավորման ժամանակաշրջանի, դրա բնակչության, Ուրարտու անունով հայտնի թագավորության, արքայատոհմերի էթնիկ պատկանելության, միջնադարի ընթացքում պետականության տարբեր դրսևորումների, պետականության վերականգնման համար ծավալված ազատագրական պայքարի, նորագույն ժամանակներում Հայաստանի երեք հանրապետությունների փոխառնչության և իրավահաջորդության վերաբերյալ, որոնց հոլովույթում էլ դիտարկվում է Արցախի պետականության, այն վերականգնելու և պահպանելու համար հայերի մղած ազատագրական պայքարի պատմությունը:

Նախ նշենք, որ հայ պատմագիտության մեջ տեղի է ունենում հայոց պետականության էության և բովանդակության

² Մելքոնյան Ա. Ա., Հայ պատմագիտության հրատապ խնդիրները Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգության ուսումնասիրության բնագավառում: Տե՛ս «Պատմագիտական հետազոտություններ», Եր., 2021, էջ 5:

³ Նույն տեղում:

հայեցակարգի աստիճանական փոփոխություն: Նախկինում գերակշռում էր տեսակետ, ըստ որի՝ ինչպես վաղ և ուշ միջնադարում, այնպես էլ նոր ժամանակներում, գտնվելով զանազան տերությունների տիրապետության տակ, հայ ժողովուրդը չի ունեցել պետականություն: Ներկայումս դրան փոխարինելու է գալիս այն համարձակ և ճկուն մոտեցումը, որ նույնիսկ համահայկական անկախ պետականության անկման և օտարի տիրապետության պայմաններում հայոց պետականության շղթան գրեթե երբեք չի ընդհատվել շնորհիվ հայ էթնոսի պատմական արեալի առանձին մասերում պահպանված անկախ կամ կիսանկախ պետական կազմավորումների: Ընդ որում, պետականության առկայության փաստագրման համար նշանակություն չունեն ոչ վերջիններիս միջազգայնորեն ճանաչված լինելը և ոչ էլ նրանց կառավարման ձևը: Ուշագրավ է, որ տեղական նշանակության շատ պետական կազմավորումներ հաճախ հիմք են հանդիսացել համահայկական պետականությունների ձևավորման համար: Ասվածը հիմնավորենք Արցախի պատմությունից վերցված օրինակներով: Այսպես, հայոց հին պետականության դարաշրջանում (վաղնջական ժամանակներից մինչև IV դարի վերջ)՝ Ք. ա. IX դարում Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված Վանի (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատի) թագավորությունը, որի ծաղկման շրջանից սկսած, Արցախի ճակատագիրը սերտորեն կապված է եղել լեռնաշխարհում ընթացող էթնիկ տեղաշարժերի, տնտեսական և հասարակական գործընթացների հետ: Այդ կապն, իր հերթին, արդյունք է եղել հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում ապրած ցեղերի լեզվական, կրոնական-սովորույթային ընդհանրությունների, որոնց արմատներն, ըստ գիտական ուսումնասիրությունների, հասնում են մինչև բրոնզեդարյան ժամանակաշրջան⁴: Հայտնի

⁴ Տե՛ս Բալայան Վ. Ռ., Արցախի պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը,

է, որ Վանի թագավորներ Մենուան և Արգիշտի Ա-ն արշավել են Արաքսի հովիտ: Նրանցից առաջինը հասել է մինչև Սյունիք, իսկ երկրորդը՝ Ջերմաջուր (Իստիսու): Պատմական փաստերը վկայում են, որ արդեն Արգիշտի Ա-ի օրոք Արցախը ներառված է եղել հայկական պետության կազմում: Երկրամասն ունեցել է 12 գավառ՝ Մյուս Հաբանդ (Սիսական-ի-Կոտակ), Վայկունիք կամ Ծար, Բերդաձոր (Բերձոր), Մեծ Առանք (Մեծիրանք), Մեծ Կվենք (Մեծ Կողմանք), Հարճլանք, Մուխանք, Պրանք, Պարզվանք (Պարսավանք), Քուստ-ի Փառնես (Փառիսու) և Կողթ⁵:

Արցախի նախարարական տունն, ըստ ավանդության, սերված էր Հայկ նահապետի ժառանգ Սիսակից: Նախարարական այս տան նախահայրն էր Առանը, որի անունից էլ՝ հարստության «Առանշահիկ» անունը: Նահանգի իշխանանիստն ի սկզբանե Ծավդք (Ձող) ավանն էր, որի անունով նախարարությունը նաև կոչվել է Ծավդեացվոց կամ Ծավդեից իշխանություն: Հայոց հին պետականության դարաշրջանում, որն ընդգրկում է վաղնջական ժամանակներից մինչև IV դարի վերջը, միասնական, այսինքն՝ կենտրոնացված պետության՝ Վանի, ապա Երվանդական, այնուհետև Արտաշեսյան ու Արշակունյաց թագավորությունների կազմում Արցախն աչքի էր ընկնում աշխարհագրական նպաստավոր պայմաններով: IV դարի սկզբին Արցախը հիմնականում հենակետ էր Հյուսիս-արևելյան Հայաստանում և հարևան բուն Աղվանքում քրիստոնեություն տարածելու համար: Արցախի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսը խոշոր դեր է խաղացել Արցախի և Ուտիքի, ինչպես նաև Աղվանքի մի շարք գավառների բնակչության քրիստոնեացման գործում: Նա բուն Աղվանքում քրիստոնեություն քարոզելու ժամանակ

Եր., 2002, էջ 27-28:

⁵ Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2 (Արգիշտի-Գեղերվան), Եր., 1976, էջ 150:

էլ նահատակվել է Մազքթաց (Աղվանական) թագավոր Սանեսանի կարգադրությամբ: Արցախն Արևելյան Հայաստանի Արշակունյաց թագավորության կազմում էր մինչև վերջինիս վերացումը⁶:

Վաղմիջնադարյան հայկական պետականության փուլում՝ V դարի երկրորդ կեսին, որպես Աղվանից մարզպաններ, վարչաքաղաքական ինքնուրույնություն են ձեռք բերում Առանշահիկները⁷: Վարդանանց և Վահանանց ազատագրական պայքարի արդյունքում՝ V դարի 80-ական թթ. Վաչե Առանշահիկին հաջողվում է պարսիկներից մաքրել Արցախն ու Ուտիքը և հռչակվել Աղվանքի թագավոր: Նրա եղբորորդու՝ Վաչագան թագավորի օրոք՝ 485–510 թթ., Արցախի հայկական թագավորության սահմանները հասնում են մինչև Կուր գետի ձախափնյա Կամբեճան գավառը: Բուն

⁶ Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 23–27, Բալայան Վ. Ռ., նշվ. աշխ., էջ 63–80:

⁷ Պատմաբան Հենրիկ Սվազյանի հիմնավորմամբ, Առանշահիկների իշխանական տոհմի հիմնադիր Առանի տիրույթը հարավում և արևելքում հասնում էր մինչև Արաքս գետ, հյուսիսում այն Կուր գետով սահմանազատվում էր Աղվանքի տարածքից, հարավ–արևմուտքում Առանի տիրույթը սահմանափակվում էր Արցախյան, Սևանի ու Միափորի լեռներով, իսկ հյուսիս–արևմուտքում՝ Հնարակերտ ամրոցով, կազմելով մի եռանկյունի, որը ներառում էր հայոց Ուտիք և Արցախ աշխարհները: «Որ իսկապես Առանի տիրույթը հենց այդ հատվածն էր, ցույց է տալիս և այն, որ նույն պատմիչները նրանից սերված են համարում լոկ այնտեղ ապրող ցեղերին՝ ուտիացիներին, գարդմանացիներին, ծավղեացիներին ու գարգարացիներին: Ինչպես տեսնում ենք, հայ պատմիչների «Աղվանքը» իր աշխարհագրական սահմաններով բոլորովին չի համապատասխանում հունա–հռոմեական աղբյուրների ճանաչած Ալբանիային: Մ. Խորենացու և Մ. Կաղանկատվացու հաղորդումները Առան նախնու տիրույթների սահմանների մասին ոչ թե հիմք են բուն Աղվանքի հարավային սահմանը Արաքս հասցնելու համար, այլ միանգամայն անառարկելի ապացույցներ, որ նրա հարավային սահմանը միայն ու միայն Կուր գետն էր: Նույն դատողություններով էլ Առանը չէր կարող լինել Կուրից հյուսիս բնակվող աղվանական ցեղերի նախահայրը»,– եզրակացնում է պատմաբանը (Սվազյան Հ. Ա., Աղվանից աշխարհի պատմություն (ինագույն շրջանից – VIII դարը ներառյալ), Եր., 2006, էջ 62):

Մեծ Հայքում և կենտրոնական նահանգներում հայկական պետականության բացակայության պայմաններում Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը հայահավաք կենտրոնի դեր էր կատարում⁸, իսկ նրա օրոք ընդունված «Սահմանադրություն կանոնական»-ում Հայոց Արևելից կողմանց հասարակական, քաղաքական ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ սահմանված իրավական նորմերն այնքան առաջադիմական էին, որ եվրոպական երկրներում նմանատիպ օրենքներ ընդունվեցին X-XII դարերում⁹: Ըստ Հ. Սվազյանի՝ պարսկական արքունիքի կողմից Վաչագան Բարեպաշտի ընտրությունը և նրան Աղվանից մարզպանության գլուխ կարգելը պատահական չէր: «Դա Նվարսակի պայմանագրից բխող պահանջի բավարարումն էր, որի համաձայն անդրկովկասյան երկրներում բարձրաստիճան պաշտոնյաներ ընտրելիս պարսիկները պետք է խստորեն հաշվի առնեին ընտրյալի տոհմիկության աստիճանը և ժառանգական իրավունքները: Նոր թեկնածուն, լինելով տոհմիկ ազնվական և ի լրումն դրա «ի թագավորական տոհմէ» լիովին հարմար էր այդ բարձր պաշտոնի համար», - նկատում է պատմաբանը¹⁰:

Լեռնային անառիկ դիրքի շնորհիվ Արցախը դարեր շարունակ եղավ ու շարունակում է մնալ հայոց պետականության կրողը: «Ուշմիջնադարյան Հայաստանում, - գրում է Բ. Ուլուբաբյանը, - թաթար-մոնղոլական զավթիչների, ապա նրանց հետքերով եկած ակ-կոյունլու և կարա-կոյունլու թուրքերի կործանարար հարվածների տակ, ոչնչացել էին հայկական իշխանությունները, և Խաչենը համարյա միակ վայրն էր, ուր պահպանվում էին հայ պետականության բեկորները, և ուր դեռևս բոլբոք էին մնում հայոց քաղա-

⁸ Տե՛ս Բալայան Վ. Ռ., նշվ. աշխ., էջ 82-85:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85:

¹⁰ Սվազյան Հ. Ս., նշվ. աշխ., էջ 211:

քական ազատության կայծերը...»¹¹: Արցախում, հարակից գավառներում և Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի այլ շրջաններում պահպանված իշխանական տների՝ Հասան-Ջալալյանների, Դոփյանների, Օրբելյանների, Մելիք-Շահնազարյանների շառավիղները չկորցրին իրենց ինքնավարության իրավունքները և ձևավորեցին հայ մելիքական դասը¹²:

Նոր ժամանակներում, մասնավորապես՝ XVII դ. կեսին և XVIII դ. սկզբին, հայոց պետականության առանցքը դրա տեղական դրսևորումներն էին ի դեմս ինքնիշխան կազմավորումների՝ սղնախների՝ պաշտպանական ամրոցների, մելիքությունների, իշխանապետությունների, ինքնավար համայնքների Արցախում, Սյունիքում, Գեղարքունիքում, Մոկսում, Շատախում, Սասունում, նաև Կիլիկիայի լեռնային հատվածներում: Պատահական չէ, որ Արցախի դերը կարևորվեց, երբ 1736 թ. Նադիր շահը ճանաչեց Գանձակի նախկին բեկլարբեկությանը ենթակա Վարանդայի, Դիզակի, Ջրաբերդի, Խաչենի և Գյուլիստանի գավառների մելիքների իրավունքները: Այսպես ծնունդ առավ հայկական նոր ինքնավարություն՝ Արցախի մելիքությունները, որոնք նաև հայտնի են որպես Խամսայի (արաբերեն խամսա՝ հինգ) մելիքություններ¹³: Այնուհետև Արցախի դերը կարևորվեց XVIII դարի երկրորդ կեսին և XIX դարի առաջին կեսին Հովսեփ Էմինի, Մովսես Սարաֆյանի, Արցախի մելիքների, Հովսեփ Արղությանի ու Հովհաննես Լազարյանի, Շահամիր

¹¹Ուլուբաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 6:

¹²Տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա., Արցախը հայոց պետականության պատմության հոլովույթում: «Պատմագիտական հետազոտություններ», էջ 357:

¹³Արցախի մելիքությունների մասին մանրամասն տե՛ս Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները: «Երկերի ժողովածու», հ. 10, Եր., 1959, էջ 396–510, Ուլուբաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Մաղալյան Ա. Վ., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Եր., 2007, 327 էջ:

Շահամիրյանի ու Մովսես Բաղրամյանի, ինչպես նաև Խաչատուր Լազարյանի, Կոնստանտին Արղության-Երկայնաբազուկի և Ալեքսանդր Խուղաբաշյանի մշակած ազատագրական ծրագրերում¹⁴: Ցավոք, դրանց վիճակված չէր իրականություն դառնալ: Ավելին, Արևելյան Հայաստանում ցարիզմի հակահայկական ազգային քաղաքականությունը հանգեցրեց Արցախում պետականության վերջին շառավիղների մարման: Դրան, որպես հակազդեցություն, հաջորդելու եկավ պետականության վերականգնման ներքին նախադրյալների առաջացման փուլը, երբ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ ժողովուրդը կանգնեց իր զինված ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և ազգային անվտանգ զարգացումն ապահովելու ուղու վրա:

Նորագույն ժամանակներում ևս հայոց պետականությանը վիճակված էր դժվարին ընթացք երեք պատմափուլերով՝ 1918–1920, 1921–1991 և 1991–2021 թթ.:

Արտաքին բարդ ու աննպաստ ռազմաքաղաքական իրադրության պայմաններում չկարողանալով միանալ Հայաստանի նորանկախ հանրապետությանը՝ հետփետրվարյան ժամանակահատվածում ձևավորված Ազգային խորհուրդների հիմքի վրա Արցախը և Սյունիքը 1918 թ. ստեղծում են սեփական պետական կազմավորումները և պայքար սկսում Մայր հայրենիքին միանալու համար: 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիում գումարված Արցախահայության առաջին համագումարում կազմվում է Արցախի գրեթե բոլոր քաղաքական հոսանքները ներկայացնող «Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն» անվամբ կոալիցիոն գործադիր իշխանություն՝ դաշնակցական Եղիշե Իշխանյանի (նախագահ և ներքին ու արտաքին գործերի կառավարիչ) ղեկավարությամբ և երկրամասը հռչակվում է

¹⁴Այս մասին տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա., Արցախը հայոց պետականության պատմության հոլովոյթում, էջ 346–349:

անկախ վարչատարածքային միավոր¹⁵: Ահա այսպես սկսվում է Արցախի աշխարհի բազմադարյա պատմության ամենածանր ու դրամատիկ իրադարձություններով լի ժամանակաշրջաններից մեկը. 1918–1921 թթ. այն դառնում է «վիճելի տարածք» Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը հետևողական պայքար էր մղում Լեռնային Ղարաբաղին, ինչպես նաև Ջանգեզուրին և Նախիջևանին տիրելու համար: Այս գործում Ադրբեջանին բացահայտ օգնում էին Թուրքիան, որոշ ժամանակ՝ նաև բրիտանացիները: Վերջիններիս և թուրքերի նպատակներն ակնհայտ էին՝ տարածաշրջանում ծագած «տարածքային վեճերը» ծառայեցնել իրենց սեփական շահերին: Մուսավաթականների անընդմեջ հարձակումները և տեղական մահմեդականների գինված խռովությունները ծանր վիճակ ստեղծեցին երկրամասում, իսկ մեծ տերությունների միջամտությունն ավելի էր բարդացնում դրությունը¹⁶: Այսպիսի պայմաններում արցախահայությունը տարիներ շարունակ անհավասար գոյապայքար մղեց իր բնօրրան երկրի վրա ունեցած գոյություն կատարող թշնամիների դեմ: Հետագա համագումարներում ընդունած որոշումներով Արցախի հայությունը վերահաստատեց Հայաստանի Հանրապետությանը միանալու իր վճռականությունը: Ադրբեջանի ունեցած գոյությունների դեմ մղած համառ ու արյունալի պայքարից հետո՝ 1920 թ. ապրիլի 25-ին Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում հրավիրված Արցախահայության 9-րդ

¹⁵ Տե՛ս Հարությունյան Հ. Մ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918–1921 թթ., Եր., 1996, էջ 24-25:

¹⁶ Տե՛ս Գալոյան Գ. Ա., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917–1923 թթ., Եր., 1999, էջ 65-84:

համագումարը երկրամասը հռչակեց ՀՀ մաս¹⁷: Այդ երկու տարիներին Արցախը «հայոց նորագույն պետականության կերտման գլխավոր կենտրոններից» մեկն էր¹⁸:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո Արցախի գլխին կրկին կախվեց Ադրբեջանի իշխանությանը ենթարկվելու վտանգը: Ըստ Հ. Հարությունյանի, մայիսի 3-ին Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարությունը քննարկեց Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի փոխհարաբերության հարցը, որը երկուստեք մեղադրանքի առարկա էր դարձել: Ղարաբաղցիները զանգեզուրցիներին անհիմն մեղադրում էին պասիվության մեջ, իսկ զանգեզուրցիները՝ ղարաբաղցիներին՝ դավաճանության մեջ: Հարցի համակողմանի քննարկումից հետո որոշվեց Ղարաբաղը ենթարկել Ջանգեզուրի նահանգապետությանը՝ հեռանկարով, որ այդ երկու երկրամասերը միասին կազմեին ՀՀ անբաժան մասը: Սակայն Խորհրդային Ադրբեջանը, բոլշևիկյան զենքի օգնությամբ, ծախողեց այդ ծրագրի իրագործումը¹⁹:

1920–1922 թվականներին, երբ Խորհրդային Հայաստանը դեռևս հարաբերականորեն անկախ էր, Լեռնային Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Ուտիքը, Ջավախքը, Կարսի մարզը, Սուրմալուի գավառը և այլ հայկական տարածքներ, ցավոք, դուրս էին նրա սահմաններից: Դրանցից գոնե Լեռնային Ղարաբաղին 1923 թ. հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի կազմում տրվեց ինքնավար մարզային կարգավիճակ, երբ կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը

¹⁷ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Հ. Մ., նշվ. աշխ., 299 էջ, Աբրահամյան Հ. Բ., Մարտնչող Արցախը 1917–2000, գիրք Ա, 1917–1923, Եր., 2003, 338 էջ:

¹⁸ Մելքոնյան Ա. Ա., Արցախը հայոց պետականության պատմության հուլովույթում, էջ 357:

¹⁹ Տե՛ս Հարությունյան Հ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 236–237:

(ԼՂԻՄ)²⁰: Ա. Մելքոնյանի գնահատմամբ, վերջինս թեև խիստ սահմանափակ ինքնավարության ձև էր, այնուամենայնիվ, դրա շնորհիվ երկրամասի հայերը կարողացան պայքարել Ադրբեջանի ազգայնամոլ քաղաքականության դեմ և մինչև 1988 թ. պահպանել երկրամասի ընդհանուր հայկական դիմագիծը²¹: Այս առիթով պատմաբանը նաև ուշագրավ համեմատություն է անցկացնում Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղին տրված ինքնավար մարզի և Նախիջևանին տրված ինքնավար հանրապետության իրավական կարգավիճակների միջև՝ իրավացիորեն հարց հնչեցնելով, թե «ո՞ւմ համար էր Ղարաբաղից ավելի բարձր, ինքնավար՝ հանրապետական կարգավիճակը, երբ հայերն այնտեղ 1905–1906, 1918 և 1920 թվականների կոտորածներից հետո դարձել էին փոքրամասնություն: Ստացվում էր, որ Ադրբեջանի կազմում կովկասյան թաթարները (ներկայիս ադրբեջանցիները) ստանում էին ինքնավարություն «իրենց» իսկ հանրապետության մեջ»²²:

Խորհրդային իշխանության հետագա տարիներին Ադրբեջանի կողմից արցախահայությունը ենթարկվեց անասելի ճնշման ու հալածանքների: Խորհրդային ամբողջատիրության պայմաններում նա չընկճվեց ու գլուխ չխոնարհեց: Ավելին, առիթը եղած դեպքերում բարձրացրեց Ղարաբաղի հիմնահարցը: Դրա լուծման համար 1940-ական թվականներից աշխուժացում ապրող շարժումը նոր ուժով բորբոքվեց 1960–70-ական թվականներին և ժայթքեց

²⁰ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ. Ն., Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, «Հայոց պատմություն», հ. 4, գիրք 1: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), պատ. խմբ. Վ. Ղազախեցյան, Եր., 2010, էջ 353–362:

²¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա., Արցախը հայոց պետականության պատմության հոլովույթում, էջ 359, Ուլուքաբյան Բ. Ա., Արցախյան գոյապայքարը, հ. Ա, Եր., 1993, էջ 196–276, իսկ շարժման ժամանակագրությունը տե՛ս Товмасын Александр. Хроника лихолетья, 1988–1998. Ер., 2017, 520 с.

²² Նույն տեղում:

1980-ական թվականների վերջերին: Ադրբեջանի իշխանությունները, Կենտրոնի աջակցությամբ, ձեռնամուխ եղան բռնի ուժով Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական հայաթափմանը: Արցախահայությունը զենք վերցրեց պաշտպանելու իր հայրենիքը: 1991 թ. գարնան և ամռան ամիսներին մարզում հայ-ադրբեջանական ազգամիջյան պատերազմ սկսվեց, որը շարունակաբար ծավալվեց ու խորացավ: Այդ կռիվներից 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ծնվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը՝ կազմելով նորագույն ժամանակաշրջանում հայոց պետականության երրորդ՝ անկախության ենթափուլի թերևս ամենակարևոր հաղթանակը²³: Այն, որ հայ ժողովրդի արցախյան հատվածը զինված ազատագրական պայքարին զուգահեռ կարողացավ գործող միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան ձևակերպել դրա նպատակը, վերահաստատում է նախընթաց պատմափուլերում Արցախում կուտակված պետականաշինության փորձի մասին: Ավելին, տեղի ունեցածն աննախադեպ է նորագույն պատմության մեջ, քանի որ հայ ժողովրդի՝ հարկադրաբար միմյանցից անջատված երկու հատվածներն ազատագրական պայքարի արդյունքում, պաշտպանելով ինքնորոշման իրենց իրավունքը, հոչակեցին անկախություն՝ ազդարարելով երկու հայկական անկախ պետությունների առաջացումն արդի աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա: Եվ մինչ 1990-

²³ ԼՂՀ հռչակման և 1988 թ. նոր փուլ թևակոխած ու դեպի անկախություն տանող ազատագրական պայքարի մասին տե՛ս Ուլուբաբյան Բ. Ա., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, 822 էջ, Աբրահամյան Հ. Բ., Արցախյան գոյամարտ, Եր., 1991, 174 էջ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս – 1992 թ. հունվար): Փաստաթղթեր: Կազմող՝ Հ. Բ. Աբրահամյան, Եր., 2011, 196 էջ, Աղաբաբյան Ա. Ս., Ղարիբյան Ա. Ա., Արցախ, Եր., 2014, 160 էջ, Туян В. Г. Карабахский конфликт: историко-геополитический аспект. Ер., 1999, 99 с.; Нагорно-Карабахская республика. Путь к вершинам. Степанакерт, 2001, 248 с.; Товмасян Александр, նշվ. աշխ.:

ական թվականների երկրորդ կեսին ՀՀ դիվանագիտությունը՝ երկչոտ ու զգուշավոր, ճշգրտում էր Արցախի հարցում փոխզիջումների սկզբունքային մոտեցման շրջանակները, հայ պատմաբանները համարձակորեն պաշտպանեցին ու զարգացրին հիմնահարցի վերաբերյալ իրենց թեզերը՝ խարսխված ադրբեջանական տիրապետությունից Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրման, անկախության և մոտ ապագայում հայկական երկու պետականությունների վերամիավորման գաղափարների վրա: Հրանտ Աբրահամյանի գնահատմամբ, ԼՂՀ ստեղծումով արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը թևակոխեց պատմական նոր փուլ: Իրական անկախության ճանապարհին ԼՂՀ ստեղծումն ամենավճռորոշ և գործնական քայլն էր: Դրան հաջորդեցին իրավական, քաղաքական, ռազմական և դիվանագիտական ինքնահաստատման գործողություններ: Անդրադառնալով այն փաստին, որ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դեմ չէր ԼՂՀ ստեղծմանը և հայտարարեց, թե արցախցիները գտել են հարցի լուծման բանալին՝ Հ. Աբրահամյանը կարևորում է լրագրող Վահրամ Աղաջանյանի կողմից հնչեցված հետևյալ տեսակետը. «Ազատագրական շարժման չորրորդ տարում թույլ տրվեց կոպտագույն, ամենամեծ թերևս, ստրատեգիական սխալը. 1991-ին հռչակվեց ԼՂՀ անկախությունը: Ըստ էության, տեղի ունեցավ գիտակցված, թե չգիտակցված շեղում սկզբնական նպատակներից՝ այստեղից բխող ողբերգական բոլոր հետևանքներով», և «դա, վնասից բացի, ոչինչ չտվեց մեր ժողովրդին, և նախատեսված էր միայն թերարժեքության բարդույթով տառապողների համար»: Ըստ Հ. Աբրահամյանի, մտածելու տեղիք է տալիս Վ. Աղաջանյանի նաև այն միտքը, «թե ԼՂՀ անվտանգության ամենավտանգավոր հետևանքը ներազգային պառակտվածության սերմանումն է՝ «հայաստանցի-ղարաբաղցի», ըստ երևույթին, դրսից

ներմուծված կործանարար բանաձևով»²⁴: Պատահական չէ, որ Արցախի անվտանգության շահից ելնելով՝ պատմաբանը կարևորում է նորանկախ ԼՂՀ տարածքում նախկին ԽՍՀՄ զինված ուժերի ներկայության պահպանումը, որպես Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջև հնարավոր պատերազմը կասեցնող գործոն: Այնուհետև անդրադառնալով 1994 թ. փետրվարի 8-ին ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովի խորհրդի որոշմանը Ղրղզստանի մայրաքաղաք Բիշքեքում Հայաստանի, Ադրբեջանի և ԼՂ խորհրդարանների նախագահների հանդիպում կազմակերպելու, մայիսի 4-ին Բիշքեքում սկսված ԱՊՀ միջխորհրդարանային համաժողովին, որտեղ ԼՂՀ-ն ներկայացնում էր ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը, վերջինիս կողմից մայիսի 5-ին «Բիշքեքի արձանագրության» ստորագրմանը, մայիսի 16-ին Մոսկվայում ՌԴ պաշտպանության նախարար Պավել Գրաչովի հետ Ադրբեջանի ու Հայաստանի պաշտպանության նախարարների հանդիպմանը և դրա ընթացքում հայ-ադրբեջանական հրադադարի պայմանների քննարկմանը ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար Սամվել Բաբայանի մասնակցությանը՝ Հ. Աբրահամյանը նշում է, որ այդ փաստերը վկայում էին ԼՂՀ անկախ իրավական կարգավիճակի նկատմամբ ՌԴ հարգանքի և ՌԴ ու Ադրբեջանի կողմից հայկական այդ պետությունը բանակցությունների լիիրավ կողմ ճանաչելու մասին²⁵: Մեզնից երեսուն տարի և անասելի կորուստներ պահանջվեցին հասկանալու, որ դա հիմք էր 1994 թ. Ադրբեջանի հետ ոչ թե զինադադար կնքելու, այլ նրան հաշտության պայմանագիր պարտադրելու համար, ինչին, առանց ժամանակ կորցնելու, պետք է հետևեր Հայաստանի

²⁴ Աբրահամյան Հ. Բ., Մարտնչող Արցախը, 1917–2000, գիրք Գ (1985–2000), Եր., 2007, էջ 307:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 527-528:

և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունների միավորման իրավաքաղաքական գործընթացը²⁶:

ԼՂ անցյալ և նախորդ տարիների կենաց ու մահու մարտերն իրենց համազգային պոռթկումով վկայում են ոչ միայն հայ ժողովրդի աներեր կամքի, այլև հանուն հաղթանակի պայքարելու նրա վճռականության մասին: Բայց, ցավոք, այդ միասնությունը միշտ չէ, որ գիտակցվել է: Բացարձակ միաբանություն է հարկավոր Ղարաբաղի և պատմական Հայաստանի մյուս կորուսյալ տարածքների նկատմամբ հայ ժողովրդի օրինական իրավունքների պաշտպանության համար պայքարում: Իսկ որ այդ հիմնահարցի լուծումն Արցախից է սկսվում, տարակուսանք չի առաջացնում: Ուրեմն, ազգովի ականջալուր լինենք Արցախի հայրենասեր զավակներից Դավիթ Անանունի մարգարեական խոսքին. «Ղարաբաղն ամբողջական Հայաստանից դուրս՝ դա խոց է, որ նախ և առաջ գերեզման պիտի իջեցնի անկախ Ադրբեջանի գաղափարը: Բայց միաժամանակ նա պիտի թունավորե և Հայաստանի անդորրությունը: Եթե Ադրբեջանում խելքը գլխին քաղաքագետներ լինեն, նրանք ամենից առաջ պիտի հրաժարվեն Ղարաբաղից: Եթե Հայաստանում հայրենիքի հավաքման համոզիչ գործիչներ կան, նրանք օրն ի բուն պիտի մտածեն Ղարաբաղի մասին»²⁷:

Այսպիսով, Արցախի պատմության վերաբերյալ պատմագիտական ուսումնասիրությունները վկայում են, որ երկրամասը մշտապես ունեցել է իր ծանրակշիռ տեղը հայոց պետականության պատմության մեջ՝ նպաստելով նրա

²⁶ Արցախում հայկական պետականության բացթողումների, սխալների, այն պահպանելու և ամրապնդելու սկզբունքների ու նախադրյալների մասին մանրամասն տե՛ս Աբրահամյան Հ. Բ., Մարտ՝ կրակագծի մատուցներում (էջեր «Արցախ» հայրենակցականի քսանամյա պատմությունից), Եր., 2008, 304 էջ:

²⁷ Քաղվածքն ըստ Հարությունյան Հ. Մ., նշվ. աշխ., էջ 298:

ընդհանուր շղթայի անընդհատությանը: Իսկ հիմնահարցի վերաբերյալ պատմաբանների գիտագործնական եզրահանգումը հետևյալն է. եթե կամենում ենք անվտանգ ու զորեղ լինել, ապա պետք է պաշտպան ու տեր կանգնենք Արցախին: Բնավ չվիճարկելով հայկական անկախ պետականության՝ բարձրագույն արժեք լինելու հանգամանքը՝ հարկ է նաև նշել, որ անկախ իր դրսևորման ձևից, ազգային պետականությունն իրացվում է որոշակի տարածքի վրա, հետևաբար, համազգային նպատակների օրակարգը սահմանելիս հարկ է, որ առաջնայնությունը տրվի հայրենի տարածքների միասնությունն ապահովելու կարևորությանը:

LILIT HOVHANNISYAN

Senior Researcher at the IH, NAS RA,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
lilithovannisian@yahoo.com; lilit.hovhannisyan@isec.am

**THE ELUCIDATION OF THE HISTORY OF ARTSAKH'S
STATEHOOD IN HISTORICAL SCIENCE OF THE REPUBLIC OF
ARMENIA, 1991-2021**

SUMMARY

Keywords: Artsakh, Shushi, Armenian highlands, melikdoms of Artsakh, Nakhichevan, Zangezur, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh Autonomous Region (NKAR), Nagorno-Karabakh Republic (NKR), Aranshaiks, statehood, independence, right to self-determination, Bishkek Agreement.

For the last thirty years the independent states of Armenia and Artsakh, also the Armenian statehood in general, with all its components: economy, public administration system, nationwide structures army, culture, national-state ideology, are going through a severe ordeal, the core of which is the national struggle for the preservation and strengthening of the Armenian independent statehood and national originality restored in 1991. The Azerbaijani-Turkish aggression against the Artsakh in September-November, 2020, was the last and destructive manifestation of that ordeal. As a result of it the 75 % of Artsakh Republic's territory is occupied by Azerbaijan, and the existence of the whole Armenia and Armenian people now is endangered. Due to these realities, all spheres of Armenian national-state life, including science and, in particular, historiography, are facing new and difficult problems. Many issues of Armenology still need serious research and revision, especially that some of them are of great scientific and political significance in the conditions of unprecedented Turkish-Azerbaijani distortions of Armenian history, touching on the sphere of national security. The multilayered issue of the history of Armenian statehood and Artsakh being an integral part of it, is among them. Historians A. Melkonyan, G. Galoyan, V. Ghazakhetsyan, H. Abrahamyan, H. Harutyunyan, B.

Ulubabyan, V. Tunyan, V. Balayan, A. Maghalyan, A. Tovmasyan, A. Aghababyan and A. Gharibyan reaffirm that since ancient times the Artsakh land has been involved in the economic, military-political and ethno-cultural processes taking place in the Armenian Highlands and has become a part of an all-Armenian independent state. Moreover, during the period of its weakening and interruption, the semi-independent and independent authorities of Artsakh continued to preserve the traditions of the Armenian statehood and the hope of its restoration.

ЛИЛИТ ОГАНИСЯН

Старший научный сотрудник ИИ НАН РА,
кандидат исторических наук, доцент
lilithovannisian@yahoo.com; lilit.hovhannisyan@isec.am

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АРЦАХА В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В 1991-2021гг.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Арцах, Шуши, Армянское нагорье, меликства Арцах, Нахичеван, Зангезур, Азербайджан, Нагорно-Карабахская автономная область (НКАО), Нагорно-Карабахская Республика (НКР), Араншаики, государственность, независимость, право на самоопределение, Бишкекское соглашение.

В течение последних тридцати лет независимые государства Армения и Арцах, также армянская государственность в целом, со всеми своими составляющими – экономика, система государственного управления, общенациональные структуры, армия, культура, национально-государственная идеология, проходят через тяжелое испытание, осью которого является общенациональная борьба во имя сохранения и укрепления восстановленных в 1991 г. армянской независимой государственности и национальной самобытности. Азербайджано-турецкая агрессия против Арцах в сентябре-ноябре 2020 года стала последним и разрушительным проявлением этого испытания. В результате этого 75% территории Республики Арцах оккупировано Азербайджаном, а существование Армении и всего армянского народа под угрозой уничтожения. В силу этих реалий все сферы национально-государственной жизни Армении, в том числе наука и, в частности, историография сталкиваются с новыми сложными проблемами. Многие вопросы арменоведения все еще нуждаются в серьезном исследовании и пересмотре, тем более что некоторые из них имеют большое научное и политическое значение в условиях беспрецедентных турецко-

азербайджанских искажений истории Армении, затрагивающих сферу национальной безопасности. Среди них - многослойная проблема истории армянской государственности и Арцаха, как ее неотъемлемой части. Историки А. Мелконян, Г. Галоян, В. Казахеян, Г. Абрамян, Г. Арутюнян, Б. Улубабян, В. Тунян, В. Балаян, А. Магальян, А. Товмасын, А. Агабабян и А. Гарибян заново утверждают, что Арцахская земля издревле была вовлечена в экономические, военно-политические и этнокультурные процессы, происходящие на Армянском нагорье, и стала частью всеармянского независимого государства. Более того, в период его ослабления и прерывания полунезависимые и независимые княжества Арцаха продолжали сохранять традиции армянской государственности и надежду на ее восстановление.

**ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԹԵՄԻ ԿՐԹԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄՆ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐՈՒՄ
(1905-1917 ԹԹ.)¹**

Հիմնաբառեր՝ դպրոց, հոգևոր թեմ, եկեղեցի, ցարական կառավարություն, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս, «Արարատ» ամսագիր, Ղարաբաղի թեմ, կրթություն:

Արցախն իր կրթամշակութային կյանքի բազմաբնույթ ու հարուստ դրսևորումներով դարեր ի վեր եղել է հայ մշակութթի անբաժանելի ու ազգապահպան մասը: Տարածքում ազգի գոյատևման, տեղում հայկական տարրի մշտական առկայության իրեղեն չափանիշներից ու գրավականներից մեկը դպրոցական կյանքի գոյությունն էր, դրա հետագա ընդլայնումն ու զարգացումը:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի Կայսրությանը միանալուց հետո (1828 թ.) երկրի գիտամշակութային կյանքի զարգացման համար ստեղծվեցին նոր պայմաններ: XIX դ. երկրորդ կեսին բացվեցին ծխական, թեմական, իգական, երկսեռ և այլ բնույթի դպրոցներ Հայաստանի տարբեր վայրերում, այդ թվում՝ Արցախում: Արցախի հոգևոր-մշակութային կյանքն առավել աշխուժացավ, երբ 1836 թ. «Կանոնադրությամբ» նախատեսվեց Ղարաբաղի թեմի Շուշի քաղա-

¹ Հոդվածը ժամանակագրորեն ընդգրկում է հայ կրթական կյանքի համար բախտորոշ մի ժամանակաշրջան՝ ցարական կառավարության կողմից հայկական դպրոցների վերաբացումից սկսած մինչև 1917 թ.: Ուսումնասիրված նյութը եզրափակվում է 1917 թվականով, քանի որ «Արարատ» ամսագիրը հրատարակվել է 1868-1917 թթ. ընկած ժամանակահատվածում:

քում հիմնադրել թեմական դպրոց²: Դպրոցի բացումը տեղի ունեցավ 1838 թ. հունիսի 22-ին: 1860-1870-ական թթ. թեմում գործել է 30 ծխական դպրոց: Այդ տարիներին Շուշիում հիմնվել են միջնակարգ, ռուսական յոթնամյա արական դպրոցներ, ռուսական օրիորդաց յոթնամյա պրոգիմնազիա, Մարիամ Դուկասյան հայոց օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը (1864), Շուշիի ռեալական ուսումնարանը (1881):

Սակայն դպրոցական կյանքի զարգացման ճանապարհին հետագայում բազմաթիվ խոչընդոտներ ի հայտ եկան: Հայտնի է, որ 1903 թ. Նիկոլայ Երկրորդ ցարի (1894-1917) կողմից ընդունվել է հայկական եկեղեցական գույքի բռնագրավման օրենքը, փակվել են հայկական դպրոցները³: Որոշմանը համահունչ, 1903 թ. դեկտեմբերի 10-ին Շուշիի հոգևոր առաջնորդը ստանում է Էջմիածնի Սինոդի հրամանը⁴:

1905 թ. հունիսի 22-ին Թիֆլիս է ուղևորվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանը (1893-1907)՝ այցե-

² 1836 թ. մարտի 11-ին ցարական կառավարության կողմից հրապարակված եկեղեցական կանոնադրությամբ («Պոլոժենիե») սահմանվում էին հայ եկեղեցու վարչական իրավունքներն ու պարտականությունները, եկեղեցու և կառավարության փոխհարաբերությունները:

³ Մինչ այդ, 1884 թ. փետրվարի 16-ին Ալեքսանդր Երրորդ ցարը (1881-1894) հաստատել էր «Հայ լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին կանոնները», համաձայն որոնց բացառվում էր տարրականից բարձր հայկական դպրոցների գոյությունը: Երկու տարի անց՝ 1886 թ. հունվար 16-ին, ցարը հաստատեց եզրակացություն, որի հիման վրա Սբ. Էջմիածնի Սինոդը մշակեց նոր կանոնակարգ և վերստին բացվեցին հայկական դպրոցները: 1899 թ. օգոստոսին Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչ Տիրայր վարդապետն Էջմիածնի Սինոդին ներկայացրած զեկուցագրում նշում է, որ Արցախի թեմում փակել են հայկական դպրոցների մեծ մասը (25-ից ավելի), տեղական իշխանությունները բռնագրավել են դպրոցական գույքը: Տե՛ս Բալայան Վ., Արցախը որպես առաջադեմ գաղափարների ձևավորման և տարածման կենտրոն (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 29, Եր., 2020, էջ 333:

⁴ Տե՛ս Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914, էջ 578:

լելու Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին (1905-1915)⁵՝ եկեղեցական կալվածքների վերադարձի և դպրոցների վերաբացման հարցով խորհրդակցելու նպատակով⁶: Դրան հաջորդում է 1905 թ. հունիսի 28-ին Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Աշոտ եպիսկոպոս Շախյանի պաշտոնական այցը Շուշիից Թիֆլիս՝ Կովկասի փոխարքային: Այն նպատակ էր հետապնդում Ղարաբաղի հայկական դպրոցների վերաբացման խնդրի մասին խորհրդակցելու փոխարքայի հետ: Վերջինս հարցի վերաբերյալ դրական պատասխան է տալիս⁶:

Ի վերջո, համաժողովրդական բուռն պայքարի և Ռուսաստանում սկսված հեղափոխության (1905-1907) ազդեցությամբ 1905 թ. օգոստոսի 1-ին Նիկոլայ Երկրորդը, ստիպված, ստորագրում է Հայ եկեղեցու գույքի վերադարձի և հայկական դպրոցների վերաբացման մասին որոշումը: Որոշումը խթան է հանդիսանում XIX դ. սկզբին Ղարաբաղի թեմում փակված դպրոցների վերաբացման, ինչպես նաև նորերի ստեղծման համար:

Այս ժամանակաշրջանի Ղարաբաղի թեմի դպրոցական կյանքի վերաբերյալ, որը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված, արժեքավոր են «Արարատ» ամսագրում տեղ գտած նյութերը: Դրանք տեղեկություններ են հաղորդում գործող դպրոցների քանակի, սոցիալ-տնտեսական դրության, դրամական միջոցների հայթայթման, հանգամանքների բերումով փակված դպրոցների վերաբացման, անհրաժեշտ տարածքներում նորերի կառուցման և այլնի վերաբերյալ: Սույն նյութերը հիմնականում ընդգրկված են «Նորին Սրբութիւն Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի տնօրէնութիւններից» (ընդգրկում են կաթողիկոսի կոնդակներ), «քաղվածքներ Սինոդի օրագրերից», «Հայրապետական օրհնություն և

⁵ Տե՛ս «Արարատ», Սբ. Էջմիածին, 1905, հուլիս-օգոստոս, Է-Ը, էջ 605:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 605-606, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 584:

գոհունակություն», «Մանր լուրեր» և այլ բաժիններում: Կարևորություն են ներկայացնում դպրոցների վերաբերյալ վիճակագրական տեղեկությունները:

Հայրապետական կոնդակներով, ի թիվս մյուս թեմերի, պարբերաբար հաշվետվություն էր պահանջվում նաև Ղարաբաղի թեմի ծխական դպրոցների, հոգաբարձուների⁷, ուսուցիչների թվաքանակի մասին⁸: Այսպես, ներկայացված հաշվետվություններից տեղեկանում ենք, որ 1906 թ. բացվել է 23 ծխական դպրոց, որոնցից 8-ը՝ երկդասյա: Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուների տեղեկագրից երևում է, որ 1908 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Ղարաբաղի թեմում գործել է 57 դպրոց՝ 2714 աշակերտներով և 1086 աշակերտուհիներով (ընդ.՝ 3800 աշակերտ)⁹: 1908 թ. մարտի 30-ին Թիֆլիսում կայացած հայոց Ազգագրական Ընկերության ժողովում որոշվում է գրադարաններ բացել նաև Շուշիում¹⁰:

Ըստ Մատթեոս Բ Իզմիրլյան (1908-1910) կաթողիկոսի հովվապետության օրոք Ղարաբաղի թեմի եկեղեցական-ծխական դպրոցների հոգաբարձուների անունով տրված ապրիլի 1 թվակիր կոնդակի՝ 1910 թ. դրությամբ թեմն ուներ 74 դպրոց¹¹:

Էջմիածնի Սինոդի ուշադրության կենտրոնում էր հատկապես թեմի տարբեր վայրերում նոր ծխական դպրոցների բացումը: Սինոդի Դիվանի հունիսի 19-ի թիվ 1912 գրությամբ հանձնարարվում է. «Ղարաբաղի թեմի ժամանակաւոր կառավարիչ Տ. Զաւէն վարդապետին այս ամառ այցելել թեմը և հոգ տանել բանալ փակուած ծխական

⁷ 1861 թ. հաստատվել էր Շուշիի թեմական դպրոցի կանոնադրությունը, որով դպրոցն ունեցավ ընտրովի հոգաբարձություն:

⁸ Տե՛ս «Արարատ», 1907, փետրվար, Բ, էջ 106:

⁹ Նույն տեղում, 1908, հոկտեմբեր, Ժ, էջ 947:

¹⁰ Նույն տեղում, ապրիլ, Դ, էջ 434:

¹¹ Նույն տեղում, 1910, ապրիլ, Դ, էջ 299:

դպրոցները, այլ և նորերը բանալ այն գիւղերում, որոնց հասարակությունները զուրկ են դպրոցից և շրջագայութեան մասին մանրամասն զեկուցում ներկայացնել Նորին Սրբութեան»¹²:

Դարասկզբին բացված դպրոցներից նշանավոր էր «Մարիամ-Ղուկասյան» իգական դպրոցը: Դպրոցի բացման առիթով հայտնի է Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Տ. Զավեն վարդապետին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի (1911-1930) կողմից հունիսի 20-ին հղված թիվ 933 կոնդակը՝ տրված մեծահարուստ Պողոս, Արշակ, Հակոբ և Աբրահամ Ղուկասյանների անունով: Վերջիններիս թույլատրվում էր ըստ իրենց դիմումի՝ իրենց քրոջ հիշատակը հավերժացնելու համար Շուշիում հիմնել «Մարիամ-Ղուկասեան» օրիորդաց դպրոց¹³: Կաթողիկոսական հաջորդ՝ հունիսի 22 թվակիր թիվ 957 կոնդակը՝ դարձյալ Ղուկասյան եղբայրների անունով, հաստատում է Շուշիում վերաբացվելիք «...Մարիամ-Ղուկասեան» դպրոցի կանոնները¹⁴:

1912 թ. ապրիլի 13-ին Սինոդի նիստում քննարկվում է Ղարաբաղի կոնսիստորիայի մարտի 30-ի թիվ 631 հայտարարությունը Վարդաշեն¹⁵ գյուղի եկեղեցու գավիթում ծխական դպրոց¹⁶ կառուցելու մասին: Այն պետք է բացվեր

¹² Նույն տեղում, 1914, հուլիս, է, էջ 583:

¹³ Նույն տեղում, 1913, օգոստոս-սեպտեմբեր, Ը-Թ, էջ 685:

¹⁴ Նույն տեղում, 1913, օգոստոս-սեպտեմբեր, Ը-Թ, էջ 685-686:

¹⁵ Վարդաշեն (Միրզիկ, ներկայումս՝ Շեիրիար)՝ նախկինում հայկական գյուղ ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետությունում: 1988 թ. հայ բնակչությունը բռնագաղթի ենթարկվեց:

¹⁶ Ըստ Ս. Կարապետյանի ուսումնասիրությունների՝ Վարդաշենում գոյություն ունեցած հայկական դպրոցի հիմնադրման վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Փաստաթղթերը տեղեկություն են հաղորդում 1906 թ. վերաբացված դպրոցի մասին, որը փակվել էր 1895 թ.: 1906-1907 թթ. այն գործել է որպես միդասյա ծխական դպրոց՝ Սբ. Գաբրիել եկեղեցուն կից: Երբեմն փակվելով՝ գոյատևել է մինչև 1909 թ.: Տե՛ս Կարապետյան Ս. Северный Арцах. М., 2018, с.

Թիֆլիսում բնակվող գեներալ-մայոր Ստեփան Սիլիկյանի ծախսով: Սինոդի եզրակացությունը Ս. Սիլիկյանին թույլատրում է գյուղի եկեղեցու բակում կառուցել շինություն իր ներկայացրած հատակագծին համապատասխան, որը ծառայեր որպես ծխական-եկեղեցական դպրոց կամ եկեղեցու հարակից կառույց՝ ըստ տեղի հոգևոր իշխանության հայեցողության: Ըստ այդմ Ղարաբաղի հայոց կոնսիստորիային հրաման է հղվում՝ հիշյալ շինությունը համարել Վարդաշեն գյուղի եկեղեցու սեփականություն¹⁷:

Ղարաբաղի թեմի Նուխու փոխանորդության Սուլթան-Նուխի¹⁸ գյուղի ծխական հոգաբարձության անունով փետրվարի 15-ին տրված թիվ 235 կոնդակով արտոնվում է տեղի եկեղեցու բակում բացել հայոց ծխական դպրոց¹⁹:

Նմանատիպ կոնդակ է հղվում (հոկտեմբերի 24-ին) թեմի կառավարիչ Տ. Վահան եպիսկոպոսի անունով, որով վերջինիս արտոնվում է Սպիտակաշեն²⁰ գյուղում բացել հոգևոր-ծխական դպրոց²¹:

«Կօնդակ Ղարաբաղի թեմի կառավարիչ Տ. Վահան եպիսկոպոսի անունով, որով արտոնեց բանալ Վարանդայի շրջանի Միրիշանլու²² գիւղում ծխական դպրոց» վերտառությամբ օգոստոսի 23-ի թիվ 1433 հրահանգը դարձյալ

478. Վերը նշված Սինոդի հայտարարությունը հավանաբար վերաբերում է դպրոցի վերաբացմանը, իսկ հիշատակված եկեղեցին, որին կից պետք է գործեր, կարող էր լինել Սբ. Գաբրիել եկեղեցին:

¹⁷ «Արարատ», 1912, մայիս-հունիս, Ե-2, էջ 393-394:

¹⁸ Գյուղ պատմական Կապաղակ գավառում (գտնվում է ներկայիս Ադրբեջանի Կուտկաշեն քաղաքի մոտակայքում): Հետագայում գյուղում գործել է մեկ ադրբեջանական դպրոց: Տե՛ս Ս. Կարապետյան, Պատմական Հայաստանի Կապաղակ գավառի թրջախոս գյուղերը, Եր., 1988, էջ 52:

¹⁹ «Արարատ», 1914, մարտ, Գ, էջ 201:

²⁰ Սպիտակաշեն՝ գյուղ Արցախի Հանրապետության Հադրութի շրջանում: Մտնում է Խծաբերդ համայնքի կազմի մեջ:

²¹ «Արարատ», 1917, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, Թ-ԺԲ, էջ 685-686:

²² Հետագայում՝ Մարտունու շրջանի Մյուրիշեն գյուղ:

նոր բացվելիք դպրոցի վերաբերյալ է²³:

Ղարաբաղի թեմի կառավարչի անունով հունիսի 7-ին արտոնված թիւ 1016 կոնդակը թույլատրում է թեմի Աղբուլաղ²⁴, Ախեցիք²⁵ և Նեմեթապատ²⁶ գիւղերում բացել հոգևոր-ծխական դպրոցներ: Կոնդակում շեշտադրվում է, որ դպրոցների բացումը տեղի է ունենում տեղի ժողովրդի ցանկությամբ և որոշմամբ²⁷:

1914-1915 թթ. դրությամբ Ղարաբաղի թեմն ուներ 64 դպրոց²⁸:

«Արարատի» էջերում տեղ գտած հոդվածները բազմիցս վկայում են դպրոցների ծանր սոցիալ-տնտեսական դրությունը: Սինոդը լսում է Ղարաբաղի թեմի հոգևոր դպրոցի հոգաբարձության 1907 թ. դիմումը, որով վերջինիս խնդրում էր վերադարձնել 3571 ռ. 40 կոպ. դրամը, որը 1904 և 1905 թթ. ընթացքում թեմակալ առաջնորդներն ուղարկել էին Մ. Աթոռ. «...ի նկատ առեալ մեր տնտեսական անձուկ վիճակը թեմական դպրանոցին Շուշույ առաջադրեմք Սինոդի Ս. Էջմիածնի դարձուցանել դրամը ըստ խնդրոց լիազորաց հոգաբարձությանն»: Սինոդի որոշման արդյունքում խնդրանքը բավարարվում է²⁹: Բացի այդ, Սինոդը փորձում է կողմնակի միջոցներով լրացնել թեմի դրամական կարիքները: Այսպես՝ «Ի 29-ն օգոստ. Սինոդն հաստատելով եզրակացութիւն կոնսիստորիային Ղարաբաղի, հրամայեց

²³ «Արարատ», 1917, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, Թ-ԺԲ, էջ 678:

²⁴Գյուղ Թովուզի շրջանում, Ասիկ գետի ձախ ափին, նշանավոր հորանաշատ վանքից 3 կմ հարավ-արևելք:

²⁵Ախեցիկ՝ գյուղ պատմական Դիզակ գավառում:

²⁶Նեմիթապատ, Նեյմեթապատ կամ Հայի Նեմիթապատ՝ նախկինում հայաբնակ գյուղ Ադրբեջանի Հանրապետության Աղդաշի շրջանում: 1988 թվականից սկսած հայաթափ է եղել:

²⁷«Արարատ», 1917, հունիս-հուլիս, Զ-Է, էջ 423:

²⁸Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք երկրորդ, Եր., 2015, էջ 156:

²⁹Ըստ Լեոյի, այդ գումարը ետ ստանալ չի հաջողվել: Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 586:

արկանել Հովհաննես քահանա Մարտիրոսյանի հինգ ռուբլի տուգանք հոգուտ թեմական դպրանոցի տեղի վասն կատարման նրա պսակ ...առանց թույլատրության»³⁰:

Կաթողիկոսի տեղապահի 17 փետրվարի թիվ 2323 գրությունից տեղեկանում ենք, որ Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Ս. Զավեն վարդապետին պատվիրվել է Ղարաբաղի թեմական դպրոցի 50-ամյա հոբելյանի առթիվ «ապահովել նրա գոյությունը» (հոգ տանել դպրոցի բարեկարգության համար - Հ. Ա.):

Հատկանշական է, որ 1913 թ. Ղարաբաղի հոգևոր թեմական դպրոցի 75-ամյակի կապակցությամբ ստեղծվել էր հոբելյանական հանձնաժողով, որի և հոգաբարձության անունով հուլիսի 22-ին կոնդակ է հղվում դպրոցի տարելիցի նշման առթիվ³¹:

«Նորին Սրբութիւն Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի տնօրէնութիւններից» հերթական բաժնում առկա է Դիվանի գրությունը Ղարաբաղի թեմական դպրոցի հոգաբարձության նախագահ Ս. Զավեն վարդապետի անունով: Գրությունը հոգաբարձության նախագահին հանձնարարում է հոգաբարձության անդամների հետ խորհրդակցել հայ երևելի Բաղդասար Արզումանյանի կողմից թեմական դպրանոցին նվիրաբերվելիք 200000 ռուբլին տնօրինելու հարցերի վերաբերյալ և արդյունքի մասին զեկուցել կաթողիկոսին³²:

Նվիրաբերությունը նպատակին է ծառայել, ինչը վկայում է հաջորդ` 1913 թ. հուլիսի 18-ի Հայրապետական օրհնության և գոհունակության կոնդակը` գրված Ղարաբաղի թեմի հոգևոր դպրոցների հոգաբարձության և թեմի ժողո-

³⁰ «Արարատ», 1907, հոկտեմբեր, Ժ-ԺԱ, էջ 872:

³¹ Նույն տեղում, 1913, օգոստոս-սեպտեմբեր, Ը-Թ, էջ 688:

³² Նույն տեղում, 1912, սեպտեմբեր, Թ, էջ 771:

վրդի անունից ու տրված բարեգործ Բ. Արզումանյանին³³: Դրան հաջորդում է օրինության և գոհունակության կոնդակ՝ Բաղդասար Արզումանյանի անունով³⁴: Կաթողիկոսի օրինության և գոհունակության կոնդակների շարքում է Միքայել Արամյանցի³⁵ անունով տրված գրությունը՝ Շուշիում գտնվող իր սեփական տունը Ղարաբաղի թեմական դպրոցի օգտին նվիրաբերելու վերաբերյալ³⁶:

Կաթողիկոսի 1917 թ. նոյեմբերի 5-ի մակագրությամբ Սինոդին պատվիրվում է դպրոցական դրամագլխի տոկոսներից Ղարաբաղի թեմի 14 գյուղի աղքատ դպրոցներին տալ նպաստ՝ տարեկան 1900 ռուբլի³⁷:

Սինոդի օրագրի 1913 թ. փետրվարի 12-ի քաղվածքից տեղեկանում ենք, որ Սինոդը քննարկել է Կովկասի փոխարքայի դիմանատան հունվարի 28-ի թիվ 2828 գրությունը: Վերջինով հայտնի է դառնում, որ Ղարաբաղի թեմական դպրոցի հոգաբարձության նախագահ Զավեն վարդապետի միջնորդությամբ փոխարքան թույլատրել է փոխարքայության սահմաններում հայ ազգաբնակչությունից ժողովել նվիրատվություններ: Սինոդը որոշում է մինչև սեպտեմբերի 1-ը, դպրոցի 75-ամյա հոբելյանի առթիվ Ղարաբաղի թեմական դպրոցի օգտին կատարվելիք հանգանակության համար Ղարաբաղի թեմի կառավարչին տրամադրել հատուկ «Ժապալինեալ մատեան»՝ փոխարքայի թիվ 2828 թույլատրության թղթի պատճենի հետ միասին: Նաև պատվիրվում է հանգանակությունից հետո մատյանն ուղարկել Սինոդին՝ «ի ստուգութիւն և ի տնօրինութիւն»³⁸:

³³ Նույն տեղում, 1913, օգոստոս-սեպտեմբեր, Ը-Թ, էջ 687:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 688:

³⁵ Միքայել Արամյանց (1843-1924), ծագումով արցախցի, թիֆլիսաբնակ հայ բարերար:

³⁶ «Արարատ», 1913, օգոստոս-սեպտեմբեր, Ը-Թ, էջ 688:

³⁷ Նույն տեղում, 1917, հունվար, Զ-Է, էջ 6:

³⁸ Նույն տեղում, 1913, ապրիլ, Դ, էջ 307:

1914 թ. «Մարիամ-Ղուկասեան» դպրոցին հատկացված Ղուկասյանների առանձնատանը կից կառուցվում է ևս 10 դասարան, որոնց շինարարության համար եղբայրները նվիրաբերում են 30000 ռուբլի, իսկ դպրոցի գործունեությունն ապահովելուն տրամադրում են 200000 ռուբլի: Աշխատանքները սկսվում են նույն թվականի փետրվարի 24-ին, իսկ մայիսի 20-ին Արցախի թեմի կառավարիչ Զավեն վարդապետի գլխավորությամբ տեղի է ունենում հիմնօրհները:

Դպրոցների բարեկեցությունը մեծապես կախված էր դրանց կալվածքների եկամուտներից, որոնց վերաբերյալ թեմը պարբերաբար հաշվետվություններ է ներկայացրել կաթողիկոսին: Հայտնի է Ղարաբաղի թեմի ժամանակավոր կառավարիչ Տ. Զավեն վարդապետի կողմից 1912 թ. փետրվարի 17-ին Սինոդին ներկայացված թեմի կալվածքների դրության համառոտ տեղեկագիրը³⁹:

Հետաքրքրություն են ներկայացնում «Պաշտօնական, նորին վեհափառութեան տնօրէնութիւններից» բաժնի դիվանի շրջաբերական գրությունները (27 հոկտեմբեր, 1916 թ.) Երևանի փոխթեմակալին, Վրաստանի, Շամախու և Աստրախանի թեմակալ առաջնորդներին, այդ թվում՝ Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարչին: Դրանցով կաթողիկոսի կարգադրությամբ հիշյալ տարածքների թեմակալ առաջնորդներին հրահանգվում է իրենց ենթակայությամբ գործող դպրոցական վարչություններին հրամանագրել՝ անշեղորեն առաջնորդվել ու դպրոցական կանոնակարգով, այդ թվում՝ աշակերտներին դասարանից դասարան փոխադրել քննությունների միջոցով: Նոյեմբերի 2-ին նմանօրինակ շրջաբերական գրությամբ Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցների հոգաբարձուներին Լուսավորության նախարարի թիվ 8505 շրջաբերական գրության

³⁹ Նույն տեղում, 1912, մարտ, Գ, էջ 196:

հիմքով Հայոց թեմական դպրոցն ավարտողներին թույլատրվում է հաճախել ռուսական համալսարաններ⁴⁰:

Հետաքրքիր է, որ Կաթողիկոսական դիվանի շրջաբերական գրությամբ (ուղղված Երևանի, Վրաստանի, Շամախու և Ղարաբաղի հոգևոր առաջնորդներին) տրվել են նաև քաղաքական բնույթի հանձնարարականներ: Օրինակ՝ 1917 թ. հունիսի 7-ի թիվ 1014 շրջաբերականով Ղարաբաղի թեմի կառավարչին հանձնարարվել է հայթուրքական հարաբերությունները բարելավելու և երկու ազգությունների միջև խաղաղություն ու համերաշխություն հաստատելու նպատակով գիտակ և իրավիճակից տեղյակ անձանց հետ խորհրդակցություններ վարել: Պահանջվում է արդյունքների մասին զեկուցել կաթողիկոսին⁴¹:

Այսպիսով, «Արարատ» ամսագրում տեղ գտած նյութերը աղբյուրագիտական ու պատմագիտական արժեքավոր սկզբնաղբյուր են Ղարաբաղի թեմի դպրոցական կյանքի բազմաբնույթ հարցերի ուսումնասիրման համար: Դրանք վկայում են, որ շնորհիվ դպրոցների վերաբացման վերաբերյալ ցարական հրահանգի, Արցախում ոչ միայն բացվեցին նախկինում փակված դպրոցներն, այլև թեմի ղեկավարությունը սկսեց մեծ աշխատանքներ տանել նոր դպրոցների բացման, դրանց բարեկարգման, ուսումնական գործընթացի բարելավման և այլ հարցերի ուղղությամբ: Հոգվածները փաստում են, որ թեմի դպրոցական կյանքը մշտապես գտնվել է տեղի հոգաբարձության և էջմիածնի Սինոդի ուշադրության կենտրոնում:

Դպրոցական կյանքի աշխուժացումը մեծապես նպաստեց ամբողջ թեմի կրթամշակութային կյանքի առաջընթացին:

⁴⁰ Նույն տեղում, 1917, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, Թ-ԺԲ, էջ 687:

⁴¹ Նույն տեղում, 1917, հունիս-հուլիս, Զ-Է, էջ 423:

HASMIK AMIRJANYAN

Researcher at the IH, NAS RA,
Candidate of Historical Sciences
amirjanyan.hasmik@rambler.ru

**REFLECTION OF THE EDUCATIONAL LIFE OF KARABAKH
DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH IN «ARARAT» MAGAZINE
(1905-1917)**

SUMMARY

Keywords: school, spiritual diocese, church, tsarist government, Catholicos of All Armenians, the «Ararat» magazine, diocese of Karabakh, education.

In our scientific article, based on reliable materials published in the «Ararat» magazine, we presented the condition of the schools of the spiritual diocese of Karabakh (Artsakh) in 1905-1917 after the adoption of the law of June 12, 1903, on the seizure of the property of the Armenian church.

The article presents the activities of the Catholicoses of All Armenians, the Armenian Diocese of Karabakh, various sponsors, including the educational sphere and the construction of schools in Artsakh during 1905-1917, when the tsarist government reopened the Armenian national schools. In 1914-1915 their number reached several dozens. Due to the activation of school life, the cultural life of the Karabakh diocese has significantly expanded.

АСМИК АМИРДЖАНИЯН
Научный сотрудник ИИ НАН РА,
к. и. н.
amirjanyan.hasmik@rambler.ru

**ОТОБРАЖЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ЖИЗНИ КАРАБАХСКОЙ
ЕПАРХИИ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ
В ЖУРНАЛЕ «АРАРАТ» (1905-1917 ГГ.)**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: школа, духовная епархия, церковь, царское правительство, Католикос Всех армян, журнал «Арабат», Карабахская епархия, образование.

В нашей научной статье на основе достоверных материалов, опубликованных в журнале «Арабат», мы представили состояние школ духовной епархии Карабаха (Арцах) в 1905-1917 гг. после принятия закона от 12-ого июня 1903 г. о захвате имущества армянской церкви.

В статье представлена деятельность Католикосов Всех армян, Карабахской армянской Епархии, разных спонсоров, охватывающая просветительно-образовательную сферу и строительство школ Арцаха в течение 1905-1917 гг., когда царское правительство вновь открыло армянские национальные школы. В 1914-1915 гг. их число достигло нескольких десятков. Благодаря активизации школьной жизни значительно расширилась культурная жизнь Карабахской епархии.

ՍԼԱՎԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Պատմաբան, հուշարձանագետ
Արցախ, Ստեփանակերտ
slavasargsyan@mail.ru

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ՇՈՒՇԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Հիմնաբառեր՝ Շուշի, Արցախի մելիքություններ, ամրոց, գտածո, խաչքար, պեղումներ, սրբավայր, ձեռագրեր:

Սկսած խորհրդային ժամանակներից Ադրբեջանի Հանրապետությունում շրջանառվում է այն հեքիաթախառն պատմությունը, ըստ որի՝ Շուշին ի սկզբանե եղել է ադրբեջանական բնակավայր և որ այն հիմնադրել է Փանահ խանը: Նա, իբր, կառուցել է ամրոց, դնելով դրա առաջին քարը, այնուհետև ստեղծել է քաղաք և իր անունով կոչել Փանահաբադ: Այսօր էլ այդ զեղծարարությունները շրջանառվում են աշխարհի գիտական և քաղաքական հարթություններում: Այնինչ, Շուշին որպես բնակավայր կար, գոյություն ուներ, երբ դեռ չէին ծնվել ոչ եկվոր Փանահ խանը և ոչ էլ նրա պապերն ու ամբողջ քոչվոր ազգատոհմը: Շուշին ի սկզբանե ձևավորվել է որպես զուտ հայկական բնակավայր, ինչի մասին վկայում են ոչ միայն պատմական հավաստի վավերագրերը, այլև տեղում իրականացված պեղման-ուսումնասիրման աշխատանքների ժամանակ ի հայտ բերված բազմաթիվ գտածոները: Եվ որպեսզի մեր ասածները մերկապարանոց չթվան, խոսենք փաստերով:

Ամրոցակալ ժայռ-բարձրավանդակը, որտեղ տեղակայված է Շուշին, տարբեր ժամանակներում կրել է տարբեր անուններ: Առաջինը «Հան»-ն է (han), որի անունից ծագել է մերձակա «Հանոտ» (Hanot) բնակավայրի անվանումը¹: Դա

¹ Սարգսյան Ս., Արցախի բնակավայրերը, Եր., 2018, էջ 20-22, 58-63:

վերաբերում է նաև Ստեփանակերտ քաղաքի նախանվանը՝ «Հանիշենի»-ն (Hanishen), որ վերափոխվել-դարձել է «Խանքենդի» (Ханкенди, Khankendi), իբրև խանապատկան բնակավայր: Նկատի ունենալով վերջինիս շուրջ կատարվող շահարկումները՝ մանրամասն կանդադառնանք նաև այդ գեղծարարությանը:

Վաղ ու զարգացած միջնադարում Շուշիի ժայռ-բարձրավանդակը կրել է նաև մեկ այլ անվանում՝ «Կարկառ», որի մասին առկա են պատմական ստույգ տվյալներ, մասնավորապես հայկական (Կիրակոս Գանձակեցի)² ու արաբական աղբյուրներում (Իբն Խորդադեհ, Իբն ալ Ֆակիհ, Յակուտ ալ Համավի)³: Կարկառ անվանումը հազվադեպ չէ տարածաշրջանում կամ Հայկական լեռնաշխարհում, այն նույնպես վերաբերում է զուտ լեռնային բարձունքների: Այդ լեռնային բարձունքից է անվանակոչվել նաև մերձակա համանուն քաղաքատեղին:

Նախկինում այստեղ եղած բնակավայրի առկայության մասին են վկայում նաև Շուշիում և մերձակա գերեզմանոցներում գտնվող խաչքարերը՝ բնորոշ XI-XIII դարերին, ինչպես նաև հնագետ Համլետ Պետրոսյանի գլխավորությամբ հենց բարձրավանդակի վրա՝ պարսպամերձ հատվածում ու Ավանա կարանի հարակից տարածքում իրականացված պեղումները, որոնց արդյունքում ի հայտ են բերվել մի շարք գտածոներ՝ բնորոշ XI-XVII դարերին (հաշվետվությունները գտնվում են լիազորված մարմնի արխիվում): Մինչ այդ, դեռևս 1970-1971 թթ. այստեղ՝ բարձրավանդակի նույն Ավանա կարան կոչված քարանձավում, որ կովկասյան թաթարներ կոչված

² Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 258:

³ Ибн Хордадбэ, Книга путей и царств. СМОМПК, XXXII. Тифлис, 1903, с. 15; Ибн ал-Факих, СМОМПК, XXXI. Тифлис, 1902, с. 15; Якут ал-Хамави, Муджам ал булдан. Баку, 1983, էջ 30, հմմտ. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Եր., 1965, էջ 103:

թուրքերի մոտ հայտնի էր «Շահնագարի քարայր» անունով, պեղումներ է կատարել Մամեդալի Հուսեյնովը՝ ի հայտ բերելով շատ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի գտածոներ⁴:

Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ Շուշիում և նրան մերձակա Շուշի գյուղում (ներկայումս՝ Շոշ) XIX դ. տվյալներով գործում էին մի շարք պատմական հնամենի հայկական սրբավայրեր, որոնց թվում սուրբ «Նոյյան տապանի փետի կտոր»-ը⁵, որը որպես Նոյյան տապանը խորհրդանշող սուրբ մասունք՝ «Կենաց փայտ», հասել է Արցախ: Զուտ մահմեդական սրբավայրեր Շուշիում ու նրա մերձակայքում չեն եղել:

Ներկայացվածը բնականաբար, դեռևս վերջնական չէ: Պարզվում է, որ Շուշիի ստորին թաղամասը, գրեթե ամբողջությամբ, այսպես կոչված թաթարական կամ թուրքաց թաղը՝ բնակելի տներով ու առնվազն երկու գլխավոր մզկիթներով հանդերձ, տեղակայվել է հենց հայկական վաղ քրիստոնեական գերեզմանների վրա: Այդ մասին են վկայում, օրինակ՝ ներկայացվող լուսանկարները, որտեղ դրանք հստակ երևում են շենքերի տակ, ինչպես նաև՝ Վերին մզկիթի հարակից մեդրեսեի, ավելի ճիշտ՝ մոլլայի տան պատերից մեկի հիմքում, որը հայտնաբերվել է վերջերս՝ մզկիթի նորոգման աշխատանքների ժամանակ (լուսանկարները ներկայացվել են, դրանք գտնվում են լիազորված մարմնի և տողերիս հեղինակի արխիվներում):

Հաջորդը. նախքան Փանահ խանի հաստատվելը, Շուշին եղել է Արցախի ազատագրական պայքարի գլխավոր կենտրոնատեղիներից մեկը կամ սղնախը՝ տարածքային պաշտպանական միավորումը (ռուսերեն՝ территориально-

⁴Гусейнов М. Шуша галасы-Шуша магарасы, газета «Адабийят ва инджесенет». Баку, 1972, 17 июня, стр.12 (на азерб. языке); Гасанов А., Джафаров А. Археологические находки из Шушинской пещеры. Доклад АН. Азерб. ССР, 1976, т. 32, № 7, с. 89.

⁵ «Նոր դար», Թիֆլիս, 1884, 27 հուլիսի, № 123:

оборонительное объединение), որտեղ գործում էին Ավան, Օհան, Թարխան և Միրզա հարյուրապետները: Ամրոցի կամ պաշտպանական շինությունների կառուցումը նոր ժամանակներում եղել է հենց նրանց ղեկավարությամբ՝ նախքան Փանահի Շուշիում հաստատվելը:

Այդ մասին հաղորդում է մասնավորապես Պյոտր 1-ինի ազգական, Կասպիական արշավանքի հրամանատարներից գեներալ Մատյուշկինը (1676-1737 թթ.), ով 1725 թ. դեկտեմբերի 19-ին ռուսական արքունիքին հղած զեկուցագիր նամակում գրում է. «Ավան հարյուրապետը, հավաքելով 10.000 հոգի լավ զինված մարդիկ, Հայկական Սղնախներից ցանկացել է գնալ Գիլան ... բայց, անսալով Ղարաբաղի բնակչության խնդրանքին, մնացել է Սղնախում և բերդ է կառուցում»⁶: Նշենք նաև, որ ըստ վավերագրերի՝ Շուշիում եղել է երկու սղնախ: Դրանցից մեկը Մեծ սղնախն էր Շուշիում, մյուսը՝ նրան մերձակա Փոքր սղնախը ներկայիս Կարկառ քաղաքատեղիում, որը հայտնի էր Սանգյար, Սանգյար խան անուններով⁷: Ըստ ստույգ վավերագրի՝ օսմանցի թուրքերի 40 հազարանոց բանակը՝ Սարը Մուստաֆա փաշայի հրամանատարությամբ, ութօրյա դաժան մարտերում զգալի կորուստների գնով գրավել է Փոքր Սղնախը, սակայն Մեծ Սղնախի տակ թշնամական բանակը ծանր պարտություն է կրել և, տալով շուրջ 800 սպանված, նահանջել Գանձակ⁸: Այն, որ մինչև Փանահը Շուշին եղել է ամրոց, պաշտպանական կենտրոն, ուշագրավ

⁶ ГАФКЭ, ф. СРП, 1725 г., № 5, л. 365: Տե՛ս նաև Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1953, էջ 121:

⁷ Թումյան Հ., Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում, 1917-1920, Եր., 2008, էջ 168-170, Ներսեսով Յու. Մ., Ճշմարտացի պատմություն, թարգմ. բնագրից և ծանոթագր. Բ. Կոստիկյանի, Եր., 2000, էջ 92-93:

⁸ ГАФКЭ, ф. СРА, 1739 г., № 2, л. 41, 52, հմմտ. Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 125-126:

տեղեկություններ են պահպանվել նաև «Յաղագս պատմութեանցն Պերսիու երկրին» ձեռագիր աշխատությունում, որը հայտնաբերել ու առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել պատմաբան Արտակ Մաղալյանը⁹: Մատենադարանում պահպանվող այդ ձեռագրում (№ 9648, էջ 33ա) հիշատակվում է հետևյալը. «Կրկին օսմանցիները ցանկանում են, որ հայ յուզբաշիները հպատակվեն իրենց, բայց նրանք չեն կարող նվաճված լինել, քանի որ տիրում են Շուշիի բերդին և այն լավ պաշտպանված է: Քանի անգամ անթիվ օսմանցիներ դիմել են հարձակման, բայց Աստծո օգնությամբ նրանց դա չի հաջողվել, և շատ անգամներ նրանց դեմ է դուրս եկել հայազգի Ավան խանը իր մեծաքանակ հայկական զորքով ու միշտ հաղթել նրանց դեմ պայքարում: Եվ այժմ էլ օսմանյան պետությունը վախենում է հայկական սղնախների քաջարի մարտիկներից ու այլևս չեն փորձում հարձակվել նրանց վրա, քանի որ սղնախների հայերն անվախ են»^{*}:

Եվս մեկ ուշագրավ պատմական փաստ՝ արդեն վրացական հուշագրում. «Այստեղ՝ Շոշի սղնախում կար հնագույն բերդ, որը հետագայում նվաճեց ինքնակոչ

⁹ Магальян А. Фальсификация истории меликств Арцаха в Азербайджанской историографии, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 20, Եր., 2014, էջ 92 (հմմտ. Электронная библиотека Арцаха):

^{*} Վավերագրի ռուսերեն տարբերակը. «Вновь османцы желают, чтобы армянские юзбаши покорились им, но не покорены они, так как владеют крепостью Шуша и крепость та хорошо укреплена. Сколько раз бесчисленные османы шли на приступ, чтобы захватить ее, но, с Божьей помощью, не смогли этого сделать. И много раз против них выходил армянский Аван хан с многочисленным войском армянским и всегда побеждал в войне с османами, так что и ныне боится государство османское воинов горных армянских сигнахов. Не пытаются более нападать на них, так как бесстрашны армяне Сигнаха».

Ջևանշիր Փանահ-խանը»¹⁰:

XVII-XVIII դդ. հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններում ևս պահպանվել են նախքան Փանահ խանը Շուշիի՝ բերդ լինելու իրողությունը փաստող ուշագրավ տեղեկություններ: Օրինակ՝ ըստ 1607 թ. Շահ Աբասի ժամանակներից մեզ հասած մի հիշատակարանի՝ գանձակցի պարոնտեր Օհանն ավետարան-շարակնոց է ի պահ հանձնել շուշվեցի Հովհաննես Երեցին¹¹: Իսկ «Ավան յուզբաշին, որ եկավ Շոշվա քարըն մտավ... ՌՃԿԶ (1717 թ.)» քաղվածքը վկայում է, որ Փանահ խանից շուրջ 40 տարի առաջ Շուշին արդեն բերդ էր, բնակավայր:

Այժմ անդրադառնանք Փանահ խանին: Փանահը թափառական կյանք վարող, Թուրքեստանից եկած բահմանլի ցեղի սարիջալլու ճյուղից էր, հովվի որդի: Նադիր շահի մոտ կատարում էր մունետիկի պաշտոն և կոչվում էր «ջառչի» Փանահ¹²: Շահի պատժից՝ գլխատումից վախենալով՝ 1747 թ. փախչում է Ղարաբաղ, որտեղ զբաղվում է ավազակությամբ, թալանչությամբ¹³: Այդ մասին հաղորդում է Միրզա Ջամալը. «Панах хан, объединив вокруг себя многих удалых юношей из своих родственников и илатов, занялся грабежом в Ширванском, Шекинском, Ганджинском и Карабагском вилайетах»¹⁴: Սկզբում նա դավաճանարար

¹⁰ Цагарели А. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, т. 1 (с 1768 по 1774 год). СПб, 1891, с. 434-435, հմմտ. Մկրտչյան Շ., Դավթյան Շ., Շուշի: Ողբերգական ճակատագրի քաղաքը (հայերեն, անգլերեն լեզուներով), Եր., 2008, էջ 17:

¹¹ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, Եր., 1974, էջ 282:

¹² Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Եր., 1964, էջ 192:

¹³ Տե՛ս Ախունդով Ն., Գարաբաղնամալար (Qarabagnamələr), Բաքու, 1990, հմմտ. Հարությունյան Հ., Շուշի. քարտեզն անխոս վկաներ, Ստեփանակերտ, 2013, էջ 266:

¹⁴ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. История Карабага. Баку, 1959, с. 67.

հաստատվում է Շուշիի ստորին հատվածում և աստիճանաբար այնտեղ տեղափոխում իր թուրքալեզու քոչվոր ցեղակիցներին: Նրանց տեղավորման վայրը նույնիսկ խորհրդային ժամանակներում պահպանել է իր անունը՝ «Քյոչալիլար մահլասի» (քոչվորների թաղամաս): Փանահի ժամանակներից սկսած այստեղ հաստատվում են տարբեր քոչվորական ցեղեր տարբեր վայրերից, օրինակ, Իրաքից ու Պարսկաստանից, որոնց մասին որոշակիորեն հաղորդում են Շուշիի մահմեդական շիրմաքարերի արձանագրու-թյունները: Դրանք վկայում են, որ Շուշի են հասել քերբալա, մաշադի, դաջար ու այլ ցեղեր: Հարկ է նշել, որ Շուշիի մահմեդական գերեզմանատան արաբատառ արձանագրու-թյունները հաղորդում են նաև հանգուցյալների՝ այս կամ այն քոչվոր ցեղին պատկանելու, խորհրդային տարիներին ասիմիլյացիայի (ծուլման) ենթարկվելու մասին: Ըստ Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրի՝ թուրքական ու քրդական ցեղերի մեծաքանակ ներհոս է եղել նաև Վրաստանից ու շրջակա այլ խանություններից: Մասնավորապես՝ ներկայացվում են Կարաչարլի (*Карачарлинское*), Ջինլի (*Джинлинское*), Դեմիրչի-Հասանլի (*Дамирчи-Гасанлинское*), Կըզլ-Խաջիլի (*Кызыл-Хаджулинское*), Սաֆի-Քյուրդ (*Сафу-Кюрдское*), Բոյ-Ահմեդլի (*Бой-Ахметлинское*), Սաաթլի (*Саатлинское*), Քենգերլի (*Кенгерлинское*) և այլ ցեղեր, որոնք հաստատվել են ոչ միայն Շուշիում, այլև մոտակա հարթավայրերում: Վերը նշված քոչվոր ցեղերը խորհրդային տարիներին, մասնավորապես՝ 1930-ական թթ., ենթարկվել են ասիմիլյացիայի և ստացել ադրբեջանցի անվանումը: Նշված «Գարաբաղնամալար» գրքի 477-րդ էջում նաև գրված է. «1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո՝ մինչև 1830 թվականը, եղել է բնակչության ներհոս դեպի Ղարաբաղ: Անդրկովկաս են տեղափոխվել 40 հազարից

ավելի պարսիկներ, որոնք տեղավորվել են Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում»¹⁵: Նախալեռնային ու Լեռնային Ղարաբաղ՝ թուրքական քոչվոր ցեղերի ներհոսի մասին է հաղորդում նաև Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը¹⁶:

Դառնալով Փանահ խանին, որ իբր հիմնադրել է Շուշի քաղաքը և որ այն իբր թե ի սկզբանե եղել է ադրբեջանական բնակավայր, հարց է ծառանում, թե ինչո՞ւ է նրա գերեզմանը կամ դամբարանը գտնվում է Բարդայում (Ջումա մզկիթի տարածքում)¹⁷ և ոչ թե Շուշիում, որտեղ այդ ժամանակ խանություն էր անում իր որդին: Նույնիսկ ոչ Աղդամում, որտեղ Փանահն իբր կառուցել է պալատ-ապարանք և որտեղ ի դեպ առկա են նաև այլ դամբարաններ: Պատասխանը պարզ է՝ նա թաղվել է իրեն հոգեհարազատ միջավայրում, իսկ Շուշին կամ Արցախի հատկապես լեռնային հատվածը միշտ էլ ընկալվել է որպես օտար, իրենց չպատկանող: Վերջում նշենք, որ Փանահ խանի՝ Շուշիում հաստատվելու հետ կապված ստույգ տեղեկություններ, թե որ թվականին է նա հաստատվել այդ բերդ-ամրոցում, առայսօր առկա չեն: Հստակություն չկա նույնիսկ նրա գովքը թմբկահարող ադրբեջանցի հեղինակների շրջանում: Մի շարք գրվածքներում շրջանառվում են 1750, 1751, 1752 թթ., որոնք իրատեսական լինել չեն կարող, նկատի ունենալով, որ նա այդ տարիներին դեռևս գտնվում էր Շահբուլաղում: Ըստ Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրի՝ Փանահը Շուշիում հաստատվել է 1754 թ., իսկ ըստ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի և Միրզա Ջամալի՝ հիջրայի 1170 թ., այսինքն՝ 1756-1757 թթ.: Հաստատվելով Շուշիում՝ նա, բնականաբար, իրականացրել է ամրոցապատերի վերակառուցման, ամրացման աշխատանքներ, որոնց

¹⁵ Տե՛ս Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 268:

¹⁶ Мирза-Адигезал-Бек Карабаг-намэ. Баку, 1950, с. 53-60.

¹⁷ Известия Азербайджанского археологического комитета. Баку, 1926, с.55.

մասնակցում էին Արցախի տարբեր մեղիքություններից ու այլևայլ գավառներից հրավիրված ճարտարապետներ, շինարարներ, որմնադիրներ, բանվորներ, յուրաքանչյուր ընտանիքից մեկ տղամարդ՝ ըստ խանի հրամանի: Այդ մասին ձեռագրերում պահպանվում են ստույգ տվյալներ: Բնականաբար, հիմնական աշխատանքները կատարում էին հայերը: Եվ այլ կերպ լինել չէր էլ կարող, քանզի երբեմնի քոչվոր վրանաբնակներն, ըստ հաղորդումների՝ դժվարությամբ էին համակերպվում քաղաքային նստակյաց կյանքին ու շարունակում էին զբաղվել իրենց ավանդական զբաղմունքներով (հիմնականում անասնապահությամբ ու թաղիքագործությամբ):

Փանահ խանից ու խանության վերացումից հետո Շուշիում հաստատվել են ռուսները և այնտեղ կատարել ամրոցապատերի վերակառուցման, նորացման և ընդլայնման մեծածավալ աշխատանքներ՝ ամրոցը հարմարեցնելով արդեն տվյալ ժամանակաշրջանի ռազմավարական պահանջներին: Վերակառուցման աշխատանքները շարունակվել են 1847 թ., ինչի վերաբերյալ պատերից մեկին առկա է համապատասխան թվագրություն: Այնպես որ՝ ասել, թե ներկայիս պարսպաշարերը Փանահ խանի «ստեղծագործությունն» են, առնվազն անհեթեթություն է:

Այսպիսով, Շուշի բերդ-ամրոցն ի սկզբանե եղել է մինչև Փանահ խանը, հետագայում իրականացվել են վերակառուցման-ամրակայման աշխատանքներ: Եվս մեկ նկատառում՝ այս անգամ կապված ներկայումս հաճախակի շահարկվող Շուշի և Շուշա անվանումների հետ: Պարզ է, որ ի սկզբանե եղել է «Շուշի» հայացի տարբերակը, քանզի, ինչպես դիտարկեցինք, այդ բնակավայրը ձևավորվել է հայկական բնօրրանում: Այդուհանդերձ, հարկ ենք համարում նշել, որ ստուգաբանորեն դրանց միջև ոչ մի տարբերություն չկա: Բոլոր դեպքերում տեղանվան հիմքը «շուշ»-ն է՝ ուղիղ,

բարձրացած, ուղղաբերձ իմաստով¹⁸ կապված լինելով բարձրյալի, սուրբ, աստվածային իմաստի հետ: Օրինակ, եթե մենք ասում ենք Բաքու կամ Բագու, ադրբեջանցիները՝ Բաքի, արդյո՞ք փոխվում է այդ տեղանվան իմաստը: Իհարկե՝ ոչ: Այդ տեղանվան հիմքում հնդեվրոպական-հայկական «Բագ»-ն է (ռուսերենում՝ բոգ), դարձյալ սուրբ, աստվածային իմաստով: Վերջինս ցույց է տալիս, որ այդ բնակավայրն ի սկզբանե անվանակոչվել է մերձակա նշանավոր սրբավայրից: Այսպիսով, տարբեր ժողովուրդների մոտ այս կամ այն տեղանունը որպես կանոն հարմարեցվում է իրենց լեզվի արտահայտչականությանը, որից սակայն տեղանվան բուն իմաստը չի կարող փոխվել: Այդուհանդերձ, ադրբեջանցիները մեծ համառությամբ փորձում են ի լուր աշխարհի ապացուցել, որ Շուշիի նախանվանումը եղել է ադրբեջանական «Շուշա»-ն, որն էլ իրենց պատմական բնօրրանն է: Որ իբր Փանահ խանը, առաջին անգամ բարձրանալով ժայռը, տեսել է գեղեցիկ, պարզ, ինչպես ապակի (թուրքերեն՝ շուշա) մի տեսարան, որտեղ էլ հիմնադրել է քաղաքն՝ անվանելով Շուշա: Սակայն ապակուց պատմականորեն տեղանուններ չեն կարող ձևավորվել և որ ինչպես նշվեց, դրանք բխում են սոսկ սուրբ-աստվածային իմաստներից: Հետևաբար, այդ լեզենդը կամ պատմությունը չի կարող իրականության հետ մի որևէ առնչություն ունենալ: Բաքվեցի հեղինակները մեկ այլ տարբերակով, Շուշա անվան ծագումը բխեցնում են մերձակա «Шуша-кенды» գյուղի անունից¹⁹՝ հիմք ընդունելով մի շարք հեղինակների, այդ թվում 1846 թ. Կովկասյան օրացույցում տեղ գտած հաղորդումը, որում սակայն այդ անվանումը ներկայացված է ոչ թե որպես Շուշաքենդ, այլ Շուշի գյուղ («деревня

¹⁸ Մալխասեանց Սո., Հայերեն բացատրական բառարան, հ.3, Եր., 1944, էջ 535, հմմտ. Սարգսյան Ս., Խաչենի ամրոցները, Եր., 2002, էջ 157:

¹⁹ Ст'я Авалов Э. Архитектура города Шуши. Баку, 1977, с. 20.

Այսպիսով, տեղ է գտել գիտակցված աղավաղում: Իրականում, շատ ավելի ուշ ձևավորված Շուշի գյուղանունը բխում է Շուշի քաղաքից կամ բարձրավանդակից և ոչ թե հակառակը: Եվս մեկ նկատառում: Հայտնի է, որ տեղանուններն ու անձնանունները ծագումնաբանորեն (խոսքը ժամանակակից անձնանունների մասին չէ) ձևավորվում են նույն սկզբունքներով: Հայերի մոտ առկա են «Շուշի» անվանումով, բայց Շուշի քաղաքի անվան հետ բոլորովին կապ չունեցող անձնանուններ, որոնք հատուկ են եղել հատկապես նախախորհրդային ժամանակներին և տեղ են գտել տապանագրերում: Օրինակ, Շուշի՝ Հաթերքի գերեզմանատանը, ավելի ուշ՝ Շուշիկ, Շուշան և այլն, երբ մահմեդականների մոտ նմանատիպ անձնանուններ չկան:

Եվ վերջին նկատառումը՝ կապված «Հանիշեն» (Hanishen), «Խանքենդի» անվանումների հետ: Վերջինիս ստուգաբանության հետ կապված կարող ենք ամենայն պատասխանատվությամբ իրազեկել, որ այն փաստորեն հայկական «Հանիշեն» (ժողովրդական արտահայտչականությամբ՝ Հանաշեն, Հանաշին, ավելի ուշ, ռուսների՝ Արցախում հաստատվելուց հետո՝ Խանաշին) անվան օտարահունչ անվանումն է և որն անմիջականորեն առնչվում է մոտակա լեռնային այն բարձունքի անվան հետ, որի վրա տեղակայված է ներկայիս Շուշի քաղաքը: Հնում այդ լեռնային բարձունքն, ինչպես նշվեց, կրում էր «Հան» (Han) անվանումը, որի մասին վկայում է նաև ժայռից արևելք՝ ձորում տեղակայված «Հանոտ» բնակավայրի անվանումը՝ «Հան քարաժայռի տակ» իմաստով: Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ «Հան» անվանումները սովորաբար բնորոշ են եղել հատկապես *սրբացված լեռնային բարձունքներին, որտեղ առկա են նաև սրբավայրեր:* Նմանատիպ անվանումները եզակի չեն Արցախում և Հայ-

²⁰ Кавказский календарь на 1846 г. Тифлис, 1845, с. 55.

կական լեռնաշխարհում, տարածված են նաև աշխարհի տարբեր վայրերում (Հունգարիա, Հնդկաստան, Հունաստան, Հոնդուրաս և այլն): Իսկ ի՞նչ է իրականում կատարվել: Ինչպե՞ս է այդ անվանումը խեղաթյուրվել՝ Հանիշեն-Հանիգյուղը դարձել Խանքենդի: Շատ պարզ տարբերակով: Հատկապես ռուսների՝ Արցախում հաստատվելուց հետո, ռուսական այբուբենում «Հ» (H) տառի բացակայության պայմաններում, կատարվել է «Հ-Խ» (H-X) անցում, որը մասամբ բնորոշ է եղել նաև հայերին, իսկ հայկական «շեն»-ը թարգմանվել-դարձել է «քենդ», մի երևույթ, որը մեծ տարածում էր գտել Արցախում, հատկապես խանական տիրապետության ժամանակներում: Այսօր էլ Արցախում առկա են մի շարք տեղանվանումներ կամ գյուղանուններ, որոնք հայերենից թարգմանվել-մահմեդականացվել են և, շրջանառվելով թուրքերի կողմից, դիտարկվում են որպես թուրքական ծագմամբ անվանումներ: Օրինակ՝ Արցախում գտնվող հայկական բնակավայրերից Մյուրիշենը դարձվել է Մյուրիքենդ, Բերդաշենը՝ Կարաքենդ, Երիցուշենը՝ Քեշիշքենդ, Մխիթարաշենը՝ Մուխտարքենդ, Շուշի գյուղը՝ Շուշաքենդ, Մեհտիշենը՝ Մեհտիքենդ, Քարաշենը՝ Դաշքենդ, Նորագյուղը՝ Քեշիշքենդ և այլն:

Այսպիսով, հայկական «Հանիշեն» (Հանաշեն, Խանաշեն, Խանաշին) գյուղանունն առանց գյուղի բնակչության կարծիքը հաշվի առնելու (պաշտոնական բոլոր ցուցակներում այդ բնակավայրում ապրում էին միայն հայեր), մահմեդական իշխանավորների կողմից թարգմանվել վերափոխվել-դարձել է «Խանքենդի» և այդ անվամբ ներառվել կամերալ ու այլ կարգի ցանկերում, քարտեզներում, այլևայլ գրվածքներում, ներկայումս էլ դարձել շահարկման առարկա, որ իբր այդ բնակավայրը հիմնադրել է խանը և որ այն եղել է խանապատկան բնակավայր ու այլ

հեքիաթաբանություններ: Որ «Խանքենդի» տեղանվան մեջ «Խան»-ը «խան-տիրակալ» հասկացության հետ որևէ կապ չունի, նկատելի է նաև Արցախում գտնվող մի շարք լեռնային բարձունքների անվանումներից, որոնք նույնպես կրում են «Հան» անունը, բայց Խանքենդիի տարբերակով դարձյալ ներկայացվում են վերափոխված տարբերակով՝ «Խան»: Օրինակ, նույն Շուշիի դեմ-դիմաց գտնվող «Բովուրհան» (Bovurhan) նշանավոր լեռնանունը դարձել է «Բովուրխան» (Բոգուրխան): Այն ունի «սուրբ լեռ» իմաստը, որը բնականաբար չի կարող առնչություն ունենալ «խան-տիրակալ» հասկացության հետ: Եվս մի օրինակ. Արցախի Հանրապետության Մարտունու շրջանի Գյունե Ճարտար, Գիշի, Խնուշինակ և Մարտունի բնակավայրերի մոտակայքում մի լեռնային բարձունք կամ լեռնաշղթա կա, որը դարեր շարունակ նույնպես կրում է «Հան» (Հանի) անվանումը: Դրանից անվանակոչվել են վերը նշված վերջին երկու բնակավայրերը՝ ներկայիս Խնուշինակը (Հնուշինակ, նախկինում Հանիշեն) և Մարտունի քաղաքը: Վերջինս, որ պատմական աղբյուրներում հանդես էր գալիս դարձյալ Հանիշեն, Հանաշեն, Հոնաշեն տարբերակներով, տարբեր հրապարակումներում (ներառյալ ռուսական այլևայլ գրվածքներում, այդ թվում՝ ռուս-պարսկական պատերազմների առիթով), ներկայանում է «Խանաշին» ձևով, որը դարձյալ չի կարող անձնավորվել և կապ ունենալ «խան-տիրակալ» հասկացության հետ ու զուտ «Հան-Խան» անցման հետևանք է:

Այսպիսով, «Խանքենդի» ձևախեղված անվանումը երբևէ առնչություն չի ունեցել «խան-տիրակալ» հասկացության հետ, այն մտացածին է և հիմնազուրկ: Պարզ է, որ այդ անունով բնակավայր ի սկզբանե չի էլ եղել: Այն, որ այդ շինծու անվանումը կապ չունի խանի հետ և չի եղել խանապատկան կամ մի որևէ խանի սեփականություն,

վկայում է նաև պատմական մի հավաստի վավերագիր, որում Արցախի խանապատկան բոլոր 28 գյուղերի կամ բնակավայրերի շարքում հանքենդին չկա: Ներկայացնում ենք այդ փաստաթուղթն՝ առանց մեկնաբանության. «Ибрахим Халил-хан обратился к 18-ти видным представителям Карабаха с настоятельной просьбой засвидетельствовать принадлежность указанных сел и владений ему, Ибрахим Халил-хану, **полученных им по наследству** и купленных за наличные деньги.

(Отмеченные звездочкой села проходят также в Пространном налоговом реестре вилайета Гянджа-Карабаг, составленном в 1727 г. османами («Defter- i mufass eyatet-i Gence-Karabag».- Istanbul, Basbakanlik Arsivi, № 903).

Во имя Аллаха (обладателя) наилучших имен!

Да продлит Аллах величие и правление милосердного Ибрахима Халил-хана сына пребывавшего в небесных райских кущах Панах Али-хана Джаваншира Сарыджаллы.

У вельмож, благородных, старост (кедхуда) и подданных (раййа) Карабахской страны требуются свидетельства, сведения и известия о том, что в этой стране во время сражений и усобиц, учиненный (шахом) Каджаром, были разрушены и разгромлены находящиеся, согласно законам шариата в моем владении имения — сады, пашни, мельницы и села, а все документы об этом исчезли. Жители этой страны не должны скрывать свои свидетельства о том, что они знают о моем наследстве. Это они должны сделать ради (сказанного): «Аллах не губит награды добродеющих» (Коран, IX, 120).

На полях данной записи они должны это подтвердить своими именами и печатями, чтобы были восстановлены мои пропавшие кабалы.

Мир тем, кто идет праведным путем.

Раби ал-аввал 1213 (13. VIII — 11. IX 1798).

[Я] Мухаммад Тахир Нахчивани на основе этих свидетельств подтверждаю данный документ

(печать)

Нижеследующие владения и села являются наследием хана и его родственников.

Гочу-кенд*, Баллыджа, Али-хан кенд, Гая-баш, Бадарат*, Сары-кешиш, Даш-булаг, Халис*, Хызырыстан, Бахтийар*, Вака*, Йенкиджа*, Кешишкенд, Джолфур, Ханабад, Дфаджур, Вакван, Хора-сулу, Хаджи-теке, Хамрах*, Демирчи-кенд*, Довшанлы*, Чорхан*, Модагиз*, Кызыл-гая*, Дамгалы*, Келавек*, Баллы-гая»²¹.

Եվ վերջինը. պարզվում է, որ ներկայիս Ստեփանակերտի նախանվանն անդրադարձել է նաև անգլիացի ճանապարհորդ Կոմս Զորջ Թոմաս Կեպպելը (1799-1891): 1824 թ. ճանապարհորդելով Արցախում՝ իր նկարագրություններում նա երկրամասն անվանում է «Խանախին»՝ նշելով, թե «... որոշ տարածության վրա՝ ձախ կողմում մենք տեսանք Խանախին՝ լավ կառուցապատված մի քաղաք, որտեղ տեղակայված է ռուսական բանակը»²²:

Նկատի ունենալով վերը նշված պարզաբանումներն ու պատմական տեղանունների ձևավորման սկզբունքները, որոնք տեղ են գտել մեր կողմից լույս ընծայված «Արցախի բնակավայրերը» աշխատության մեջ, ակնհայտ է դառնում, որ տեղի է ունեցել «Խանաշին-Խանախին» անցում՝ հարմարեցված նշված ճանապարհորդի լեզվի արտահայտչականությանը: Համենայնդեպս, հեղինակը «Խանքեն-

²¹ St'u Известия Ан Аз. ССР. Серия истории, философии и права, № 3, 1988 г.

²² «... At some distance on the left hand we saw **Khanakhi**, a well-built town, in which is a Russian force» (տե՛ս Personal Narrative of a journey from India to England in the year 1824 by captain, the Hon. George Kappel in two volumes, volume 2. Philadelphia, 1827, p. 285).

դի» անունով բնակավայր չի հիշատակում, ինչը, կրկնում ենք, մեկ անգամ ևս վկայում է, որ այդ անվամբ բնակավայր ի սկզբանե՝ ծագումնաբանորեն չի եղել:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ Շուշիի և այլ տեղանունների հետ կապված այս պարզաբանումներն ուսանելի կլինեն ոչ միայն խնդրո առարկա թեմայով հետաքրքրվողներին, այլև բոլոր նրանց համար, ովքեր այդպես էլ չգիտակցեցին այդ հինավուրց քաղաքի տեղն ու դերը տարածաշրջանում, մի քաղաք, որի համար մեր նախնիները սերնդեսերունդ պայքար են մղել՝ պահպանելով ազգային դիմագիծն ու արժանապատվությունը...

EPIISODES FROM THE HISTORY OF SHUSHI

SUMMARY

Keywords: Shushi, melikdoms of Artsakh, castle, find, khachkar, excavations, sanctuary, manuscripts.

Since Soviet times, a fabulous story has been circulating in the Republic of Azerbaijan, according to which Shushi was originally an Azerbaijani settlement founded by Panakh Khan, who built a fortress and then created a city called Panakhabad. Even today, this lie is spreading throughout the world. Meanwhile, initially Shushi was formed as a purely Armenian settlement many centuries ago, as evidenced by reliable historical documents

1. The fortress rock-plateau on which Shushi is located, had different names at different times. The first is «han», from which the name of the settlement «hanot» in the nearby gorge originated. This refers to the old name of the city of Stepanakert "hanishen", which was transformed into «Khankendi» as a khan's settlement.

2. In the early and developed Middle Ages, the rocky plateau of Shushi was called «Karkar», a historical data about which is accurate, particularly, in Armenian (Kirakos Gandzaketsi) and Arabic sources (Ibn Khordadbeh, Ibn al-Fakih, Yakut al-Hamawi).

3. Khachkars in the nearby cemeteries in Shushi, characteristic of the XI-XIII centuries, as well as excavations, as a result of which a number of finds characteristic of the XI-XVII centuries were discovered, testify to the existence of a settlement here earlier.

4. According to reports, in the XIX century a number of ancient Armenian sanctuaries, including the «Fragment of Noah's Ark», which reached Artsakh as a sacred relic symbolizing Noah ark, were in the city of Shushi and in the neighboring village of Shushi (now Shosh).

There were no purely Muslim shrines in Shushi and its environs.

5. Almost the entire lower region of Shushi, the so-called Tatar or Turkish region, called «Kochalilar Makhlası» (nomadic region), with its houses and at least two main mosques, is located in early Christian Armenian cemeteries.

6. According to the report of December 19, 1725, sent to the Tsar's court by the commander of the Caspian campaign, the centurion Avan built a fortress. This is also reported by Persian sources of that period (Matenadaran, manuscript № 9648, p. 33a).

7. The information that Shushi was a fortress before Panakh-khan was preserved in Armenian handwritten memoirs of the XVII-XVIII centuries, including 1607 Memories of the times of Shah Abbas.

СЛАВА САРГСЯН
Историк, памятниквед
Арцах, Степанакерт
slavasargsyan@mail.ru

ЭПИЗОДЫ ИЗ ИСТОРИИ ШУШИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Шуши, меликства Арцаха, крепость, находка, хачкар, раскопки, святилище, рукописи.

С советских времен в Азербайджанской Республике циркулирует сказочная история, согласно которой Шуши изначально был азербайджанским поселением, основанным Панах-ханом, который построил крепость, а затем создал город под названием Панахабад. Даже сегодня эта ложь распространяется по всему миру. Между тем, изначально Шуши формировался как чисто армянское поселение много веков назад, о чем свидетельствуют достоверные исторические документы.

1. Крепостная скала-плато, на которой расположен Шуши, в разное время носила разные названия. Первый - «han», от которого и произошло название поселения «hanot» в близлежащем ущелье. Это относится к старому названию города Степанакерт «hanishen», который был преобразован в «Ханкенди», как ханское поселение.

2. В раннем и развитом средневековье скалистое плато Шуши называлось «Каркар», о чем есть точные исторические данные, в частности, в армянских (Киракос Гандзакечи) и арабских источниках (Ибн Хордадбех, Ибн аль-Факих, Якут аль-Хамави).

3. О существовании здесь ранее поселения свидетельствуют хачкары на близлежащих кладбищах в Шуши, характерные для XI-XIII веков, а также раскопки, в результате которых был обнаружен ряд находок, характерных для XI-XVII веков.

4. По имеющимся данным, в XIX в. в городе Шуши и в соседнем селе Шуши (ныне Шош), находился ряд древних

армянских святынь, в том числе «Фрагмент Ноева ковчега», который дошел до Арцаха как священная реликвия, символизирующая Ноев ковчег. В Шуши и его окрестностях не было чисто мусульманских святынь.

5. Почти весь нижний район Шуши, так называемый татарский или турецкий район, называемый «Кочалилар Махласи» (кочевой район), с его домами и, по крайней мере, двумя главными мечетями, расположен на ранне-христианских армянских кладбищах.

6. До Панах-хана Шуши был одним из основных центров освободительной борьбы Арцаха или сигналом, который являлся территориально-военной единицей. Согласно рапорту командующего Каспийского похода, генерала Матюшкина, отправленному в Царский двор 19 декабря 1725 г., сотник Аван построил крепость. Об этом также сообщают персидские источники того периода (Матенадаран, рукопись № 9648, с. 33а).

7. Сведения о том, что Шуши был крепостью до Панах-хана, сохранились в армянских рукописных воспоминаниях XVII-XVIII вв., в том числе в воспоминаниях времен шаха Аббаса 1607 г.

ԻՍԿՈՒՀԻ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

ԱրԴՀ պատմության ամբիոնի դասախոս,

պ.գ.թ., դոցենտ

iskuhi82@mail.ru

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՆԱՆՑ ԿԱՄԱՎՈՐԱԳՐՈՒՄԸ ԶՈԿԱՏՆԵՐԻՆ 1988-1991 ԹԹ.

Հիմնաբառեր՝ շարժում, պայքար, կամավորականներ, ջոկատներ, կանայք, ինքնապաշտպանություն, զոհեր, վիրավորներ, օգնություն, գործողություն:

Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանին բռնակցվելուց ի վեր՝ խորհրդային ամբողջատիրության պայմաններում արցախահայությունն անընդհատ պայքար էր մղում անկախ ապրելու իր իրավունքի համար: Վերելքներով և վայրէջքներով ընթացող պայքարը հիմք հանդիսացավ 1988 թ. փետրվարին սկիզբ առած համաժողովրդական շարժման համար: Սակայն ի պատասխան Արցախի ժողովրդի արդար, իրավական պահանջի, Ադրբեջանի իշխանությունները որդեգրեցին ահաբեկման քաղաքականություն, որը 1991 թ. վերաճեց ռազմական առճակատման:

Այսպես, Արցախյան առաջին պատերազմին նախորդած իրավիճակը թելադրում էր անցնել ինքնապաշտպանական ուժերի կազմակերպմանը: Շարժման սկզբնափուլում Հայաստանում և Արցախում տարերայնորեն սկսեցին կազմավորվել առաջին կամավորական և աշխարհազորային ջոկատները: Արցախի հայաբնակ համարյա բոլոր բնակավայրերում 1988 թվականից առկա էին կամավորական ջոկատներ, որոնք գործում էին խիստ գաղտնի: Եթե գյուղական վայրերում յուրաքանչյուր ջոկատ ապահովում էր իր գյուղի պաշտպանությունը, ապա քաղաքներում կամավորական

խմբերը հսկում էին փողոցներն ու թաղամասերը, պաշտպանում դրանք ադրբեջանցի ավազակային ջոկատների ներթափանցումից: Կամավորականները զինված էին որսորդական հրացաններով և ինքնաշեն զենքերով: Հարկ է նկատել, որ ջոկատների մեծամասնությունը գտնվում էր գյուղերում, որոնցում ընդգրկված էին 14-ից մինչև 60 տարեկան տղամարդիկ¹: Կամավորական խմբերը, բացի բնակավայրերի պաշտպանությունը կազմակերպելուց, իրականացնում էին զենքի փոխադրում Հայաստանից, համագործակցում էին այնտեղ ձևավորված ջոկատների հետ, ապահովում էին նրանց տեղափոխումն Արցախ, տարբեր վայրերում ստեղծում էին զենքի նորոգման կետեր, հատուկ ուշադրություն դարձնում ռազմական գործի ուսուցմանը:

Հատկանշական է, որ դեռևս 1988-1989 թթ. հանրահավաքների ժամանակ, կանայք արձագանքեցին կամավորական ջոկատներին զինվորագրվելու և ճակատ մեկնելու կոչերին՝ պարտավորվելով կատարել իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ:

Կանանց մի մասը կամավոր միացան ազատամարտին, մնացածը, մնալով թիկունքում, նույնպես իրենց ներդրումն ունեցան պատերազմում՝ դիմակայելով զրկանքներին: Կամավորական ջոկատներին կանանց ներգրավվածության մասին է վկայում Երևանի Սովետական շրջանի կուսշրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ռուդիկ Գևորգյանն, իր «Հավաքական ուժ» հուշագրում թողած հաղորդումներում. «Շրջանի պատվիրակությունը, մեկնելով Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջան, շրջագայեց սահմանամերձ գրեթե բոլոր գյուղերը: Տեսանք, որ շուրջօրյա հերթապահություն էր սահմանված այդ գյուղերում, որտեղ կանայք հերթապահում էին ցերեկային ժամերին: Սակայն նկատեցինք, որ բոլոր գյուղե-

¹ Աբրահամյան Հ., Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, «ՀՀԳ», ՀՀ ԳԱԱ, № 2, 2006, էջ 117:

րում, գիշերվա բոլոր ժամերին տղամարդկանց հետ հավասար հերթապահում էին նաև կանայք: Բոլորը զինված էին մեծ մահակներով: Տեղեկացանք, որ կացիններն ու եղանները կազմ ու պատրաստ էին դիմադրության համար...»²:

Ստեղծված կամավորական ջոկատներին անհրաժեշտ էին միջոցներ՝ զենք, զինամթերք հայթայթելու համար: Մարտակերտի կամավորական ուժերը Վլադիմիր Բալայանի և Լեոնիդ Ազգալոյանի գլխավորությամբ դիմեցին բոլոր մարտակերտցիներին՝ դրամահավաք կազմակերպելու նպատակով: Մարդիկ «սև օրվա» համար պահած իրենց վերջին գումարների մի մասը որոշեցին հանձնել ջոկատին, այն համոզմամբ, որ միայն զենքով կլինի Արցախի փրկությունը: Դրամահավաքին մասնակից կանանց թվում էր Արևհատ Օհանջանյանը, ով բացի դրամական միջոցներից, մեծ քանակությամբ ոսկյա զարդեր տրամադրեց Մարտակերտի ինքնապաշտպանական ջոկատին³: ԼՂՀ զոհված ազատամարտիկների թանգարանում Արևհատ Օհանջանյանի լուսանկարին կից տեղեկանքում կարդում ենք. «Տրվում է Մարտակերտ քաղաքի բնակչուհի Արևհատ Շամիրի Օհանջանյանին, որ նա իսկապես իր ոսկյա զարդերը և իրերը (շղթա, ականջօղեր, ժամացույց, մատանիներ, ոսկյա դրամներ) նվիրել է Արցախի ազատագրական բանակին (հրամանատար՝ Վլադիմիր Բալայան), և այդ միջոցներով ձեռք է բերվել մեկ «ԲՄՊ-1» զրահամեքենա: ԼՂՀ Պաշտպանության պետական կոմիտեի Մարտակերտի շրջանի լիազոր ներկայացուցիչ՝ Ս. Աբրահամյան»:

Ընդգրկվելով ինքնապաշտպանական ջոկատներում՝ կանայք այն համոզման էին, որ այդ ճակատագրական պահին պարտավոր են կատարել իրենց պարտքը հայրենի երկրի, հարազատ գյուղի առջև: Նրանց մեջ քիչ չէին երիտա-

² Գևորգյան Ռ., Հավաքական ուժ, Եր., 2005, էջ 427:

³ «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 2000, 12 ապրիլի, թիվ 7:

սարդ մայրերն, ովքեր մահվան վտանգի էին գնում՝ տանը թողնելով իրենց երեխաներին: Թերևս գործում էր նաև այն հոգեբանությունը, թե լավ է իրենց ամուսինների, եղբայրների կողքին լինեն, նրանց օգնեն, քան թիկունքում մնան մշտական սպասումի ու տագնապի մեջ:

Համալրելով «Գարեգին Նժդեհ» (Զարուհի Բադալյան), «Մայիս» (Գալյա Գյուրջյան, Լորենտա Գյուրջյան), «Ադանա» (Ալվարդ Կոստանդյան), «Վահրամ Պաիլավունի» (Արմինե Սանթրոսյան), «Մեծն Տիգրան» (Կարինե Հովսեփյան), «Սիսակ» (Մարիետա Խաչատրյան), «Տոռոզյան» և «Նաիրի» (Սուսաննա Կոստանդյան), «Եղնիկներ» (Արմինե Նալբանդյան), «Խաչակիրներ» (Անժելա Զալյան), «Զորավար Անդրանիկ» (Մարիետա Սարգսյան) կամավորական ուժերը, ինչպես նաև «Արծիվ 24» գումարտակի (Նունե Աբրահամյան, Անահիտ Լուպոյան), ՀԱԲ-ի (Զեմֆիրա Միլիտոնյան, Արևհատ Մարտիրոսյան, Զուլիետա Գյունաշյան), Ղազանչիի (Ալվարդ Շեկյան), Մանաշիդի (Զոյա Մարտիրոսյան), Խրամորթի (Լենա Շամիրյան), Մաղավուզի (Անժելա Նանազյույան), Արմավիրի (Լուիտա Վարդանովա), Սևանի (Անժելա Հակոբյան), Քարին տակի (Նարինե Առաքելյան), Շոշի (Ալվինա Խաչատրյան), Սառնաղբյուրի (Զինաիդա Գրիգորյան) ջոկատները, կանայք պատերազմի ողջ ընթացքում մասնակցեցին Արցախի տարբեր շրջաններում տեղի ունեցող ռազմագործողություններին, մարտադաշտից վիրավորների տարահանման և բուժսպասարկման աշխատանքներին⁴: Ռազմի դաշտում նրանցից ոմանք զոհվեցին և վիրավորվեցին՝ անձնական օրինակով ապացուցելով, որ հայ կինը կարող է լինել նաև հայրենիքի զինվոր:

Մեր ուսումնասիրությունների ընթացքում ի հայտ ենք բերել մոտ 300 կանանց, ովքեր սկսած Շարժման ընդհա-

⁴ԱրԴՀ հայագիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, պմ. 1, թ. 1-3, «Մարտիկ», Ստեփանակերտ, 1995, 26 հունվարի - 1 փետրվարի, թիվ 7:

տակյա փուլից՝ գաղտնի աշխատանքների, ցույցերի, հավաքների կազմակերպման, ինքնապաշտպանական ջոկատների շարքերում լայնածավալ աշխատանք են կատարել հանուն մեկ նպատակի: Ինքնապաշտպանական ուժերի շարքեր մտնող կանայք գիտակցում էին, որ շոշափելի հաղթանակի հասնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է լինել հայրենիքի զինվոր: Այդ վեհ գաղափարն էր նրանց տանում ռազմի դաշտ:

«Մեծն Տիգրան» կամավորական ջոկատի շարքերը համալրած Մարիետա Սարգսյանը, Կարինե Հովսեփյանը և Մելսիդա Հարությունյանը գրեթե նույն մարտական ուղին անցան: Մ. Սարգսյանը «Զորավոր Անդրանիկ» ջոկատի հետ 1991 թ. մարտ ամսից մասնակցում էր Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանությանը, ապա՝ Արծվաշենի, Շամշադիի (Տավուշ) մարտական գործողություններին: 1992 թ. Մասիսի շրջանի կամավորական ջոկատի կազմում մեկնեց Լաչինի շրջան՝ հետագայում մասնակցելով մի շարք ռազմագործողությունների⁵:

Կ. Հովսեփյանը Շարժմանը կամավորագրվել էր դեռևս 1988 թ.: Առաջին իսկ օրերից ակտիվորեն մասնակցում էր ցույցերին, իսկ հետո միացավ կամավորական ուժերին: 1991 թ. գարնանը ջոկատի հետ մեկնելով Շահումյանի շրջան՝ այնտեղ մնաց մինչև մեծ նահանջը: Զենքը ձեռքին, որպես մարտիկ, մասնակցում էր բոլոր կռիվներին, իսկ ընդմիջումներին օգնում գյուղական աշխատանքներին: Մինչև 1994 թ. մայիսյան զինադադարը շարունակվեց նրա մարտական ուղին, որի ընթացքում էլ, ծանր վիրավորվելով, դարձավ երկրորդ կարգի հաշմանդամ⁶: Մ. Հարությունյանը, 1990 թ. ընդգրկվելով աշխարհագրային գնդի կազմ, ապա՝

⁵Զոհվել է 1992 թ. Մարտակերտի շրջանում հրետակոծությունների ժամանակ՝ մարտական ծառայությունների կատարման ընթացքում:

⁶ «Հայ զինվոր», Եր., 2010, 10 մայիսի, թիվ 9:

«Եղնիկներ» պարտիզանական ջոկատի կազմում, մասնակցեց Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանական, իսկ մեծ նահանջից հետո՝ Մարտակերտի, Շուշիի շրջանների ազատագրական մարտերին: Նրա մարտական ուղին շարունակվեց մինչև զինադադար:

Կամավորական ջոկատների շարքերը համալրող կանայք կատարում էին ամենատարբեր առաջադրանքները: Նրանք ժամապահ էին, հետախույզ և կռվում էին առաջին գծում: Ազգային-ազատագրական պայքարի խոսուն կերպարներից է Սիրանուշ Առուշանյանը, ով շարժման առաջին իսկ օրվանից Հաթերքի կամավորական ջոկատի շարքերում հայտնվեց ռազմագործողությունների կիզակետում: Հաթերքի ջոկատի հիմքի վրա կազմավորված ստորաբաժանման հետ մասնակից դարձավ Իմերեթ-Քերեվենդ, Աղդաբան, Ումուլթու գյուղերի թշնամական հենակետերի վերացմանը, ապա՝ Մարտակերտի վերին ծորակի՝ Դրմբոն, Վերին Հոռաթաղ, Հարությունագոմեր, Վաղուհաս, Չլդրան, Զարդախաչ, Հաթերք, Զազիկ, Ումուլթու գյուղերի ազատագրմանը: Որպես մարտիկ նա ակտիվորեն մասնակցում էր բոլոր ռազմագործողություններին, իր համառությամբ, նվիրվածությամբ ոգեշնչում մարտական ընկերներին⁷: Պատերազմի ընթացքում երեք անգամ վիրավորվեց, սակայն երկամսյա բուժումից հետո կրկին շարք վերադարձավ և ծառայությունը շարունակեց արդեն Մաղավուզում՝ 2-րդ գումարտակի կազմում, որի շարքերում էլ մասնակցեց Մաղավուզի, Լյուլասագի, Լևոնարխի, Մատաղիսի, 3-րդ սովխոզի

⁷ «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 2000, 20 փետրվարի, թիվ 12: Գեներալ-մայոր Գեորգի Գասպարյանը հիշում է. «Հաթերքից Սիրանուշ անունով մի ճերմակահեր կին միշտ մարտի դաշտում էր՝ ավտոմատն ուսած, պատահել է թեժ մարտերին հարցրել եմ՝ Հաթերքից քանի՞ հոգի կան, միայն այդ կինն է եղել ...»:

և Օմարի բարձունքների ազատագրմանը⁸:

Զինվորական գործում կանայք թեև թվով քիչ էին, սակայն նրանց ներկայությունը մեծ ներգործություն էր ունենում մարտիկների հոգեբանության և գործի վրա: Անշուշտ, ռազմական գործողություններին մասնակից կանանց առաջ էր մղում հայրենիքին օգտակար լինելու գաղափարը: Աղավնի Սահակյանը, մեկնելով Արցախ, «Զորավար Անդրանիկ» ընկերության, «Կանաչներ», «Մաշտոց» միավորումների շարքերում մինչև զինադադար մասնակցեց ազատագրական պայքարին: Շուշիի ազատագրումից հետո, տեղափոխվելով Մարտակերտ՝ Յ. Հովհաննիսյանի ջոկատը, նա մասնակից դարձավ Մարտակերտի շրջանի համարյա բոլոր գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտերին, որոնց ընթացքում՝ հունիսի 17-ին, Ալաղալիում (ներկայումս՝ Հովտաշեն) վիրավորվեց, սակայն չլքեց ռազմի դաշտը⁹:

Զինվորագրվելով «Աղբյուր Սերոբ» ջոկատին՝ Նաիրա Սահակյանը մեկնեց Արցախ և մասնակցեց Ասկերանի, Լաչինի շրջաններում ընթացող թեժ մարտերին: Այնուհետև, տեղափոխվելով Մարտակերտի շրջան, շարունակեց ծառայությունն այնտեղ: Մարտերում նա ոչ միայն գթության քույր էր, այլև զինվոր, ով հեշտությամբ տիրապետելով զենքի տարբեր տեսակների, դարձավ անվրեպ նշանառու: Բացի

⁸ Աղաջանյան Մ., Հաթերք, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 452: Ս. Առուշանյանը հրադարձից հետո շարունակեց ծառայությունը և միայն 1996 թ. գորացրվեց՝ ավագ լեյտենանտի կոչումով:

⁹ Վարդումյան Հ., Կին ազատամարտիկները, Եր., 2002, էջ 121: 1993 թ. դեկտեմբերին Աղավնի Սահակյանը տեղափոխվեց Մարտակերտի շրջանի հրետանային դիվիզիոն, որտեղ ծառայեց մինչև 1996 թ. դեկտեմբերի վերջը: Նրա մարտական ուղին անցավ Շուշիի, Աղդամի, Մարտակերտի, Քարվաճառի շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերում: Հրադարձար հայտարարվելուց հետո իր ձեռքով կարած Եռագույնը, որը պատերազմի ողջ ընթացքում հետև էր, ամրացրեց ազատագրված Շուշիի տներից մեկի տանիքին՝ որպես ազատության, անկախության և պետականության հավերժական խորհրդանիշ:

հրաձիգ լինելուց, նա նաև հետախույզ էր: Զոկատի հետախույզների հետ միասին ներթափանցում էր թշնամու թիկունք, կատարում հրամանատարության առաջադրանքները, և պատահական չէ, որ իր ճարպկության, անվախության, թշնամուն հմտորեն մոլորեցնելու կարողության համար ստացել էր «Սպիտակ աղվես» մականունը¹⁰:

Կամավորական ուժերի ձևավորման պահից կանայք շարունակում էին անդամագրվել ջոկատներին՝ հետապնդելով մեկ նպատակ՝ պաշտպանել երկրի սահմանները, օգտակար լինել, ծառայել հայրենիքին:

«Աշոտ Երկաթ» ջոկատի կազմում (հրամանատար՝ Աշոտ Մինասյան) Անահիտ Վարդայանը մեկնեց Մարտակերտի ճակատ և մասնակցեց շրջանի մի շարք գյուղերի համար մղվող մարտերին: Ապա՝ մարտական ուղին անցավ Երևանի թիվ 2 կամավորական գումարտակի շարքերում: 1993 թ. մայիսին գումարտակը ներառվեց Մ. Գրիգորյանի գնդի կազմ և մասնակցեց Ղուբաթլուի, Զաբրայիլի, Ֆիզուլու շրջանների գյուղերի ազատագրմանը: Անահիտ Վարդանյանը մասնակցում էր նաև հետախույզությանը, ինչպես նաև զինամթերք հասցնում մարտիկներին¹¹:

Ռազմի դաշտում կանայք ոչ միայն զենք էին կրում, իրականացնում մարտական գործողություններ, ապահովում վիրավորների տարհանումն ու առաջին բուժօգնությունն,

¹⁰ Հայուհիներ, հանրագիտարան, հատոր 1, Եր., 2011, էջ 206: 1993 թ. մայիսի 9-ին ահեղ մարտերի ընթացքում նահատակվում է Նաիրա Սահակյանը:

¹¹ Վարդումյան Հ., Աստվածների կանչը, Եր., 2004, էջ 60-61: Ա. Վարդանյանը մասնակցում էր նաև հետախույզությանը, ինչպես նաև զինամթերք հասցնում մարտիկներին: 1994 թ. ապրիլի 24-ին հակատանկային ականի պայթյունից վիրավորվում է, սակայն, չկորցնելով ինքնատիրապետումը, նախ վիրակապում է ոտքը, ապա՝ 17 վիրավորների տեղափոխում զինվորական հիվանդանոց: Նույնիսկ վիրավորվելուց հետո նա շարունակեց մնալ ռազմի դաշտում: 1994 թ. հոկտեմբերից մինչև 1995 թ. սեպտեմբերը ծառայեց Մատաղիսում՝ կատարելով սահմանապահի պարտականություններ, ապա տեղափոխվեց Հորադիզ:

այլ նաև հանդես էին գալիս այսպես կոչված «խնամակալի» դերում: Որպես այդպիսին, կանայք սննդի, մաքրության և առօրյա այլ հոգսերի պատասխանատուներն էին: Սա իր հերթին նշանակում է, որ կնոջը վերագրված դերը՝ որպես խնամք ապահովողի, կարևորվում էր նույնիսկ այնպիսի արտակարգ իրավիճակներում, երբ, ըստ էության, կնոջ և տղամարդու գործառույթները չեն տարբերվում:

«Կարս» ջոկատի շարքերում Նվարդ (Նոնա) Դուդուրյանը 1989-1994 թթ. մասնակցեց ՀՀ Արարատի (Երասխ), Իջևանի, Եղեգնաձորի (Խաչիկ), Սիսիանի (Սոֆլու), Ճամբարակի (Վահան, Արծվաշեն), Գորիսի (Կոռնիձոր), Նոյեմբերյանի, ապա ԼՂՀ Մարտակերտի, Քարվաճառի շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին¹²: Վահան գյուղի դիրքերում ցնցակաթված ստանալով, դեռ չապաքինված, նա միացավ «Պուշկեն յալ» բարձունքի համար մղվող մարտերին, որտեղ և նորից վիրավորվեց: Սակայն անկոտրում կամքի ու վճռականության շնորհիվ շարունակեց պայքարը՝ որպես ջոկատի ավագ մարտիկ:

Կամավորական և աշխարհագրային ինքնապաշտպանական ջոկատների շարքերը համալրած կանայք պատերազմի ողջ ընթացքում փայլուն կերպով կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները: Նրանցից ոմանք իրենց կյանքը զոհաբերեցին, ոմանք էլ մարտերի ընթացքում վիրավորվեցին, սակայն ապաքինվելուց հետո վերադարձան մարտադաշտ և շարունակեցին պայքարը մինչև զինադադար:

1988 թ. Բերդաձորի ենթաշրջանը վերածվել էր պատերազմական թատերաբեմի: Բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով ադրբեջանական գյուղերով՝ ենթաշրջանի բնակավայրերը մնացել էին առանց հաղորդակցության ուղիների, կապի միջոցների, չէին գործում վարչական

¹² «Արցախ», Ստեփանակերտ, 1994, 18 հոկտեմբերի, թիվ 5:

ենթակառուցվածքները: Թշնամու ոտնձգությունները կանխելու համար Բերդաձորի ինքնապաշտպանությանը միացած Ժաննա Գալստյանն իր առաջին խնդիրը համարեց կազմակերպել տեղի ինքնապաշտպանությունը և բարձրացնել ջոկատների մարտունակությունը¹³: Ժամանակը և հանգամանքները ցույց տվեցին, որ ջոկատների, թեկուզ համակարգված կոիվներով, զգալի հաջողությունների հասնելն անհնարին է: Հարկավոր է ստեղծել կանոնավոր բանակ, և Ժ. Գալստյանը դարձավ այս գործի առաջամարտիկներից մեկը: Համակարգող խմբի մի քանի անդամների հետ լինում էր շրջաններում, հանդիպումներ ունենում կամավորական ջոկատների հրամանատարների հետ, աշխատում էր ուժերը միավորել մեկ բանակային կառույցի մեջ և զորակոչ էր կազմակերպում: ԼՂՀ ՊԲ կազմավորումից հետո Ժ. Գալստյանը նշանակվեց ՊԲ Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի հրամանատարի տեղակալ¹⁴:

Կորուստները, անկասկած, ավելի մեծ կլինեին, եթե իրենց բարձրության վրա չլինեին հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանական ուժերը: Ասկերանի ինքնապաշտպանության շարքերը համալրած Շուշանիկ Աբրահամյանը, Թամարա Նազարյանը, Քանաքարա Ղարայանը¹⁵, Զինաիդա Գրիգորյանը, Տանյա Առստամյանը, Լյուդմիլա Մելքոնյանը, Կարինե Գրիգորյանը, Ռիտա Հարությունյանը, Հասմիկ Հայրապետյանը, Զոյա Միրզոյանը, Գայանե Գաբրիելյանը, Ալլա Արզումանյանը, Սրբուհի Աղաջանյանը և շատ ուրիշներ իրեն ներդրումն ունեցան հայրենիքի պաշտպանության գործում¹⁶:

¹³ «Մարտիկ», Ստեփանակերտ, 2009, 12 ապրիլի, թիվ 22:

¹⁴ Նույն տեղում:

¹⁵ Համարվում է առաջին կին զոհը՝ 1992 թ.:

¹⁶ ԱրԴՀ հայագիտական կենտրոնի արխիվ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, պմ. 1, թ. 1-3:

ինքնադրսևորումի, ինքնաբացահայտումի բազմաթիվ վառ օրինակներ կան, որ պատմվում են մարտնչած կանանց շրջանում, բացահայտում նրանց, հիրավի, բարոյական մեծ նկարագիրն ու հայեցի կերպը՝ հայ կնոջ տեսակը:

Շարժման հենց սկզբին Հադրութի շրջանի գյուղերը ենթարկվում էին Ֆիզուլու և Ղուբաթլուի կողմից պարբերաբար կրկնվող ավազակային հարձակումների, թալանի, անասնագողության: Շրջափակումը դարձել էր ոչ միայն սովորական երևույթ, այլ նաև ծրագրված ու ամենօրյա: Ադրբեջանցիներն այս գործելաոճը մշակում էին Բաքվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի սահմանամերձ գյուղերում բնակչությանը հիասթափեցնելու, հուսալքելու և հայրենի օջախներից դուրս մղելու նպատակով: Յուրաքանչյուր հայկական գյուղում կամավորականների երևալն արդեն ինքնապաշտպանության կազմակերպման քայլ էր: Ջոկատներին մտահոգում էր մարզի բնակչության ինքնապաշտպանության հարցը, իսկ բնակչությունն ըստ ամենայնի աջակցում էր դրա լուծմանը: Արցախի բոլոր հայկական բնակավայրերն ունեին ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք հիմնականում օգնում էին այն բնակավայրերին, որտեղ վտանգն ավելի մեծ էր:

Անդրադառնալով շրջանի մի շարք կամավորական ուժերին, այդ թվում՝ Ուխտաձորի, Թաղասեռի ջոկատներին, նշենք, որ նրանց կազմում ընդգրկված կանայք (Էլլա Խաչատրյանը՝ Ուխտաձորի, Նաիրա Գալստյանը՝ Թաղասեռի ջոկատների կազմից) նույնպես մի շարք աշխատանքներ էին տանում տեղի բնակավայրերի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ¹⁷:

Էջմիածնի կամավորականները Հադրութ մեկնեցին 1989 թ. օգոստոսին և, միանալով տեղի կամավորականներին, ազատագրական շարժման առաջին փուլում անցան ընդ-

¹⁷ Նույն տեղում:

հատակյա պարտիզանական ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը՝ գիտակցելով, որ պայքարի ճիշտ կազմակերպման ճանապարհը դա է: Համալրելով Էջմիածնի կամավորական ջոկատները և զորամիավորումը, Նազիկ Ամիրյանը¹⁸, Ռուզաննա Եսայանը¹⁹, Հեղինե Բդոյանը²⁰, Մարիետա Քալաշյանը 1989-1994 թթ. մասնակցեցին ԼՂՀ Հաղորդի Մելիքաշեն, Հախուլլու, Խրմնջուղ, Դուրուկչի, Էդիլլու, Տող, Հողեր, այնուհետև՝ Շուշիի, Քելբաջարի, Մարտակերտի, Ֆիզուլիի շրջանների ինքնապաշտպանական և ազատագրական մարտերին²¹: Ազատագրական պայքարի ընթացքում կանայք հայտնվում էին այնտեղ, որտեղ հարկավոր էր լարել ողջ ուժերը, գերմարդկային կարողություններ ձեռք բերել՝ հասցնել կատարելու ծանր ու պատասխանատու գործը:

1991 թվականից «Գարեգին Նժդեհ» կամավորական ջոկատի շարքերում Զարուհի Բադալյանը մինչև 1992 թ. հունվար մասնակցեց Հաղորդի շրջանի Բլուֆան (Պլեթանոց),

¹⁸ 5-րդ. գումարտակ կամավորագրված Նազիկ Ամիրյանը, 1992թ. առաջադրվեց գումարտակի թիկունքի պետի տեղակալ: Կամավորական բրիգադի կայացումից հետո՝ 1993թ., երբ Էջմիածնի գումարտակն ընդգրկվեց բրիգադի կազմ, նույն պարտականություններն ստանձնեց բրիգադում և զբաղվեց զորամիավորման նյութատեխնիկական բազայի կազմակերպման և ապահովման գործով, միաժամանակ մասնակցելով մի շարք ռազմագործողությունների:

¹⁹ 1992 թ. դեկտեմբերին ջոկատն արյունահեղ մարտեր էր մղում Հաղորդի շրջանի Ուղտաձոր գյուղի պաշտպանության համար: Վիրավորները շատ էին, օգնություն էր պետք: Ռ. Եսայանը որոշեց բեռնատարներով նրանց տեղափոխել շրջկենտրոն: Սակայն այդպես էլ չկարողացավ հասնել այնտեղ: Երթուղին «Մահվան ճանապարհ» անունն էր ստացել, որտեղ էլ նա զոհվեց թշնամու արկի պայթյունից:

²⁰ Հ. Բդոյանը սկզբում ծառայության անցավ Հաղորդի շրջանի ջոկատում, ապա՝ Էջմիածնի ջոկատում և որպես կապավոր տեղափոխվեց առաջին գիծ: Զոհվեց 1992 թ. աշնանը Հաղորդի շրջանի Ուխտաձոր (Էդիլլու) գյուղի համար մղվող մարտերում:

²¹ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, Եր., 2004, էջ 286:

Էդիլյու (Ուխտաձոր), Խրմանջուղ (Ծաղկավանք) գյուղերի պաշտպանական ռազմագործողություններին: Ապա՝ «Նիկոլ Դուման», «Կոռնիժոր», «Սուրմալու» և այլ ջոկատների հետ թիկունքային աշխատանքներին՝ դեղորայք, հանդերձանք, զինամթերք հայթայթելով համար²²:

Ստեղծված իրադարձությունները և իրավիճակները կանանց դրդում էին հրաժարվելու կանացիության դոգմաներից, կոտրելու խաղաղ կյանքի կարծրատիպերը և դեմ գնալու ընդունված նորմերին: Նրանցից շատերը դեռևս 1988 թ. շարժման ակտիվիստներ էին: Շարժման փոխակերպումից անմիջապես հետո կանայք ինքնըստինքյան մտան նաև մարտադաշտ՝ որպես զինակից ընկերների աջակից: Մտնելով Մարտունու շրջանի տարբեր կամավորական ջոկատների շարքերը, ապա 1992 թ. սեպտեմբերից՝ Մարտունու պաշտպանական շրջանի ստորաբաժանումները, Մելանյա Օհանյանը, Սիլվա Բալայանը, Անժելա Զամալյանը, Վերա Հարությունյանը, Մարգո Ազարյանը, Մելանյա Սարգսյանը, Հասմիկ Օհանջանյանը, Ռայա Ավագյանը մասնակցեցին շրջանի Ճարտար, Մաճկալաշեն, Մյուրիշեն, Ավդուռ, Հացի, Նորշեն, Բերդաշեն գյուղերի ինքնապաշտպանական, ինպես նաև Շուշիի, Մարտակերտի, Աղդամի, Ֆիզուլու, Զաքրայիլի, Զանգելանի և այլ շրջանների ու ռազմավարական բարձունքների ազատագրական մարտերին²³: Հատկանշական է, որ կանանց ներկայությունը ռազմի դաշտում, հատկապես հրամանատարական կազմում, ստիպում էր տղամարդկանց ցանկացած պարագայում դիմակայել վտանգն ու դժվարությունները և մնալ տղամարդուն վերապահված դերի մեջ:

ՀԱԲ-ի²⁴ մի ջոկատի հետ Արցախ մեկնած Անահիտ Մար-

²² «Մարտիկ», Ստեփանակերտ, 1999, 20 հունվարի, թիվ 7:

²³ «Ամարաս», Մարտունի, 2005, 9-15 մայիսի, թիվ 13:

²⁴ Հայոց ազգային բանակ, որը գործել է 1989-1990 թթ.:

տիրոսյանը, միանալով Մարտակերտի շրջանի ազատագրման ռազմագործողություններին, վիրավորվում է մի քանի անգամ: Սակայն 1992 թ. ապրիլին Չլդրանի թեժ մարտերից²⁵ հետո ստեղծվում է «Անահիտ» ջոկատը՝ 28 հոգուց կազմված՝ Անահիտ Մարտիրոսյանի հրամանատարությամբ: Նրա գլխավորած ջոկատը, որի կազմում արցախցիների կողքին կռվում էին ռուս կամավորականներ, փառավոր մարտական ուղի անցավ՝ ապրելով և՛ նահանջի սարսափն ու ամոթը, և՛ հարձակման ու գերված տարածքների ազատագրման երջանկությունը²⁶:

Ազատամարտին մասնակցած կանանց մարտական ուղին անցնում էր Արցախի համարյա բոլոր շրջաններով: Առաջադրանքներն ու գործողությունները տարբեր էին, նվիրումը՝ նույնը: Լիանա Մկրտումյանն, անդամագրվելով Վլադիմիր Բալայանի ջոկատին, սկզբնական շրջանում մասնակցեց մարտական պատրաստության պարապմունքներին, ապա անցավ առաջին մարտական առաջադրանքին՝ ջոկատի մշտական տեղակայման վայրից դուրս բերեց զենքն ու կապի միջոցները: Նա դարձավ մարտական մեքենայի հրամանատար և մասնակցեց Մարտակերտի, Աղաբեկալինջի, Մոխրաթաղի, Մեծ Շենի, Սրխավենդի, Կիչանի, Դրմբոնի, Օմարի լեռնանցքի, Քարվաճառի ազա-

²⁵ Չլդրանի թեժ մարտերի ընթացքում գերի ընկած 14 թուրքերի մեջ էր Ա. Մարտիրոսյանի դպրոցական ընկերը, որի մասին տեղեկանալով, հրամանատարը նրան հանձնեց Անահիտի կամքին: Վերջինիս վրեժը մեծ էր՝ աչքի առաջ էր Սումգայիթում տանջամահ արված ընկերուհին: Առանց վարանելու, նա իր ձեռքով սպանեց «դավաճանին»:

²⁶ «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 2007, 11 փետրվարի, թիվ 6: 1993 թ. Ալըշան գյուղի դիրքերում նա հերթական անգամ վիրավորվեց՝ ոտքից և ձեռքից: Այս անգամ արդեն առողջական վիճակի կտրուկ վատթարացման պատճառով ստիպված էր հեռանալ պատերազմի դաշտից: Նրա երկարատև ապաքինման պատճառով ջոկատը լուծարվեց՝ ընդգրկվելով ԼՂՀ ՊԲ-ի կազմում:

տագրման մարտերին²⁷:

Ռազմադաշտ մեկնող կանայք, իհարկե, ունեին իրենց հիմնական և կարևոր պատճառները՝ հայրենասիրական մղում, իրավիճակի թելադրանք և հարազատներին մոտ լինելու ցանկություն: Եվ հայտնվելով ռազմական իրավիճակում՝ նրանք, ինչպես նաև թիկունքում գործող հազարավոր կանայք, իրենց ուսերի վրա տարան պատերազմի ողջ ծանրությունը:

²⁷ «Արցախ», Ստեփանակերտ, 1992, 26 դեկտեմբերի, թիվ 3: Նրա կողքին մարտնչող տղամարդ ազատամարտիկների պատասխանատվությունը: 1993 թ. սկզբներին տեղափոխվելով Վարդենիս՝ նա անդամագրվեց տեղի ջոկատին (հրամանատար՝ Հովսեփ Հովսեփյան): Իսկ հունիսին նշանակվեց գումարտակի ուսումնական դասակի հրամանատար: Զինադադարից հետո, որոշ ժամանակ անց, նորից վերադարձավ և շարունակեց ծառայությունը ԼՂՀ ՊԲ-ում:

ISKUHI AVANESYAN

Lecturer of the Chair of History of ArSU,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor
iskuhi82@mail.ru

THE FORMATION OF SELF-DEFENSE FORCES AND THE VOLUNTEERING OF WOMEN TO THE DETACHMENTS IN 1988-1991

SUMMARY

Keywords: movement, struggle, volunteers, squads, women, self-defense, victims, wounded, help, action. wounded, help, action.

The idea of self-defense, born in 1988 in the whirlpool of events gradually became a material necessity under the pressure of evolving events. The constant threat to the NKR borders and peaceful settlements, the rocket fire, the tactical tasks of the self-defense forces imperatively required to neutralize the enemy's firing points, to create a security zone around the republic. The women who took part in the large-scale military operations planned and undertaken for this purpose, brilliantly fulfilled the tasks assigned to them. Joining the ranks of the first volunteer military-self-defense detachments spontaneously formed in Armenia and Artsakh throughout the war, they showed that a woman can be a good soldier and defender of the motherland on the battlefield.

ИСКУИ АВАНЕСЯН

Лектор кафедры истории АрГУ,

к.и.н., доцент

iskuhi82@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ САМООБОРОНИТЕЛЬНЫХ СИЛ И ДОБРОВОЛЬНОЕ ПРИСОЕДИНЕНИЕ ЖЕНЩИН К ОТРЯДАМ В 1988-1991 ГГ.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: движение, борьба, добровольцы, отряды, женщины, самооборона, жертвы, раненные, помощь, действие.

Идея самообороны, рожденная в водовороте событий, происходящих в 1988 году, под давлением развивающихся событий, постепенно стала материальной необходимостью. Постоянная угроза границам и мирным поселениям НКР, ракетные обстрелы, тактические задачи сил самообороны требовали нейтрализации огневых точек противника и создания зоны безопасности вокруг республики. Женщины, которые участвовали в масштабных военных операциях, запланированных и предпринятых с этой целью, блестяще выполнили поставленные перед ними задачи. Вступив в ряды стихийно сформировавшихся первых добровольных и ополченческих отрядов самообороны в Армении и в Арцахе, на протяжении всей войны они показали, что женщина и на поле боя может быть хорошим солдатом, защитником родины.

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ (ԱՐՑԱԽՈՒՄ) 1920 Թ.
ՓԵՏՐՎԱՐ - ՄԱՅԻՍԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ¹**

Հիմնաբառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղ, պատմագիտություն, թուրք-հայկական պատերազմ, բանակ, հարձակում, Հայաստանի Հանրապետություն, ականատեսներ, պետական գործիչներ:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմին Թուրքիայի նախապատրաստման փուլում առանցքայինն արևմուտքից Հայաստանի Հանրապետության դեմ իրագործվելիք թուրքական լայնամասշտաբ հարձակումն էր: Դրան նախորդած ռազմական իրադարձությունների, մասնավորապես՝ Արցախում Ադրբեջանի ծավալած ռազմական գործողությունների լուսաբանումն ունի և՛ պատմագիտական նշանակություն, և՛ քաղաքական արդիականություն: Ադրբեջանը ձգտում էր ամրապնդել իր ռազմական ազդեցությունն Արցախում, իսկ հայկական կողմի խնդիրն այդ ծրագրի իրագործումը խափանելն էր:

1920 թ. արցախյան պատերազմը համեմատաբար քիչ է լուսաբանվել ականատեսների հուշերում, քանի որ վերջիններս ավելի կարևորում էին ռազմական գործողությունների սկսման օրվա խնդիրը դրանց էությանն անդրադառնալու փոխարեն: Խորհրդահայ պատմագիտությունը, հայտնի պատճառներով, անտեսել է նշյալ հարցը, իսկ հետխորհրդային հեղինակներն ապահովեցին նրա որոշակի վերլուծությունը:

¹ Հոդվածի արխիվային նյութը հեղինակին տրամադրել է ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ առաջատար գիտաշխատող, պ. գ. դ. Գայանե Մախմուդյանը:

Ականատեսների շարքում Սիմոն Վրացյանն, օրինակ՝ համոզմունք է հայտնում, որ 1918 թ. Բրեստի պայմանագրից ի վեր բոլշևիկների ու թուրքերի միջև հաստատվել էին սերտ բարեկամություն ու գործակցություն: Դրանք Կովկասում ուղղվեցին Հայաստանի դեմ: Քեմալա-բոլշևիկյան գործակցության արդյունքում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Հայաստանին պարտադրվեց Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի «վիճելի տարածքներ» կարգավիճակը²: Մինչ այդ, թիրախ ունենալով Արցախը, թուրքերը երկրամասում նախապես ձեռնարկել էին ռազմական գործողություններ՝ օգտագործելով ադրբեջանական բանակն ու տեղի քուրդ-թաթարական խաժամուժը: Լրացնելով Սիմոն Վրացյանին, Ալեքսանդր Խատիսյանը գրում է. «... Մենք գտնվում ենք քրոնիկական պատերազմի վիճակում, որը դեռ չի հայտարարված, բայց տարվում է շարունակ և անընդհատ ... Ադրբեջանը ուղղակի թունավորում է մեր կյանքը»³: ՀՀ կառավարությունը մշտապես շեշտում էր Ադրբեջանի ագրեսիայի փաստը և համոզմունք հայտնում, որ դրա դադարեցման դեպքում իրավիճակը կխաղաղվի⁴:

Այսպես, Ադրբեջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի՝ ՀՀ արտգործնախարար Ալ. Խատիսյանին 1920 թ. հունվարի 30-ին հղած նամակից տեղեկանում ենք, որ հատուկ այցով Բաքու էր ժամանել Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի հանձնակատար Ջոն Օլիվեր Ուորդհոպը: Վերջինիս հետ Տ. Բեկզադյանը, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկեց նաև Ղարաբաղում Խ. բեկ Սուլթա-

² Վրացյան Ս., Հայաստանը բոլշևիկեան մոլորի եւ թրքական սալի միջեւ, Պեյրուք, 1953, էջ 20-41:

³ Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պեյրուք, 1968, էջ 199, 202:

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 249, թ. 72, ց. 2, գ. 165, թթ. 1-8:

նով⁵ և Իթթիհատի քաղաքականությունը: Ջ. Ուորդրոպը խոստացել էր համաձայնության գալ ադրբեջանական կողմի հետ՝ թույլ չտալու նրանց զորքերի տեղակայումը Ղարաբաղում⁶:

Նույն այդ հարցին անդրադարձել է հայկական մամուլը: 1920 թ. մայիսի 13-ին «Մշակը» հրապարակում է ՀՀ կառավարության հաղորդագրությունը, որում ներկայացված էր Ղարաբաղում և Գանձակում Ադրբեջանի զորքերի ու հրոսակախմբերի սանձազերծած արյունահեղությունը⁷:

Մամուլի էջերում նաև լուսաբանված են Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում տեղի քուրդ-թաթարական զինված խմբերի գործողությունները հայերի դեմ. «Հայաստանի կառավարությունը, հետեւելով իր մշտական խաղաղասիրական քաղաքականութեանը, արիւնահեղութիւնից խուսափելու համար վճռական միջոցների չէր դիմում քուրդ-թաթարական այդ յանդուգն գործողութիւնների դէմ», - գրում էր «Մշակը»՝ ներկայացնելով բնակչության զինված պայքարը թաթարական բանդաների, երկիրը ջլատող ավարառությունների ու դաժանությունների դեմ⁸: «Յառաջ» էլ կենդանի վկայություն էր ներկայացնում Ջանգեզուրում ու Ղարաբաղում թաթարների իրականացրած ավերի ու կոտորածի մասին⁹: Արցախից եկող ահազնացող լուրերին ընդառաջ՝ ՀՅ Դաշնակցության բյուրոն դեռևս 1919 թ. դեկտեմբերին Արցախ գործուղեց Արսեն Միքայելյանին՝ պաշտպանության աշխա-

⁵ Անգլիական հրամանատարության գիտությամբ ու համաձայնությամբ 1919 թ. հունվարի կեսերին Արցախ-Ջանգեզուրի նահանգապետ էր նշանակվել հայաստյաց ջարդարար Խոսրով Բեկ Սուլթանովը: Տե՛ս Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., 1999, էջ 65, Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Եր., 2018, էջ 110:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 72, թթ. 4-6:

⁷ «Մշակ», Թիֆլիս, մայիսի 13, 1920, էջ 3:

⁸ Նույն տեղում, սեպտեմբերի 15, 1920, էջ 2, հոկտեմբերի 22, 1920, էջ 1:

⁹ «Յառաջ», Երեւան, սեպտեմբերի 7, 1920, էջ 2:

տանքների համար: Վերջինս պատմաբան Ռիչարդ Հով-
հաննիսյանի գնահատմամբ՝ եղել է հավատարիմ կուսակ-
ցական, բայց գաղտնի գործողություններում՝ անփորձ¹⁰: Գ.
Մախմուրյանը ևս նշում է Ա. Միքայելյանի ռազմական գոր-
ծունեության չհամակարգված լինելը, միննույն ժամանակ
նկատելով, որ Երևանում պետական ու կուսակցական գոր-
ծիչները թերագնահատում էին թուրք սպաներով համալր-
ված ու ղեկավարվող թաթարական կանոնավոր զորքի
ուժը¹¹:

1920 թ. հունվարից ռազմաքաղաքական դրությունն
Արցախում ծանրանում էր¹²: Արարատ Հակոբյանը դա
առաջին հերթին կապում է տարածաշրջանում Կարմիր
բանակի հայտնվելու հետ, մի հանգամանք, ինչն առաջաց-
րեց Ադրբեջանի մուսավաթական իշխանությունների
ակտիվությունը¹³: Փետրվարից խիստ ծանրանում է
Արցախի վրա հարձակման վտանգը:

Ադրբեջանի կառավարությունը բացահայտորեն առաջ էր
տանում Արցախ-Ջանգեզուրը վերջնականապես գրավելու
իր ծրագիրը: ՀՀ արտգործնախարարության հեռագրում՝
ուղղված Թիֆլիսում դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ.
Թումանյանին, շեշտված էր Ադրբեջանի ագրեսիան Ջանգե-
զուրի և Ղարաբաղի նկատմամբ¹⁴: Ադրբեջանի կառավա-
րությունը բացահայտորեն առատ ռազմական և նյութական
օգնություն էր ստանում Թուրքիայից: Ըստ 1920 թ.

¹⁰ Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 3, Եր., 2015, էջ 165:

¹¹ St'ya Makhmuryan G. Tragediya Shushi 23-26 марта 1920 г. в отечественной и зарубежной историографии, «Историкофилологический журнал», НАН РА, 2021, № 2, с. 115.

¹² Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը, 1917-2000, գիրք Ա, Եր., 2003, էջ 171, Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 111:

¹³ Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 111:

¹⁴ St'ya ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 249, մաս 1, թ. 72, ց. 2, գ. 165, թթ. 1-8:

փետրվարի 7-ին ՀՀ ռազմական նախարարության կազմած գաղտնի տեղեկագրի՝ Բաքվի կառավարությունն իր դրածո Խ. բեկ Սուլթանովին, որպես քրդերի պարագլխի, հանձնարարել էր արցախահայության դեմ կազմակերպել քրդական հրաձգային դիվիզիա¹⁵:

Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ 1920 թ. փետրվարի 18-ին Շուշի էին ժամանել իսլամական բանակի նախկին հրամանատար Նուրի փաշան և «Արևելք» զորաջոկատի նախկին հրամանատար, Արևելքում քեմալականների պաշտոնական ներկայացուցիչ Խալիլ-բեյը¹⁶:

1920 թ. փետրվարի 19-ին Խ. բեկ Սուլթանովը Ղարաբաղի հայերի Ազգային խորհրդից պահանջում էր անմիջապես լուծել Ղարաբաղն Ադրբեջանին միացնելու հարցը՝ պատճառաբանելով Փարիզի վեհաժողովի իբր թե ավարտված լինելն ու երկրամասի տնտեսական կապվածությունն Ադրբեջանին: Նա ուզում էր, որ Խորհուրդը թույլ տար ադրբեջանական զորքեր մտցնել գավառներ: Հայ հեղինակները, սակայն, միակարծիք են. Արցախը հարկավոր էր Ադրբեջանին ոչ թե տնտեսական առումով, այլ ռազմավարական և քաղաքական. Բաքուն ձգտում էր զինաթափել տեղի հայությանը, կոտորել կամ բռնագաղթի ենթարկել բնակչությանը, բնակեցնել Ղարաբաղը թուրքերով, իրագործել պանիսլամիզմի ծրագիրը¹⁷: Մինչ այդ հաջողվել էր ադրբեջանական զորքեր մտցնել Շուշի և Խանքենդ

¹⁵ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 172:

¹⁶ Махмуран Г. Трагедия Шуши 23-26 марта 1920 г. в отечественной и зарубежной историографии, с. 113.

¹⁷ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, Եր., 1994, էջ 74-75, նույնի՝ Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 223-224, Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 178: Թումյան Հ., Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920, Եր., 2008, էջ 261, Туманян М. Дипломатическая история Республики Армения 1918-1920 гг. Ер., 2012, с. 222.

(Վարարակն)¹⁸:

Զարգացնելով Խ. բեկ Սուլթանովի հայտարարությունը, պաշտոնական Բաքուն առավել հետևողականորեն էր շարունակում զորքեր կուտակել Արցախում¹⁹: Փետրվարի 20-ին Ալ. Խատիսյանը գրում է Տ. Բեկզադյանին. «ՀՀ կառավարության պաշտոնական հաղորդագրությունից տեղեկանում ենք, որ թուրք և ադրբեջանցի զենքերալների հրամանատարությամբ բազմաթիվ ադրբեջանական զորքեր են տեղակայվել Շուշիում և Ղարաբաղում»²⁰: Նույն օրը ՀՀ արտգործնախարարության հեռագրում հաղորդվում էր, որ ադրբեջանական զորքերը թուրքերի աջակցությամբ պատրաստվում էին ներխուժել Արցախ²¹: Այդ նպատակով Շուշի էր ժամանել Նուրի փաշան՝ թուրք սպաների հետ: Նրանք պատրաստվում էին լայնամասշտաբ հարձակման՝ մի քանի ուղղություններով՝ զենքով նվաճելու Ղարաբաղը²²:

Նույնն է վկայում նաև 1920 թ. փետրվարի 20-ին ՀՀ արտգործնախարարի հեռագիրը Բաքվում իր պաշտոնակցին՝ ադրբեջանական զորքի՝ Արցախ ներխուժելու վերաբերյալ: Հեռագրում հաղորդվում էր, որ, ըստ ՀՀ կառավարության ձեռք բերած պաշտոնական տվյալների՝ Շուշիում և Ղարաբաղում կենտրոնացվում էին բազմաքանակ զորքեր՝ թուրք և ադրբեջանցի զորահրամանատարների ղեկավարությամբ:

ՀՀ կառավարությունը շեշտում էր, որ նմանօրինակ քայ-

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 48, Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, էջ 74-75, նույնի՝ Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 223-224, Արախամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 178, Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 261, Туманян М., նշվ. աշխ., էջ 222:

¹⁹ Հովհաննիսյան Գ., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Եր., 1971, էջ 156:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 249, մաս 1, թ. 129:

²¹ Тер-Саркисян А. Армяне Нагорного Карабаха. М., 2015, с. 256.

²² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 249, մաս 1, թ. 139:

լերով խախտվում էին շահագրգիռ պետությունների միջև կնքված բոլոր համաձայնագրերը և նոր արյունահեղության վտանգ էր առաջանում: Բաքվի կառավարությանը կոչ էր արվում անհապաղ անհրաժեշտ միջոցների դիմել՝ կանխելու հարձակումը և պահպանելու բարիդրացիական հարաբերությունները²³:

Այն մասին, որ թուրքերը լայնամաշտաբ հարձակման էին պատրաստվում Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դեմ, նույն փետրվարի 20-ին ՀՀ ԱԳՆ-ն պաշտոնապես տեղեկացրեց նաև Բաթումիում ՀՀ գլխավոր հյուպատոսին²⁴: Նույնաբովանդակ հեռագիր ուղարկվեց Թեհրանում ՀՀ արտգործնախարարության ներկայացուցչին՝ կոչ անելով միջոցներ ձեռք առնել ընդդեմ սպառնացող վտանգի²⁵:

Ի պատասխան, Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչն իր պետության արտաքին գերատեսչությանն էր հղում պատերազմին առնչվող ֆրանսիական ռազմական առաքելության հաղորդումը: Դրանում ասվում էր, որ հարձակմանը մասնակցելու էին ավազակախմբերն, այլ ոչ թե բանակը: Վերջինս խստորեն հրահանգված էր սպասել առաջին քայլին հայկական կողմից, որպեսզի հարձակման պատասխանատվությունը վերագրվեր հայերին: Թաթարները գործում էին զգույշ և ճարպկորեն՝ ձգտելով իրենց կողմը թեքել օտարներին²⁶: Ինչպես նշում է Գ. Մախմուրյանը, Խ. Բեկ Սուլթանովը Շուշիի Հայ Ազգային խորհրդի անդամների հետ խոսել էր Երևանից ժամանած գործակալների ղեկավարությամբ իբրև թե նախապատ-

²³Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий, под ред. Ю. Барсегова, т. I. М., 2008, с. 384.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 384-385:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 385:

²⁶ Նույն տեղում:

րաստվող ապստամբության մասին²⁷: Իսկ նույն այդ պահին տարբեր վայրերում տեղի ունեցած հայկական մասնակի կոտորածները նպատակ ունեին ոչ միայն թուլացնել հայկական տարրը, այլև ահաբեկել ամբողջ Ղարաբաղը: Այսպես, փետրվարի 22-ին մուսավաթականները հայերի ջարդ կազմակերպեցին Ասկերանի, Խանքենդի և Աղդամի ջրաղացներում: Միայն Խանքենդում սպանվեց մոտ 400 հայ²⁸: «1920 թ. Փետրվարի 22-ին Խանքենդում, Ասկերանում եւ Շուշի-Եւլախ տրակտի վրայ Կառավարութեան զօրքերի եւ ազենտների ձեռքով ակնայայտնի նպատակով կոտորել են մի քանի հարիւր հայերի, թալանել ու տարել Խանքենդու հայերու բնակարանները»²⁹: «Աղդամ-Ասկերան-Շուշի ուղղությամբ և Քիրս-Տումի-Խծաբերդ գծի երկարությամբ առանձնապես կատաղի էին գործում Սուլթանովի կազմակերպած քրդական «համիդիե» ջոկատները»³⁰, - գրում է Վահրամ Բալայանը:

Այդ ընթացքում (փետրվարի 28-ից մինչև մարտի 5-ը) տեղի ունեցավ Ղարաբաղի հայության 8-րդ համագումարը³¹: Այն մերժեց երկրամասը Ադրբեջանին ենթարկելու մուսավաթականների պահանջը³²: Ժողովրդի բարձ-

²⁷ Տե՛ս Махмурия Г. Трагедия Шуши 23-26 марта 1920 г. в отечественной и зарубежной историографии, с. 113.

²⁸ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 174, Махмурия Г. Трагедия Шуши 23-26 марта 1920 г. в отечественной и зарубежной историографии, с. 114.

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 263, թթ. 48-50Ա:

³⁰ Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Եր., 2002, էջ 278:

³¹ Արցախում իշխանությունը 1918 թ. կեսերից գտնվում էր տեղի հայ Ազգային խորհրդի ձեռքում: Վերջինս 1918 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. մայիսն իր հրավիրած տասը համագումարներում գործնականում չի ընդունել և չի ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Տե՛ս Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 111:

³² 1919 թ. օգոստոսի 15-ին Ղարաբաղի հայերի 7-րդ համագումարում որոշվել էր, որ վիճելի տարածքների՝ այս կամ այն պետությանը միավորման հարցը վերջնական լուծում պետք է ստանա խաղաղ ճանապարհով: Տե՛ս Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 387-388.

րագույն իշխանություն հանդիսացող այդ մարմնի նիստերի արդյունքում՝ մարտի 6-ին, ՀՀ ԱԳՆ-ն Ղարաբաղի հայության անունից դիմում է ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ռազմական առաքելությունների ղեկավարներին՝ ներկայացնելով իրավիճակը³³: Համագումարի որոշումներն, ըստ Հրանտ Աբրահամյանի, սրեց Ադրբեջանի և Ղարաբաղի միջև հակամարտությունը: «Փաստորեն, արցախահայությունը կանգնեց ազատագրական պայքարի ավելի ծանր փուլի շեմին: Մուսավաթական Ադրբեջանն իր արյունոտ ձեռքերն արձակած համարելով, սկսեց տենդագին նախապատրաստվել արցախահայությանը նոր սպանդի ենթարկելու համար», - նշում է պատմաբանը³⁴: Հիրավի, համագումարի ավարտից անմիջապես հետո Ադրբեջանի կառավարությունը շարունակեց իր ռազմական նախապատրաստությունները, իսկ որոշ տարածքներում հարձակվեց անգն բնակչության վրա³⁵:

Դաշնակիցներին դիմելուց հետո՝ մարտի 8-ին, ՀՀ դիվանագիտական գերատեսչությունը հուշագիր է հղում Ադրբեջանի ԱԳՆ, նշելով, որ ադրբեջանական զորքի ներթափանցումը Լեռնային Ղարաբաղի և Զանգեզուրի խորքերը չի կարող անպատասխան մնալ³⁶:

Քիչ ավելի ուշ Հայաստանի արտգործնախարարության աշխատակից Ա. Մադաթյանը տեղեկացնում է Բաթումում գործող հյուպատոս Ա. Չմշկյանին, թե «Ադրբեջանը մարտի 20-ին փորձել է ուժով զինաթափել Արցախի հայ բնակչությանը և տարբեր ուղղություններով հարձակման է անցել. ծանր մարտեր են ընթանում»³⁷: Այն, որ մարտի 20-ից

³³ Նույն տեղում, էջ 388-389:

³⁴ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 177:

³⁵ Туманян М. նշվ. աշխ., էջ 281, Махмурия Г. Трагедия Шуши 23-26 марта 1920 г. в отечественной и зарубежной историографии, с. 114-115.

³⁶ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 391.

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 249, մաս 1, թ. 249:

Ադրբեջանի բազմաքանակ զորքերը գեներալ Նովրուզովի գլխավորությամբ, ինչպես նաև ադրբեջանական զորքի գլխավոր հրամանատար Խալիլ փաշայի ու Խ. բեկ Սուլթանովի ավագակախմբերը հզոր հրետանիով և գնդացիներով ամբողջ սահմանի երկայնքով հարձակվել էին հայկական գյուղերի վրա, վկայում են նաև այլ արխիվային փաստաթղթեր³⁸:

Դրանից երկու շաբաթ առաջ՝ մարտի 4-ին, Հայաստանի կառավարությունն արդեն տեղեկացել էր Խ. բեկ Սուլթանովին Արցախ ռազմական արշավանք կատարելու հանձնարարության մասին: Այդ նպատակով վերջինս վճռեց Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերում տեղադրել իր զորքը³⁹: Դեպքերի ականատես, Արցախի Ազգային խորհրդի անդամ Ա. Կիսիբեկյանը հաղորդում է. «Սուլթանովը Լեռնային Ղարաբաղի օղակումն ու ռազմական ուժերով շրջապատելը վաղուց էր վերջացրել: ... Վերջացնելով Լեռնային Ղարաբաղի շրջապատումը, ձեռնարկեց Շուշվա ամրացմանը»⁴⁰: Ինչպես փաստում են Հ. Աբրահամյանը և Ա. Հակոբյանը, մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը 1920 թ. ապրիլին, Ղարաբաղ էր ուղարկվել ադրբեջանական 10 հազարանոց կանոնավոր և նույնքան էլ անկանոն զորք՝ տեղի բնակչությանը կոտորելու նպատակով⁴¹: Ըստ ՀՀ արտգործնախարարության պաշտոնական հաղորդագրության՝ մարտի 11-ի ն և 12-ին ադրբեջանական զորքով ու զենքով բեռնված իննսուն վագոն Բաքվից ուղարկվել էր

³⁸ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թթ. 3-7, գ. 427, մաս 2, թթ. 234-239Ա:

³⁹ Дадаян С. Политическая история Арцаха-Карабаха от Хамсы до автономии: факты и вымыслы. Степанакерт, 2017, с. 246, 251.

⁴⁰ Կիսիբեկյան Ա., Հուլիս, Եր., 2011, էջ 453-454:

⁴¹ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 176, Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Եր., 2005, էջ 270, Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 176:

Ղարաբաղ՝ մասնավորապես Ջեբրայիլ⁴²: Ադրբեջանցիների շտապողականության պատճառն, ըստ 1920 թ. սկզբի տվյալների՝ այն էր, որ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությանը համրած օրեր էին մնացել: Ուստի, Բաքվում որոշել էին՝ վերջնականապես տիրանալ Լեռնային Ղարաբաղին: Մուսավաթականները վստահ էին, որ իրենց իրավահաջորդողները՝ թեկուզ խորհրդային դրոշի ներքո, շարունակելու էին նույն գործը: Ուստի մարտի սկզբներին ուժեղացվել էին նաև Շուշիի, Խանքենդի և Աղդամի կայազորները⁴³:

Որպես արդյունք՝ մարտի 7-ին դեպի Խնածախ տանող ճանապարհի վրա սպանվեց 5-6 մարդ, իսկ մարտի 10-ին Եվլախ-Շուշի խճուղու վրա՝ 10 հայ: Ադրբեջանի զորքը Խ. քեկ Սուլթանովի հրամանատարությամբ ավերել էր վեց հայկական գյուղ, սպառնում էր շարունակել կոտորածը⁴⁴: Հ. Թումյանն այս ընթացքում հայ անմեղ զոհերի թիվը նշում է 400-ից ավելի⁴⁵:

Մարտի 22-ին Արցախի զինված ուժերն անցնում են կանխարգելիչ հարձակման: Դրա հիմնավորումն իրավացիորեն ներկայացրել է Հ. Աբրահամյանը. «... Ադրբեջանի մուսավաթական ուժերը պատրաստվում են մուսուլմանական ամանորի գիշերը (մարտի 23-ին) ընդհանուր հարձակում սկսել Ղարաբաղի դեմ»⁴⁶: Նրանց կայացրած որոշումը խախտում էր 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Ադրբեջանի կառավարության և Ղարաբաղի հայության Ազգային խորհրդի միջև կնքված համաձայնագիրը⁴⁷: Բացի այդ, մարտի 10-ին և 12-ին հայերն արդեն տեղյակ էին ադրբեջանցիների՝

⁴² Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁴³ Հովհաննիսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 142:

⁴⁴ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, էջ 62 :

⁴⁵ Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 260:

⁴⁶ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 181:

⁴⁷ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 177:

Զանգեզուրի վրա հարձակվելու նախապատրաստական քայլերի մասին⁴⁸: Դեպքերի ականատես և անմիջական մասնակից Հ. Թումյանը ևս գրում է. «Լուրջ տվյալներ կային, որ Ադրբեջանը մտադիր էր, եթե հանգամանքները բարենպաստ դասավորվեին, ընդարձակ ռազմական գործողությունների ձեռնարկել Ղարաբաղի դեմ նրան զինաթափելու եւ ապա կոտորածների եւ բռնի տեղահանումների միջոցով երկիրը պարպելու հայ տարրից ...»⁴⁹:

Հավելենք. այն, որ Ադրբեջանը մշակել և իրականացնում էր հարձակման հստակ, շարունակական բնույթ ունեցող պլան, վկայում է Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարարի 1920 թ. մարտի 25-ի հաղորդագրությունն՝ ուղղված Ղարաբաղի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետին: Դրանում հստակ ասվում է, որ Ասկերանի մատույցներում, Աղդամի ուղղությամբ հավաքագրվել է բավականին թվով անկանոն ուժ, որն ամսի 27-28-ին կլինի Աղդամում: Նախատեսվում էր Աղդամից հետո այդ զորքն ուղղել Ասկերան. «Հարձակումը, հավականորեն տեղի կունենա մարտի 28–29-ը»,– գրված է փաստաթղթում⁵⁰: Ի տարբերություն դրան, հայկական կողմն այդ օրերին ձգտում էր հարցի խաղաղ լուծմանը: Այդ են վկայում 1920 թ. մարտի 28-ի և 30-ի ՀՀ կառավարության նամակները Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսարին: Դրանցում պաշտոնական երևանք խնդրում էր միջոցներ ձեռնարկել՝ բավարարելու արցախցիների արդարացի պահանջները և ապահովելու Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Բաքվի, Ելիզավետպոլի հայերի անվտանգությունը ֆիզիկական բնաջնջումից⁵¹:

Բայց դիվանագիտական քայլերն անպտուղ էին: Ուստի՝

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 181:

⁴⁹ Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 273:

⁵⁰ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 393.

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 395-397:

հայկական կողմը նախահարձակ եղավ: Ա. Կիսիբեկյանի հաղորդմամբ, կոիվը սկսվեց «1920 թ. մարտի 23-ին, գիշերը ժամը 4-ին»⁵²: Այդ պահին պատերազմական գործողությունները ծավալվում էին ամբողջ երկրամասով: Վերլուծելով ամբողջ համատեքստն ու հատկապես Շուշիում ձեռնարկված կանխարգելիչ գործողությունը՝ Ռ. Հովհաննիսյանն ընդգծում է կարևոր մի հանգամանք. Ա. Միքայելյանն՝ իր փոքրաթիվ ջոկատով, չէր սպասել Դ. Կանայանի (Դրո) գլխավորած ՀՀ բանակի Արևելյան խմբի ժամանմանը, այլ վճռել ու մարտի 23-ին ինքնուրույն գրոհել էր տեղի թաթարական կայազորի վրա⁵³: Բոլոր վայրերից խոցելի Շուշիում թաթարներն անմիջապես պատասխանեցին քաղաքի հայկական մասի հրկիզմամբ ու եռօրյա կոտորածով: Արցախի կենտրոն Շուշիում տեղի ունեցած այդ ահավոր սպանող Շ. Մկրտչյանն իրավացիորեն անվանում է ցեղասպանություն⁵⁴:

Մարտի 23-ից 26-ը քաղաքի հայկական թաղամասն ամբողջովին այրվեց և գետնին հավասարեցվեց⁵⁵: Կործանվեց 2000 շենք ու շինություն⁵⁶: «Մահմեդական մոլեռանդ ամբոխն ասկյարների և թուրք սպաների գլխավորությամբ ներխուժում է քաղաքի հայկական թաղամասերը, հրդեհում, կողոպտում տները, խանութները, հասարակական շենքերը, անխնա կոտորում անպաշտպան բնակչությանը»⁵⁷, - գրում է Վ. Բալայանը: Հ. Աբրահամյանը նկարագրում է՝ ինչպես էին

⁵² Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 460:

⁵³ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 181:

⁵⁴ Մկրտչյան Շ., Լեոնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Ստեփանակերտ, 2003, էջ 71:

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, թ. 179, Հակոբյան Հ., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 111-112, Ուլուքաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 224-225, Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 404-406.

⁵⁶ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 185:

⁵⁷ Բալայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 278:

թուրք դահիճներին զոհ գնում հազարավոր արցախցիներ, հրո ճարակ էր դառնում Շուշին⁵⁸: Զոհվեց մոտ 8 հազար հայ, հետո սկսվեց կոտորածը հայկական մյուս բնակավայրերում: Կողոպտվեցին ու ոչնչացվեցին Շուշիի շրջակայքի բոլոր գյուղերը՝ քաղաքից մինչև Ասկերան, Խաչենի գավառում գնդակոծվեցին գրեթե բոլոր հայկական բնակավայրերն, իսկ անգնե բնակչությունը սրի քաշվեց⁵⁹:

ՀՀ բանակի բացակայության պայմաններում՝ ապրիլի 3-ին, թաթարները լայնածավալ հարձակում սկսեցին⁶⁰ ու գրավեցին Ասկերանը՝ վերականգնելով իրենց կապը գրավված Շուշիի և Խանքենդի հետ: Ամբողջությամբ վերցրած, մարտի 23-ից մինչև ապրիլի 3-ը նրանց ելուզակախմբերն ու ոստիկանական ջոկատները կողոպտեցին ու այրեցին Կարաչինար մեծ գյուղը՝ շրջակա ավաններով: Ապրիլի 7-ին նրանք հասան Կարյազինո, 12-ին՝ Քեշիշքենդ և Սղնախ⁶¹: Այդ ընթացքում հայ մարտիկները դիմադրում էին հերոսաբար: Միայն մարտի 31-ին հակառակորդն ունեցավ 500 սպանված ու վիրավոր:

Միաժամանակ Ղարաբաղահայության հայրենակցական միության նախագահ Գերասիմ Բալայանի՝ ՀՀ խորհրդարանի համար կազմած նամակը փաստում էր մուսավաթականների՝ դեպի Ղարաբաղ և Զանգեզուր արշավանքի շարունակական լինելու մասին⁶²: Դրան հաջորդեց ՀՀ կառավարության վարչապետի զեկույցն ապրիլի 3-ին գումարված Խորհրդարանի արտակարգ նիստում, որում հաղորդվում էր Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղի հետ 1919

⁵⁸ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 181, Махмуриян Г. Трагедия Шуши 23-26 марта 1920 г. в отечественной и зарубежной историографии, с. 112-113.

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 69:

⁶⁰ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 191:

⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 516, թ. 5, Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 418-419; Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 196:

⁶² Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 399.

թ. կայացած համաձայնության խախտման և զինված հարձակման մասին, որի նպատակը Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը գրավելն էր, վերոհիշյալ ժամանակավոր համաձայնագիրը չեղոքացնելը⁶³: Նաև շեշտվում էր Ղարաբաղի՝ մայր հայրենիքից կտրված լինելու իրողությունը, և այն փաստը, որ փետրվարից ի վեր Ադրբեջանի ճնշումները հայ բնակչության նկատմամբ դարձել էին անտանելի⁶⁴: Նմանօրինակ բնույթ են կրում ՀՀ ԱԳՆ ապրիլի 4–9-ի նամակներն՝ ուղղված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին, Ադրբեջանի արտգործնախարարին: Դրանք փաստում են, որ ադրբեջանական կողմն անում էր ամեն ինչ՝ արգելելու եվրոպական երկրների դիվանագետներից կազմված հանձնաժողովների⁶⁵ մուտքը Ղարաբաղ՝ դեպքերը քննելու նպատակով⁶⁶: Ապրիլի 14-ի նամակն, ուղղված Վրաստանում ընթացող Անդրկովկասյան երկրորդ կոնֆերանսում ՀՀ պատվիրակության նախագահին, փաստում է, որ ադրբեջանցիների կողմից շարունակվում էր Շուշիի և Ղարաբաղի մյուս բնակավայրերի հայ բնակչության կոտորածը⁶⁷:

Համոզվելով դիվանագիտական միջոցների ապարդյուն լինելու մեջ՝ ՀՀ կառավարությունն ապրիլի 11-ին զորք մտցրեց Ղարաբաղ: Առաջին մարտերը ծավալվեցին Գետաշենի տակ ու պսակվեցին հայերի հաղթանակով⁶⁸: Ամսի 14-ին ՀՀ արշավային ջոկատն անցավ Արցախ և չորս օրերի

⁶³ Նույն տեղում, էջ 400-403:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 403:

⁶⁵ 1920 թ. ապրիլի 1-ին Թիֆլիսում տեղակայված Դաշնակից երկրների կոմիսարները դիմեցին Անդրկովկասի 3 հանրապետություններին՝ խաղաղությունը պահպանելու կոչով: Ապրիլի 5-ին պատերազմի հարցը քննեց Թիֆլիսում գումարված երկրամասի պետությունների կոնֆերանսը: Փորձ արվեց հանձնաժողով ուղարկել Ղարաբաղ, սակայն պաշտոնական Բաքուն կանխեց դրա մուտքը երկրամաս:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 404-405:

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 407:

⁶⁸ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 183, 189:

ընթացքում ողջ երկրամասը, բացառությամբ Շուշիի և Խանքենդի, գտնվում էր հայկական հսկողության տակ, թեև կատաղի մարտերն ընթացան մինչև ամսի 26-ը⁶⁹:

Պատմաբանները տարբեր ամսաթվեր են նշում Դ. Կանայանի ժամանման կապակցությամբ⁷⁰: Նրա Արևելյան խմբի ետևից եկավ նաև Գ. Նժդեհին (Գարեգին Տեր-Հարությունյան) իր 300 զինվորներով: Ղարաբաղ-Չանգեզուրի ընդհանուր հրամանատար Դ. Կանայանի ուժերը Վարանդայում ու Դիզակում համալրել էին 3000 հետևակային և 500 հեծյալ, որոնց թիվն, ըստ մոտավոր գնահատումների՝ հաջորդ շաբաթների ընթացքում հասավ 5000-ի⁷¹: Հավելենք, որ ՀՀ ռազմական նախարարության տվյալներով, Ղարաբաղի բոլոր գյուղերում կար մոտավորապես 30000 զինված հայ, բավականին զենք և զինամթերք⁷²: Ջեբրայիլի ուղղությամբ գործում էին հակառակորդի Բաքվի 5-րդ, Լենքորանի 7-րդ և Գանձակի 3-րդ հետևակային գնդերի առանձին մասերը և 600-ոց քրդական զորաջոկատ, իսկ Աղդամի ուղղությամբ (Շուշիում և Խանքենդում)՝ առաջին Ջևանշիրյան հետևակային գունդը, Գանձակի 3-րդ հետևակային գնդի առանձին մասերը՝ հավանաբար 1-ին

⁶⁹ Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 281, 300:

⁷⁰ Դրոյի՝ երկրամաս հասնելու կապակցությամբ Բ. Ուլուբաբյանը գրում է, որ նա «Արցախ մտավ միայն ապրիլի 13-ին, թե՛ 17-ին, երբ արդեն կործանված էր Շուշվա հայկական մասը» (Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, էջ 90): Իր մեկ այլ աշխատության մեջ հեղինակը նաև նշում է նույն ամսի երկրորդ տասնօրյակը (Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 229): Գ. Հովհաննիսյանն առանձնացնում է ապրիլի 17-ը (Հովհաննիսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 152): Ռ. Հովհաննիսյանը նկարագրում է Դրոյի Քիրսի անցնելն ու ապրիլի 11-ին Թումի ժամանելը՝ ստանձնելու Ղարաբաղյան գործողության հրամանատարությունը (Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 192): Ըստ Հ. Թումյանի՝ ՀՀ զորաջոկատն ապրիլի 14-ին հասավ Գորիս, 18-ին անցավ Ագարա գետն ու Խճաբերդ գյուղի վրայով մտավ Ղարաբաղ (Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 303):

⁷¹ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 194:

⁷² Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 419.

թաթարական և 2-րդ դարաբաղյան հեծյալ գնդերը՝ 8-10 հրանոթով: Հայկական Գյուլիստան գյուղի ուղղությամբ գործում էին Բաքվի 5-րդ գնդի, Գանձակի 3-րդ հետևակային գնդի, Շաքիի 3-րդ հեծյալ գնդի առանձին մասերը՝ հրետանիով: Ընդամենը՝ 4 հետևակային, 3 հեծյալ գունդ և քրդական հեծելազորը: Սովորաբար, ընդհարումների ժամանակ այդ թիվը մեծանում էր, և, ըստ այդմ, կանոնավոր բանակի ընդհանուր քանակը կարելի է հաշվել ամենաքիչը 8000 սվին և 2000 սուր⁷³: Ինչպես տեղեկանում ենք ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատարի շտաբի պետ, կապիտան Տ. Դևոյանի ապրիլի 20-ի զեկույցից, թաթարների միայն Ջանգեզուրյան ջոկատն ուներ 5000 զինվոր, 6 դաշտային և 8 լեռնային հրանոթ⁷⁴: Ընդհանուր առմամբ, 300 կմ երկարությամբ ռազմաճակատում թշնամին ուներ 30 հազարանոց բանակ ինչը համընկնում է Ասկերանի տակ ապրիլի 2-ին կռվող ուժերի քանակի հետ⁷⁶: Հ. Թումյանի կարծիքով, Ղարաբաղի դեմ հանված ադրբեջանական ամբողջ անձնակազմը՝ կանոնավոր թե անկանոն, հասնում էր 80 հազարի: Թերևս, սա չափազանցված տվյալ է⁷⁵:

ՀՀ բանակի աջակցության պայմաններում՝ ապրիլի 18-ին, Դիզակի և Վարանդայի բնակչության ներկայացուցիչներն, այնուհետև ապրիլի 25-ին Թաղավարդ գյուղում տեղի ունեցած Արցախի հայության 9-րդ համագումարը որոշում կայացրին հռչակել երկրամասի միացումը Հայաստանին: Համագումարը մերժեց ու դատապարտեց ադրբեջանական ամեն մի հավակնություն հայկական Արցախի նկատմամբ, արտահայտեց իր կամքն ու վճիռը՝ լինել

⁷³ Նույն տեղում, էջ 419-420:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 408-411:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 288, 293:

⁷⁵ Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 283:

Հայաստանի անբաժանելի մասը⁷⁷: Ըստ Ռ. Հովհաննիսյանի՝ (նա համագումարի բացման օր համարում է ապրիլի 22-ը – Ն. Մ.), Դրոն առաջարկեց դիմել համագումարին՝ հարձակման համար պաշտոնական թույլտվություն ստանալու համար⁷⁸: Սակայն հետագայում այդպես էլ առաջանալու հրաման չտվեց: Ըստ Ռ. Հովհաննիսյանի՝ «Անդրկովկասում դեպքերը զարգանում էին նոր ուղղությամբ, քանի որ Կարմիր բանակը կենտրոնացվել էր Ադրբեջանի սահմանների վրա: Դրոն, զինված ու պատրաստ, այժմ տատանվում էր. Ղարաբաղում իր անցկացրած քառասունհինգ օրերը հավասարվելու էին ոչնչի»⁷⁹:

Ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Բաքվի նորաստեղծ խորհրդային ղեկավարությունն ամեն կերպ նպաստում էր 11-րդ Կարմիր բանակի առաջխաղացմանն Արցախ-Ջանգեզուրի ուղղությամբ: Հետխորհրդային պատմաբանների պնդմամբ, Խորհրդային Ադրբեջանը, շարունակելով մուսավաթական կառավարության ռազմատենչ քաղաքականությունը, ձգտում էր հայաթափել Արցախը, բնակեցնել այն մահմեդականներով և երկրամասը վերջնականապես բռնակցել Ադրբեջանին⁸⁰: Սակայն տեղի հայությունը դիմադրեց հակառակորդին, իսկ թուրք-ադրբեջանական միացյալ ուժերը

⁷⁷ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, էջ 88, 95, նույնի՝ Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 229-230, Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 194-195, համագումարի որոշման տեքստը՝ Махмурия Г. Шыши 1919-1920 гг. в документах госдепартамента США и Национального архива Армении, «Ադրբեջանի պետական ախաբեկչությունը և էթնիկական գտումների քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղում», Շուշի, 2010, էջ 68-69:

⁷⁸ Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 194:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 195:

⁸⁰ Հարությունյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Եր., 1996, էջ 234, Дадаян С., նշվ. աշխ., էջ 246: Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 193:

պատասխանեցին զանգվածային կոտորածներով⁸¹: Է. Զոհրաբյանը դրանք համարում է աշխարհին վաղուց հայտնի փաստ, պանթյուրքիզմի իրագործման հերթական քայլ, նշելով, որ ջարդերից հետո սպանդի կազմակերպիչները շտապում էին համաձայնագիր կապել Թուրքիայի հետ: Հետևաբար, թուրք-քեմալականները և ազերի-մուսավաթականները Հայաստանի հարցում ունեին միևնույն քաղաքական դիրքորոշումը⁸³: Հ. Աբրահամյանը լրացնում է այդ միտքը՝ շեշտելով. «Դա նախօրոք պլանավորված հարձակում էր, սպանդ, 1915 թ. Յեղասպանության շարունակություն»⁸⁴: Ցավալի է, բայց ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացման հետևանքով Ղարաբաղի ճակատագրի ընթացքը փոխվեց, իսկ նրա նկատմամբ Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունը մնաց նույնը: Ավելին՝ ապրիլի 28-ից մայիսի 25-ը ընդգրկող ժամանակահատվածը Հ. Աբրահամյանը համարում է ազատագրական պայքարի ավելի դժվարին, կնճռոտ և նոր ողբերգություններով լեցուն շրջան: Հեղինակը նկատի ունի, որ Խորհրդային Ադրբեջանը հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնում էր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ ոչնչացնելու Արցախում առկա հայկական ուժերը⁸⁵: Մինչ այդ՝ դեռ մայիսի 1-ին, Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը պահանջեց Հայաստանի կառավարությունից դուրս բերել հայկական զորքը Զանգեզուր-Ղարաբաղից⁸⁶:

⁸¹ Հակոբյան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., էջ 111, Զոհրաբյան Է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Եր., 1997, էջ 26:

⁸³ Նույն տեղում, էջ 26-27:

⁸⁴ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 188:

⁸⁵ Ապրիլի 28-ին Բաքվում ստեղծված Ադրբեջանի ժամանակավոր հեղափոխական կոմիտեն Ադրբեջանը հռչակեց խորհրդային: Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., 202, 206:

⁸⁶ Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղը 1917-1920, Եր. 1999, էջ 279, 583:

1920 թ. մայիսի 12-ին 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերից մեկը մտավ Շուշի: Տասը օր հետո տխրահոջակ Խ. բեկ Սուլթանովն անհապաղ ողջունեց Խորհրդային Ադրբեջանի հռչակումն ու Կարմիր բանակի մուտքն Ադրբեջան արդեն Խորհրդային Ղարաբաղի հեղկոմի անունից: Նա գրեց, թե հեղափոխական Ղարաբաղը մշտապես հակված է եղել պրոլետարիական Ադրբեջանի կողմը⁸⁷: Զարգացումների նման համատեքստում Դ. Կանայանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության զորքերը չգնացին դիմադրության ու մայիսի 25-ին Դրոյի արշավային զորաջոկատը թողեց Լեռնային Ղարաբաղը: Նրա ստորաբաժանումները Քիրսի ստորոտով անցան Խծաբերդ, այնտեղից էլ՝ Զանգեզուր⁸⁸: Զորախմբի գնալուց հետո Լեռնային Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարության կոլեգիան Թաղավարդ գյուղում հրավիրեց երկրամասի հայության 10-րդ համագումարը: Այն անցավ բոլշևիկների ղեկավարությամբ, և Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարվեց Խորհրդային⁸⁹: Գ. Հովհաննիսյանն ու Է. Զոհրաբյանը, սակայն, գտնում են, որ Ադրբեջանի Խորհրդայնացումը հօդս ցնդեցրեց Արցախն ամբողջովին հայաթափելու ու ոչնչացնելու մուսավաթականների ցանկությունը⁹⁰:

Վերոշարադրվածից կարող ենք եզրակացնել. հայ պատմաբանների գնահատականով Արցախում ծավալված ռազմական գործողությունները ոչ այլ ինչ էին, քան Թուրքիայի կողմից 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմին նախապատրաստական գործողությունների փուլ, որը

⁸⁷ Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, с. 440.

⁸⁸ Հովհաննիսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 166, Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, էջ 101, նույնի՝ Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 234:

⁸⁹ Հովհաննիսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 167, Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 234:

⁹⁰ Զոհրաբյան Է., նշվ. աշխ., էջ 27:

հարկավոր էր Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ավելի սերտ կապեր հաստատելու համար: Արևելյան ռազմաճակատում մղված նրանց կռիվները նպատակ էին հետապնդում Արցախը բռնակցել Ադրբեջանին, ինչը հանդիսանում էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսության իրագործման օղակներից մեկը:

Հարկ է ընդգծել, որ 1917-1920 թվականներին արցախահայությունը մղում էր ազատագրական պայքար, և 1920 թ. փետրվար-մայիս ամիսների իրադարձություններն այդ պայքարի հերոսական դրվագներն են:

MOYSESYAN NARINE

Laboratory Assistant at the IH, NAS RA
narinem2006@gmail.com

**THE MILITARY OPERATIONS IN NAGORNO-KARABAKH
(ARTSAKH) IN FEBRUARY - MAY, 1920, IN THE
HISTORIOGRAPHY OF ARMENIA**

SUMMARY

Keywords: Nagorno-Karabakh, historiography, Turkish-Armenian war, army, offensive, Republic of Armenia, eyewitnesses, statesmen.

The article reveals the position of state and party leaders - participants in the events, as well as historians and others, on the issue of military situation in Artsakh on the eve of the Turkish-Armenian war of 1920.

In February 1920, the Azerbaijani army, under the command of Turkish officers and with the help of local Muslims, embarked on an active phase of the policy of physical extermination of Armenians throughout the region. In February - March, the Turkish-Tatar army and Kurdish gangs concentrated in different parts of Artsakh, where they carried out systematic attacks on its strategic points in order to break through to Zangezur. During the general offensive - March 23-26, they managed to completely destroy the Armenian part of the city of Shushi and 23 nearby villages.

In April and May, the expeditionary forces of the Republic of Armenia arrived to protect Artsakh, where on April 25 the IX Congress of Artsakh Armenians announced the reunification of the region with their Motherland. Exactly one month later, the Eastern Group of Forces of the Republic of Armenia left Karabakh, avoiding a collision with the Red Army that had arrived in the region.

Armenian authors - both eyewitnesses and participants in the events, as well as modern historians, emphasize that the goal of the Turkish government was the extermination of the Armenian population of Nagorno-Karabakh, its forcible expulsion from the Motherland and the complete conquest of the Armenian region.

ВОЕННЫЕ ДЕЙСТВИЯ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ (АРЦАХ) В ФЕВРАЛЕ - МАЕ 1920 Г. В ИСТОРИОГРАФИИ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Нагорный Карабах, историография, турецко-армянская война, армия, наступление, Республика Армения, очевидцы, государственные деятели.

В статье раскрывается позиция государственных и партийных деятелей – участников событий, также историков и др., по вопросу военного положения в Арцахе накануне турецко-армянской войны 1920 г.

В феврале 1920 г. армия Азербайджана под командованием турецких офицеров и с помощью местных мусульман приступила к активной фазе политики физического уничтожения армян по всему краю. В феврале – марте турецко-татарская армия и курдские банды сосредоточились в разных частях Арцаха, где осуществляли планомерные нападения на его стратегические пункты, чтобы прорваться к Зангезуру. В ходе общего наступления – 23–26 марта, им удалось полностью разрушить армянскую часть г. Шуши и 23 близлежащих села.

В апреле и мае экспедиционные силы Республики Армения прибыли для защиты Арцаха, где 25 апреля IX съезд арцахских армян объявил о воссоединении края со своей Родиной. Ровно через месяц Восточная группа войск РА покинула Карабах, избегая столкновения с прибывшей в край Красной армией.

Армянские авторы – как свидетели и участники событий, так и современные историки, подчеркивают, что целью турецкого правительства являлось уничтожение армянского населения Нагорного Карабаха, его насильственное изгнание с Родины и полное завоевание армянского края.

ՍՈՍ ԳՅՈՒՂԻ ՎԱՂ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Հիմնաբառեր՝ Սոս, կոթող, Արցախ, Լուսավորչի սար, խաչքար, խեցեղեն, ճրագ:

Մինչև Արցախյան շարժումը հայ հնագետները զրկված էին Արցախում ուսումնասիրություններ իրականացնելու հնարավորությունից:

Ազգային ազատագրական շարժումը և Արցախի Հանրապետության կազմավորումը նոր հեռանկարներ են բացել հայագիտության զարգացման, մասնավորապես՝ Արցախի մշակութային արժեքների ուսումնասիրման համար, առավել ևս, որ Արցախում հետազոտման կարիք ունեն պահպանված հազարավոր հուշարձաններ: Այս մշակութային ժառանգության մեջ յուրահատուկ տեղ են գրավում վաղ քրիստոնեական կոթողները: Սոս գյուղը միջնադարյան կոթողներով հարուստ Արցախի բնակավայրերից մեկն է:

Արցախի Հանրապետության Մարտունու շրջանի Սոս գյուղը գտնվում է պատմականորեն ձևավորված վաղ քրիստոնեական հարուստ ժառանգություն ունեցող տարածքում¹: Գրավոր աղբյուրներում Սոս գյուղը հիշատակվում է XIX դ. կեսերից, չնայած որ այս տարածքը բնակեցված է եղել առնվազն Ք. ա. II-I դդ., ինչի մասին վկայում են նրա տարածքում հայտնաբերված կարասային թաղումները:

¹Վաղ քրիստոնեական ճարտարապետական ժառանգության հետքեր հայտնի են Ճարտար, Բերդաշեն, Մաճկալաշեն գյուղերի շրջակայքում, սբ. Եղիշե վանքում և, իհարկե, Ամարասում:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում գյուղի արևելյան կողմում բարձրացող «Լուսավորչի սար»-ի հնութ-
յունները:

Հուշարձանը գտնվում է «Լուսավորչի սար» կոչվող կո-
նաձև, անտառապատ բլրի գագաթին, որի արևմտյան ստո-
րոտում է Սուս գյուղը: Սարի բարձրությունը ծովի մակերեսից
993 մ է: Հուշարձանի տարածքը հավասար է մոտավորա-
պես 1,1 հա:

Դեռևս XIX դարի կեսին Մակար եպիսկոպոս Բարխու-
դարյանը գրում էր. «Լուսավորչի սար, բարձրացած է գիտիս
գլխին վերև՝ արեւելեան հանդէպ: Սարիս կատարին վերայ
կան շատ թափուած քարեր, տնաքակեր և եկեղեցու աւե-
րակ: Աւանդաբար պատմում են. «Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ
կողմերումս քարոզելու եւ եկեղեցիներ հիմնարկելու ժամա-
նակ գիշերն բարձրացած է սարիս գլուխն և աղոթքով լու-
սացրած գիշերները: Սուրբ Գրիգորիս Աղուանից կաթողի-
կոսի մարմինը երբ փախցրած բերում են նորա աշակերտ-
ներն Դարբանտից այստեղ, նահատակել տուող թագաւորի
զորականներն, փախցնողների ետեւից ընկած, գալիս են
մինչեւ այստեղ: Սակայն աշակերտներն ապաւինելով յԱս-
տուած և դիմելով Սուրբ Լուսաւորչի աղոթած տեղն, ազատ
են մնում հալածողներից և ապա նահատակուած Սուրբ Գրի-
գորիսի մարմինը տանում թաղում Ամարասի վանքում և
իրանք փախչում դէպի Հայաստան»²:

2019 թ. հուլիս ամսվա կեսերին հուշարձանի տարած-
քում, մասնավորապես՝ ուխտատեղում, մասնակի պեղում-
ներ են ձեռնարկվել: Սրբավայրի պեղումների ժամանակ
հայտնաբերվել են նյութեր, որոնք վկայում են սրբավայրի
վաղ քրիստոնեական ծագման մասին: Դրանցից է պեղվող
տեղանքի կենտրոնում գտնվող քարե տոռաձև խարիսխը,

²Բարխուտարեանց Մ. եպս., Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, Եր., 1999, էջ 219-220:

որի վրա կատարվում էր մոմավառություն (նկ. 1):

Սրբավայրը պեղելուց հետո բացվեց արևմուտքից արևելք ուղղությամբ շինություն՝ արևելյան կողմում բարձրացված հատակով: Ծավալային նման լուծումն ու ուղղվածությունը վկայում են, որ գործ ունենք քրիստոնեական մատուռի կամ եկեղեցու հետ: Սրբարանը կառուցված է առանց շաղախի՝ կոպտատաշ քարե շարվածքով, ունի անկանոն՝ $9,7 \times 6,0$ մ հատակագիծ³ (նկ. 2):

Մատուռ-սրբարանի ներսում գտնվել են մեծ քանակությամբ ճրագներ՝ հիմնականում բեկորային: Գտնված ճրագները հիմնականում պատկանում են բաց ճրագների տիպին (նկ. 3)⁴: Ճրագների մեջ ձևաբանական տարբերություն համարյա չկա. բոլորն ունեն հարթ հատակ: Հատակի տրամագիծը տատանվում է 5-7 սմ, իսկ բերանի տրամագիծը՝ 5-9 սմ: Նաև գտնվել են կավից պատրաստված մոմակալներ, որոնք, կարծես, ավելի ուշ շրջանում երևան եկած մետաղյա մոմակալների կրկնօրինակն են. ունեն խողովակաձև և ռելիեֆային իրան, կլորավուն նստուկ (նկ. 4): Հետաքրքիր է նաև երկկոն շրջանաձև իրան ունեցող ու մի քանի մոմերի համար նախատեսված բնիկներով մոմակալը (նկ. 5):

Ճրագների ու մոմակալների նման բազմությունը վկայում է ինչ-որ սովորույթի մասին: Համաձայն մի վարկածի՝ Հայաստանում տարածված է եղել եկեղեցուն ճրագ նվիրելու ծեսը: Այսպես, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Միրաք գյուղի միանավ բազիլիկ եկեղեցու պեղումների ընթացքում գտնվել են երկու տասնյակից ավելի ճրագներ: Հետազոտողների կարծիքով՝ «ճրագների նման քանակությունը բացատրվում է եկեղեցում մոմի փոխարեն ճրագ վարելու հին սովորույթ-

³Պարփակ տարածքի երեք անկյունները մոտ են 90° -ին, իսկ հյուսիս-արևելյանը՝ մոտ է 60° -ին:

⁴ Սկզբում պատրաստվել է սովորական թաս, ապա քանի դեռ կավը թաց է եղել, շուրթի սեղմումով ձևավորվել է քթիկը:

յամբ», «եկեղեցում վառված ճրագը թողնում էին հատկապես նրանք, ում տներում ճրագ շատ կար, այսինքն՝ «իրենց ճրագն էին տալիս եկեղեցուն», ինչպես ներկայումս լուցկի են տանում սրբավայր և այնտեղ թողնում»⁵:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վաղքրիստոնեական քարե կոթողների մասերը (նկ. 6): Հայտնի է, որ վաղ միջնադարում տարածված էր կոթողների կանգնեցումը սրբավայրերում, նահատակների շիրիմի վրա: Դրանք բաղկացած էին գետնախարիսխից, պատվանդանից, սյունից, խոյակից, խաչակալից և պսակվում էին ազատ թևերով խաչով⁶: Վաղ միջնադարում, մասնավորապես՝ IV-VII դդ. խաչերը «կանգնեցվում էին ի նշան նոր հավատի հաղթության»⁷: Ինչպես նշում են հայ պատմիչները, դեռևս IV դ. ավերված ու քանդված հեթանոսական մեհյանների տեղում կանգնեցվում էին քարե խաչակիր կոթողներ, որպես քրիստոնեության հաղթանակի նշան⁸: Այսպես կոչված ձողաբարձ խաչերը հայտնի են V-VII դդ. քանդակներից⁹:

Սոսի սրբարանի տարածքից հայտնաբերվել են երկու կոթողների մանրամասներ: Առաջինից ունենք երեք կողմից հավասարաթև խաչանախշով քանդակազարդված խարիսխ, սյունակոթող, որի խաչակալ խոյակը քանդակազարդված է բուսական հորինվածքով: Նշված խարիսխն արդեն իսկ երևում էր մուտքի հյուսիսային կողմում, մինչ մաքրման աշխատանքները սկսելը: Այս տիպի զարդով խոյակներ

⁵Սարգսյան Ռ., Միրաք գյուղի եկեղեցու պեղումներից գտնված ձիթածրագները, «Պատմություն և մշակույթ», ԵՊՀ, 2017, էջ 386:

⁶Պետրոսյան Հ., Վաղքրիստոնեական հայկական կոթողների և իուլանդական բարձր խաչերի ընդհանրությունները նոր գյուտերի լույսի տակ (Արագածի թիկունքում. հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տեղեմակ Խաչատրյանի հիշատակին), Եր., 2018, էջ 254:

⁷Նույն տեղում, էջ 255:

⁸Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 397:

⁹Պետրոսյան Հ., Խաչքար. ծագումը, գործառնությունը, պատկերազրությունը, իմաստաբանությունը, Եր., 2004, էջ 52:

հայտնի են Արցախի Տիգրանակերտից, Ճարտարից, Բերդաշենից, Քասաղից (նկ. 7): Մեր դեպքում գործ ունենք խաչայուն կոթողի խարսխի հետ. բոլոր կողմերից շրջանի մեջ առնված խաչերի ներքևի մասում քանդակված է կարճ ձող: Կոթողի գտնված մասերի երկարությունը կազմում է մոտ 2 մ: Եթե դրան գումարենք պատվանդանը (45-50 սմ) ու թևավոր խաչը (45-50 սմ), ապա կունենանք 290-300 սմ բարձրությամբ խաչակիր կոթող (նկ. 8):

Հավանաբար, երկրորդ կոթողին է պատկանում մասամբ կոտորված երկրորդ խաչակալ խոյակը: Ուշագրավ է, որ խոյակի ներքանի հարթության վրա փորագրված է հավասարաթև խաչ և ՀՈՎԱՆԻԿ (հավանաբար՝ Հովհաննես - Վ. Ս.) անունը (նկ. 9): Մյուս ուշագրավ նյութերը խաչակալ քարի (կամ քարերի) երկու բեկորներն են, որոնց վրա պահպանվել են միայն ոտքի վերին և կամարի ստորին հատվածները: Ոտքերի հաստույթները և կամարների շառավիղներն իրենց բնորոշ չափերով մոտ են, սակայն նույնը չեն, ինչը թույլ չի տալիս նրանց միանշանակ նույնացնել որպես նույն խաչակալի երկու բեկոր (նկ. 10):

Սրբավայրում պահպանվել է թևավոր խաչի աջ թևի հատվածը՝ երկու բեկորով, և խաչի ոտքի երկու բեկոր: Խաչաթևի ստորին հատվածում պահպանվել է վաղ միջնադարին բնորոշ շրջանը պարփակող պարանաձև հյուսքի մի հատվածը: Խաչի ոտքի վրա պահպանվել է երկրաչափական զարդանախշ:

Սրբարանի բեմի հարավային անկյունում գտնվել է նաև 51x48x21,5 սմ չափերով մի խոյակ, որը պատկանել է մեծ կառույցի: Թեև խոյակը քանդակազարդ է երեք կողմից, սակայն քառակողմ է և որմնախոյակ չէ: Կրկնակի օգտագործման ժամանակ խոյակի վերին հատվածը վերամշակվել է, փոխվել են նրա ուղղաձիգ չափերը, դրանք հարմարեցվել են օգտագործման նոր նպատակին: Խոյակը երկու կողմե-

րից զարդաքանդակված է պարանաձև հյուսքով պարուրված երկու շրջաններով, իսկ երրորդ կողմից՝ ականթի տերևներով (նկ. 11):

2020 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին հնագիտական պեղումները Սոս գյուղի «Սուրբ Լուսավորիչ» սրբավայրի տարածքում շարունակվել են: Պեղումներն իրականացվել են սրբավայրի հարավ-արևելյան, հարավային ու հարավ-արևմտյան հատվածներում: Բացվել է վաղ քրիստոնեական մի համալիր, որը բաղկացած է երկու մատուռ-եկեղեցիներից, սեղանատնից, ճգնավորների սենյակից և մյուս կառույցներից: 2020 թ. պեղումների ժամանակ բացված կառույցների ընդհանուր երկարությունը կազմում է շուրջ 30 մ:

Բացահայտված կառույցները տեղադրված են տարբեր հորիզոնների վրա, լանդշաֆտին համապատասխան և, հավանաբար, պատկանում են տարբեր ժամանակների, թեկուզ միասնական կառուցապատման տպավորություն են թողնում: Նորաբաց կառույցների թափված քարերի մեջ գտնվել են խաչակալի մաս՝ խաղողի ողկույզի և շուշանի ռելիեֆային պատկերով, կրաքարե բեկոր՝ հետաքրքիր հորինվածքով՝ երեք խաչ՝ վերցված շրջանի մեջ, և նրանց բաժանող երկու շուշան (նկ.12), քարի փոքր բեկոր (8x4 սմ) թեք խաչի նախշով, թևավոր խաչի բեկորներ արմավենու և շուշանի զարդանախշով (նկ.13): Նշենք, որ արմավենու քանդակ կա նաև Ամարասի հարավային մուտքի արևելյան ճակատին: Արմավենին հնում համարվել է հաղթանակի խորհրդանիշ, իսկ քրիստոնեության ընդունումից հետո խորհրդանշում է հաղթանակն ընդդեմ մահվան¹⁰: Շուշանը, որի նշանը կա նաև խաչային հորինվածքում, խորհրդանշում է պարզությունը, անմեղությունը, բարեպաշտությունը և հաճախ կապվում Մարիամ Աստվածածնի հետ:

Համալիրի տարածքում հայտնաբերվել են մեծ քանակու-

¹⁰ Энциклопедия символов, знаков, эмблем. М., 2001, с. 366.

թյամբ (մոտ հազար) կղմինդրների բեկորներ: Կղմինդրները կառուցվածքով և չափերով նման են Հայաստանի վաղ միջնադարյան եկեղեցիների կղմինդրներին, մասնավորապես՝ Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցու կղմինդրները: Դրանք համաչափ թրծված են: Ինչպես որ Հանդաբերդում կղմինդրները երեք տիպի են՝ հարթ (սղեն), փորակավոր (կալիպտեր) և հարթ-փորակավոր¹¹: Մի քանի բեկորների վրա պահպանվել են թաց վիճակում արված անցքեր, որոնք արվել են կղմինդրը ծածկի շաղախին գամելու համար (նկ. 14): Սղենի լայնությունը 25-28 սմ է, կողը ներսից՝ 2,5-4,5 սմ, երկարությունը՝ 39,2-40 սմ, հաստությունը՝ 2-2,5 սմ: Փորակավոր կղմինդրները (կալիպտերները), կիսագլանաձև են, լայնությունը՝ 11-15 սմ:

Կղմինդրների մեջ յուրահատուկ նշանակություն ունեն, այսպես կոչված, անտեֆիքսերը, որոնք տեղադրվում էին տանիքի եզրերին: Նման անտեֆիքսեր հայտնի են Հայաստանի տարբեր վայրերում կառուցված ճարտարապետական կառույցներում: Սոսի համալիրում գտնվել են երեք տեսակի անտեֆիքսեր՝ շուշանի ռելիեֆային նշանով, խաչերով զարդարված և երեք Օ-աձև նշանով (նկ. 15):

Յուրահատուկ են կանեյուրաներով, ելուստներով, ակոսներով կղմինդրները: Կալիպտերները ներքևի հատվածում նեղանում են և ունեն կիսաշրջանաձև ելուստ: Կիսաշրջանի տրամագիծը ներսում մոտ 13 սմ է, դրսից՝ 15 սմ: Առանձնանում են կալիպտերներ լայնակի ելուստներով, որոնց տրամագիծը կազմում է 15 սմ, իսկ սղենի պահպանված լայնությունը հավասար է 30 սմ: Հարկ է նշել, որ մեր կղմինդրներն ունեն արտահայտված ձևաբանական զուգահեռներ Դվինի կղմինդրների հետ, օրինակ՝ բարձր կողեր, լայնակի եզրային ելուստ-թմբիկ, ուղղանկյուն, տափակ,

¹¹ Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, Եր., 2009, էջ 91:

զանգվածեղ սալեր, կիսափողակավոր ու երկլանջ կալիպ-տերներ¹² և կարող են թվագրվել VI-VII դդ.:

Գտածոների մեջ առանձնանում են XIV-XV դդ. թվա-գրվող ջնարակված անոթների՝ թասի, քրեղանի, ափսեի բեկորները: Այսպիսով, կարելի է նշել, որ հուշարձանը գոյատևել է V-VII դդ. մինչև առնվազն XVI-XVII դդ. (նկ. 16):

Հետաքրքիր են գունազարդ անոթի իրանի բեկորները՝ մուգ դարչնագույն ֆոնին կարմիր գծերով և օյնախոյա տիպի շուրթով, որոնք նման են անտիկի օրինակներին: Դրանց բազմազան օրինակներ հայտնի են Արցախի հելլե-նիստական շրջանին պատկանող կարասային թաղում-ներից, ինչպես նաև Տիգրանակերտից: Գտնում ենք, որ մեր գունազարդ անոթի բեկորները կարելի է թվագրել վաղ միջնադարով, կամ անտիկից-միջնադար անցման շրջանով: Նման օրինակներ կան Տիգրանակերտում, որոնք թվագրվել են վաղ միջնադարով: Պեղումների միջոցին գտնվել են նաև ավելի քան 10 մետաղյա առարկաներ՝ արծաթյա հավասա-րաթև խաչի տեսքով կաշվե գոտու զարդերից մեկը, երկաթե դանակի եզր, երկաթե տաշաուրագ, երկաթե գործիք (նկ. 17):

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում երկաթե խաչը՝ ձողով ներքևի մասում: Նրա երկարությունը ձողի հետ միասին 16 սմ է, լայնությունը՝ 8 սմ, ձողի երկարությունը՝ 5,5 սմ:

Հարկ է նշել, որ եթե սրբարանը մաքրելիս մենք գտել ենք բազմազան և բազմաբնույթ կենցաղային և արա-րողությունների հետ կապ ունեցող խեցեղեն, ինչպես նաև բազմազան կոմինդորների բեկորներ, ապա 2020 թ. պեղվող կառույցների հատվածներում նման առարկաններ գտնվում

¹²Քոչարյան Գ., Դվինի վաղ միջնադարյան կոմինդորը որպես թվագրման գործոն, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ «ԲԵՀ»), ԵՊՀ, 2016, հ. 2, էջ 31:

են հազվադեպ: Մյուս կողմից՝ մեծ բազմություն են կազմում տարատեսակ կղմինդրներ և անտեֆիքսեր:

Նշենք նաև, որ, ի տարբերություն 2019 թ. պեղումների, 2020 թ. անոթների բեկորների հիմնական մասը գտնվել է կառույցներից դուրս: Բացառություն է կազմում LS-4-ը, որտեղ գտնվել են ինչպես ամբողջական անոթներ՝ պուլիկը, մոմակալը, այնպես էլ՝ բեկորային:

Հայտնաբերված նյութի քանակը, հորինվածքը և բազմազանությունը, ինչպես նաև տեղանքի ռելիեֆը թույլ են տալիս մտածել, որ տեղում գոյություն է ունեցել վաղ քրիստոնեական մեծ սրբավայր՝ համալիր և աղոթատեղի, որի պարզաբանման համար հարկ կլինի իրականացնել պեղման աշխատանքներ:

VARDGES SAFARYAN

Lecturer of the ArSU,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor
vardges_safarian@mail.ru

EXCAVATIONS OF THE CHRISTIAN SANCTUARY ON THE "MOUNTAIN OF THE ILLUMINATOR" IN THE VILLAGE OF SOS

SUMMARY

Keywords: Sos, monument, Artsakh, Lusavorchi sar, khachkar, ceramics, lamp.

The article presents the first results of archaeological research of the Christian sanctuary in the village of Sos, carried out in 2019-2020. The excavations revealed an early Christian complex consisting of two small churches-chapels, a refectory and other buildings. Parts of early Christian stelae, a wide variety of ritual and household items, and thousands of fragments of tiles were found.

ВАРДГЕС САФАРЯН

Лектор АрГУ,
к.и.н., доцент
vardges_safarian@mail.ru

РАСКОПКИ РАННЕХРИСТИАНСКОГО КОМПЛЕКСА В СЕЛЕ СОС

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Сос, монумент, Арцах, Лусаворчи сар, хачкар, керамика, светильник.

В статье представлены первые результаты археологических исследований христианского святилища в с. Сос, осуществленных в 2019-2020 гг. Раскопки выявили раннехристианский комплекс, состоящий из двух небольших церквей-часовен, трапезной и других построек. Были найдены части раннехристианских стел, множество разнообразных предметов ритуального и бытового назначения и тысячи обломков черепицы.



Նկ. 1



Նկ. 2



Նկ. 3



Նկ. 4



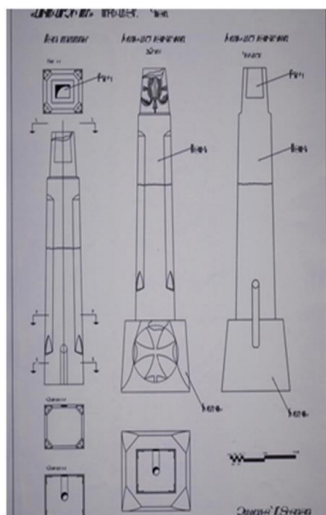
Նկ. 5



Նկ. 6



Նկ. 7 Սոս , Ճարտար, Տիգրանակերտ, Բերդաշեն



Նկ. 8



Նկ. 9



Նկ. 10



Նկ. 11



Նկ. 12



Նկ. 13



Նկ. 14



Նկ. 15



Նկ. 16



Նկ. 17



Համալիրը արևելքից (2020 թ.)



Համալիրը արևմուտքից (2020 թ.)

ՄԵԼԱՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱՀ ԿԳՄՍ նախարարի խորհրդական,
պ.գ.թ., դոցենտ
melanyabalayan@mail.ru

ԱՂՎԱՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԷԹՆԻԿ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԵՎ ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ

Հիմնաբառեր՝ Աղվանք, եկեղեցի, ազգային, քաղաքական, հոգևոր, քրիստոնեական, առաքելական, տեսություն, հայկական, էթնիկ:

Կովկասագիտության մեջ առ ներկա ժամանակները ամենախճճված ու տակավին վիճահարույց տեսություններից մեկը, թերևս, Աղվանական տեսությունն է, որից բխում է Աղվանից եկեղեցու ազգային պատկանելության հիմնահարցը: Հատկապես վերջին քաղաքական բուռն իրադարձությունների արդյունքում այն վերստին միանգամայն նոր որակումների ու հակասական մեկնաբանությունների կիզակետում է հայտնվել:

Հիմնախնդրի բուն էությունը հասկանալու համար, մեր կարծիքով, նախևառաջ պետք է հստակ ու հիմնավոր պատասխան տրվի, թե ինչպես, ինչ հանգամանքների ու իրադարձությունների արդյունքում է այն ծագել, ապա, գնալով, ավելի խճճվել, և որոնք են դրա բուն պատճառները:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից ավանդաբար իրականացվող հայկական ծագման քրիստոնեական արժեքներն «աղվանական» հայտարարելու և «սեփականաշնորհելու» միջոցով յուրացնելու, ինչպես նաև դրանք ուղղակի ոչնչացնելու հստակ ձեռնարկները 2020 թ. հայտնի քաղաքական իրադարձություններից հետո մեծ մասշտաբներ են ստացել: Դրանք անվերապահորեն միտված են նշված պետությունների որդեգրած և արդեն իսկ միջազգային

հնչեղություն ստացած հանրահայտ քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը: Այդ ամենի արդյունքում քաղաքակիրթ կոչվող XXI դարում համաշխարհային քաղաքակրթության արժեքների պահպանման ու պաշտպանության առաքելությամբ և այդ նպատակներին միտված հստակ ու, թվում է՝ կայացած ծրագրերով և պայմանագրերով կյանքի կոչված միջազգային կազմակերպությունների գիտությամբ ու թողտվությամբ այս օրերին պարզապես իսպառ ոչնչացման վտանգի առաջ են կանգնած դարեր շարունակ տարաբնույթ արհավիրքներին դիմակայած, Հայ առաքելական եկեղեցու անբաժան մաս կազմած Հայ Աղվանից եկեղեցու հոգևոր կենտրոններն ու տարատեսակ կառույցները: Հետևողականորեն իրականացվող նման քաղաքականությունն ինքնին Աղվանից եկեղեցու էթնիկ պատկանելության լուրջ փաստարկ է և իրական ընկալման արդյունք, չնայած զուգահեռաբար տարվող ու գիտական հիմնավորումներից զուրկ քարոզչության ակտիվացմանը:

Աղվանից եկեղեցու էթնիկ պատկանելության հիմնահարցը քննարկելու տեսանկյունից կարևոր է ինչպես նրա ծագման, կազմավորման, բազմադարյա գործունեության գիտական հիմնավոր ներկայացումը, այնպես և հոգևոր աշխարհագրական-տարածքային սահմանագծերի ճշգրտումը: Այս հիմնահարցերի շուրջ նույնպես իրարամերժ մեկնաբանությունների հետևանքով ունենք խճճված իրականություն:

Աղվանից եկեղեցու հոգևոր սահմանների ճշգրտումն անուղղակիորեն առնչվում է Մեծ Հայքի և Բուն Աղվանքի վարչաքաղաքական սահմանների իրողություններին:

Բուն Աղվանքի և Մեծ Հայքի կամ Հայաստանի միջև վարչաքաղաքական սահմաններն աղբյուրագիտական հիմքի վրա ճշգրտելուն և պատմագիտության մեջ հիմնահարցը հիմնավորապես ներկայացնելուն միտված գիտական կարևոր ուսումնասիրություններ կատարվել և հընթացս կա-

տարվում են (Պ. Մուրադյան, Հ. Անասյան, Աս. Մնացական-յան, Բ. Հարությունյան, Բ. Ուլուքարյան, Հ. Սվազյան, Ալ. Հակոբյան և ուրիշներ): Ընդ որում, առանձնակի ընդգծման է արժանի այն հստակ իրողությունը, որ հիմնախնդրին անդրադարձած հեղինակների համար, որպես սկզբնաղբյուր, գրեթե մշտապես հիմք են հանդիսացել Բ. ա. V դ. ի վեր ստեղծված թե՛ հունահռոմեական, թե՛ հայկական աղբյուրները, որոնցում, առանց բացառության, Հայաստանի ու Աղվանքի սահմանագիծ է ճանաչված Կուր գետը¹: Այս իմաստով հատուկ ուշադրության են արժանի Ալ. Հակոբյանի բազմաթիվ ուսումնասիրությունները, որոնց թվում հարկ է ընդգծել վերջերս հրատարակված «Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղվանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար» աղբյուրագիտական հարուստ հենքով պատմագիտական ուսումնասիրությունը: Գիտական պատշաճ բժախնդրությամբ և առկա սկզբնաղբյուրային բազայի՝ այդ թվում և հնագիտական նյութերի, հիման վրա հեղինակն իրավացիորեն ներկայացրել է նաև այն փաստը, որ «Բ. ա. 7-6-րդ դարերից ի վեր Կուրը՝ որպես Հայաստանի եւ աղուանների բնակութեան տարածքի միջեւ

¹ Ուլուքարյան Բ., Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Եր., 1981, Мурадян П. Нагорный Карабах с древних времен до 1917 г., «К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении», т. 1. Ер., 1991, с. 37-49; Арутюнян Б. Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг., նույն տեղում, էջ 16-36; Акопян А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ер., 1987, с. 14-17; Յակոբյան Ալ., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում և Հայոց արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (պատմա-աղբյուրագիտական քննություն), Եր., 2020, Новосельцев А. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в Античный период, «Кавказ и Византия», т. 1. Ер., 1979; Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն, Եր., 2006, էջ 55, Bais M. Albania caucasica. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene. Milano, 2001, p. 68 և այլն:

սահման, գրեթե անփոփոխ, շարունակվել է մինչև 5-րդ դարը՝ Պարսկաստանի կողմից վարչաքաղաքական նոր մարզերի ստեղծումը՝ կապված Արշակունյաց հայկական թագավորության անկման հետ»²: Ի դեպ, քննարկվող հիմնահարցի առնչությամբ կարևոր է ընդգծել նաև հեղինակի կողմից շատ կարևոր մի իրողության արձանագրման մասին ևս, համաձայն որի՝ «հայերի որոշ ներթափանցումը Կուրից հիւսիս» տեղի է ունեցել «արդեն Ք. ա. վերջին դարերում»³: Հետևաբար, որպես անհերքելի իրողություն պետք է ընդունել, որ քրիստոնեության սկզբնական տարածման շրջանում Կուրի աջափնյակում հայ ազգաբնակչության առկայությունը ևս պատճառ պետք է հանդիսացած լիներ տեղում քրիստոնեության առավել նպատակային ու հիմնավոր տարածման համար՝ չսահմանափակվելով, իհարկե, միայն տեղի հայ ազգաբնակչության շրջանում քրիստոնեության տարածմամբ: Հայտնի փաստ է, որ Հայոց Արևելից կողմերի, այսինքն՝ Արցախ և Ուտիք աշխարհներում, նաև բուն Աղվանքում քրիստոնեական քարոզչության շնորհիվ առաջացած հոգևոր առաջնորդությունն ինքնըստինքյան և ի սկզբանե կազմում էր Հայոց եկեղեցու մաս, իսկ հոգևոր առաջնորդարանը սկզբում գտնվում էր Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի Ամարաս բնակավայրում:

Փավստոս Բուզանդը, նկարագրելով Ս. Գրիգորիսի մասունքների հուղարկավորությունը, գրում է, որ սարկավագները Գրիգորիսի մարմինը «բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գետոն որ անուանեալ կոչի Ամարագ: Եւ եղին զնա առ եկեղեցեան, զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայապետին մեծի աշխարհին Հայաստան երկ-

² Յակոբեան Ա., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում, էջ 14-65:

³ Նույն տեղում, էջ 20:

րին»⁴: Հարկ է նկատել, որ պատմիչը նկատի է առել Հայոց Աղվանքը, որովհետև անգամ հատուկ շեշտել է «ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց»: Հովհաննես Դրասխանակերտցին նույն փաստը հետևյալ կերպ է ներկայացրել. «Եւ տարեալ հանգուցանեն զսուրբ մարմին նորա ի գեղոն Ամարաս, որ ի Փոքր Սինիս»⁵: Հանրահայտ է, որ «ի Փոքր Սինիս» անվան տակ կաթողիկոս պատմիչը նկատի ուներ Արցախ աշխարհը:

Միքայել Չամչյանը, նկարագրելով Ս. Գրիգորիսի առաքելությունը, գրել է. «Սոյն այս սուրբ Վրթանէս ծեռնադրեալ զերէց որդի իւր զԳրիգորիս՝ արխեսպիսկոպոս՝ առաքեաց յԱղուանս Հայոց. որ եւ նահատակեցաւ անդ, ի նոցանէ: Եւ, ի սմանէ համարի սկզբնաւորութիւն կաթողիկոսութեան Աղուանից»⁶: Հարկ է ուշադրություն դարձնել հեղինակի մատնանշած «Եւ, ի սմանէ համարի սկզբնաւորութիւն կաթողիկոսութեան Աղուանից» ձևակերպման վրա:

Նշված սկզբնաղբյուրների վկայակոչմամբ կարելի է վստահաբար եզրակացնել, որ հայ պատմիչները, սկսած V դ., Աղվանքի մասին հիշատակելով՝ հիմնականում նկատի են ունեցել Արցախ և Ուտիք աշխարհները: Այդ փաստն էլ ընդգծելու նպատակով հաճախ շեշտել են՝ «ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց», «յԱղուանս Հայոց», «յաշխարհն Աղուանից, որ ասի խորին աշխարհ Հայոց»⁷ և այլն:

Թերևս Ալ. Հակոբյանի հիմնավորումները, կապված «Աղուանից կաթողիկոսարանը (նախապես, 315-ից՝ եպիսկոպոսարանը) սկզբնապես տեղակայված է եղել թագաւորական մայրաքաղաք Կապադակում (շուրջ մէկուկէս դար): Նրա տեղափոխումը Չող տեղի է ունեցել Աղուանից մարզ-

⁴ Բուզանդ Փ., Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, էջ 26:

⁵ Դրասխանակերտցի Հովհ., Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 46:

⁶ Չամչյան Մ., Խրախճան Պատմութեան Հայոց, Վենետիկ, 1811, էջ 84:

⁷ Ուռհայեցի Մ., Ժամանակագրութիւն, Եր., 1991, էջ 230-231:

պանութեան կազմավորման արդիւնքում (428 թ.), որի կենտրոնը Սասանեանները տեղակայել էին Չողում (Դերբենդ)»⁸, ճշգրտման կարիք ունեն այն պարզ հիմնավորմամբ, որ Աղվանից առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսի նստավայրը Ամարասն էր, և պատահական չէ, որ նրա աշակերտները Գրիգորիսի մասունքները տեղափոխել ու հուղարկավորել են հենց այնտեղ և վերը նշված 315 թ. հետո՝ 348 թ.: Ինչ վերաբերում է մարզպանության կազմավորումից՝ այսինքն 428 թ. հետո, եպիսկոպոսական աթոռի տեղափոխությանը Չող-Դերբենդ, ապա ընդունելի և տրամաբանական է հոգևոր աթոռի տեղակայումը վարչական կենտրոնում:

Արշակունյաց թագավորության անկմամբ և Պարսկաստանի կողմից իրականացված վարչական վերաբաժանումների հետևանքով Հայաստանից անջատվեցին Հայոց արևելից Արցախ և Ուտիք աշխարհներն ու մտցվեցին նոր կազմավորվող Աղվանից մարզպանության կազմի մեջ⁹: Հ. Սվազյանի կարծիքով՝ մարզպանությունը ստեղծվել է 461 թ.՝ Վաչե Բ-ի գահից հեռացվելուց հետո¹⁰, ըստ Ալ. Հակոբյանի՝ 428-450 թթ. միջակայքում¹¹: Հիշյալ ժամանակներում եկեղեցու հոգևոր սահմանները որոշվում էին այն վարչաքաղաքական սահմաններով, որոնցում գործում էր եկեղեցին: Աղվանից մարզպանության կազմավորմամբ անհրաժեշտություն էր առաջացել Հայոց արևելից կողմանց և բուն Աղվանքի եպիսկոպոսական աթոռների միավորման, ինչն էլ տեղի

⁸ Յակոբեան Ալ., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում, էջ 95:

⁹ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կացությունը 387-451 թթ., «ԲԵՀ», ԵՊՀ, 1976, հ. 2, էջ 92:

¹⁰ Տե՛ս Սվազյան Հ. Ս., Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1979, հ. 4, էջ 212:

¹¹ Акопян Ал. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, стр. 120.

ունեցավ 552 թ.: Այդ է վկայում նորաստեղծ առաջնորդության առաջին գահակալ Մեծառանից Աբաս եպիսկոպոսի տիտղոսը՝ «Կաթողիկոս Աղուանից, Լփնաց և Չողայ»: Պարտավում նորահաստատ առաջնորդության պաշտոնական լեզուն դարձավ հայերենը:

Այսպիսով, Աղվանից կաթողիկոսությունը հիմնադրվել է ոչ միայն որպես Հայոց եկեղեցու բաղկացուցիչ մաս, այլև իր ծագմամբ, էությամբ ու գոյությամբ այն մշտապես հայ լուսավորչական թեմ է եղել: Ինչ վերաբերում է բուն Աղվանքի աղվանական ցեղերին, ապա, ինչպես իրավացիորեն ներկայացրել է Հ. Անասյանն, «... աղվանները քրիստոնեության մուտքից հետո ... հետզհետե ընկել են հայերի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական ու մշակութային ազդեցության տակ: Ի վերջո աղվանների ճնշող մասը էթնիկապես համաձուլվել է հայերի հետ: Այդ բանում կարևոր դեր է կատարել Աղվանական եկեղեցին ..., որը Հայ եկեղեցու արքեպիսկոպոսություններից մեկն էր, որի պետը նախկինի պես շարունակում էր կրել Աղվանից կաթողիկոսի տիտղոսը, այնպես, ինչպես Հայկական եկեղեցու կազմում Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսները»¹²:

«Այսպիսով, VI դարի երկրորդ կեսին Աղվանից եկեղեցին ազգային տեսանկյունից դարձավ առավել հայկական, քան աղվանական, չնայած որ այն ընդգրկում էր աղվանական տարացեղ բնակչություն ունեցող ձախափնյա լայնարձակ տարածքներ ...»¹³: Պարսկահպատակ Աղվանից մարգպանության ստեղծման արդյունքում քաղաքական մեկ միավորի մեջ էին հայտնվել ձախակողմյան աղվանական ցեղերը և հայ ժողովրդի Հայոց արևելից կողմանց հատվածը: Վերջինս աղվանական ցեղերի համեմատ գտնվում էր տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային

¹² Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Եր., 1959, էջ 614:

¹³ Նույն տեղում, էջ 139-140:

ավելի բարձր մակարդակի վրա, ուստի և որոշում էր աղվանական եկեղեցու դավանաբանական դիմագիծը: Ձախափնյա Աղվանքի եպիսկոպոսները Արցախի և Ուտիքի հայոց հոգևոր առաջնորդներին էին ճանաչում իրենց եկեղեցու գլուխ, իսկ վերջիններս՝ իրենց հերթին, նույն կերպ ընդունում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Սույն փաստի առնչությամբ Մ. Օրմանյանը գրել է. «Քուռ գետից ձախ եւ Կովկասեան լեռնաշղթայից հարաւ ընկած՝ բուն Աղուանքում քրիստոնէական քարոզութեան հետեւանքով առաջացած առաջնորդութիւնը ենթարկում էր Հայոց եկեղեցուն, իսկ առաջնորդարանը գտնւում էր Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի տարածքում՝ Ամարասում: Պարսից Սասանեանները, 387 թ. Հայաստանը Բիւզանդիայի հետ կիսելուց յետոյ, Մեծ Հայքի Արցախ եւ Ուտիք նահանգները միացրին բուն Աղուանքին և կազմեցին Աղուանից մարզպանութիւնը: Վարչական այս ինքնուրույնութեան հիման վրայ, 551 թ. Դուինի եկեղեցական ժողովից յետոյ Աղուանից մարզպանության առաջնորդութիւնը վերածուեց կաթողիկոսութեան, որ ենթակայ էր Ամենայն Հայոց հայրապետին եւ եղել է Հայ եկեղեցու նուիրապետական կառոյցներից մէկը... Մի խօսքով միշտ եղել է հայկական երևոյթ եւ հասկացութիւն, աղուան ցեղի կամ ցեղախմբի հետ կապ է ունեցել անուղղակիօրեն»¹⁴:

Այսպիսով, դավանանքային ու քաղաքական պայմանների թելադրմամբ 552 թ. Պարտավում վերահաստատված եպիսկոպոսական աթոռը սկզբնավորում է Հայոց արևելից կողմանց կամ Աղվանից կաթողիկոսությունը, որն էլ մշտապես ի հոգևորս ենթակա էր Հայոց կաթողիկոսությանը: Աղվանից կաթողիկոսության հոգևոր քաղաքական սահմանների, ինչպես նաև նրանում միավորված եպիսկոպոսությունների հիմնահարցի կարևորությունն ու արդիականությունը, հատկապես վերջին քաղաքական

¹⁴ Օրմանյան Մ., Հայոց եկեղեցին, Եր., 1993, էջ 275:

իրադարձություններից հետո, ձեռք է բերել առավել հրատապություն և, նորահայտ ու հիմնավոր աղբյուրների հիման վրա պատմագիտական լուրջ քննության կարիք ունի: Ըստ էության, Աղվանից եկեղեցու հոգևոր սահմանների մեջ սկզբնական շրջանում, անշուշտ, ներառված են եղել նաև բուն Աղվանքի քրիստոնյա բազմաթիվ ցեղեր, ընդ որում, երբեմն սկզբնաղբյուրներում դրանց քանակը հասցվում է 11-ի՝ ներառելով լեզգիներին, մազքութներին, լինաց և այլ ցեղերի: Նրանց մի մասն արաբական տիրապետության արդյունքում ընդունեց մահմեդականություն, իսկ մյուս մասը մնաց քրիստոնեական հավատքի հետևորդ: Պատմական այս իրողությունը շատ հիմնավոր ու հստակ ներկայացրել է Ալ. Հակոբյանը. «Արաբական խալիփայության տիրապետության տակ յայտնուած Արեւելեան Այսրկովկասում մահմեդականութեան տարածման դարաշրջանում աղուանական մետաէթնիկ ընդհանրութեան քրիստոնեայ մնացած հատուածը վերջապէս համախմբուեց իբրեւ «ուդիներ» (նաեւ՝ ուտիներ) ինքնանուամբ միասնական էթնոս, իսկ մահմեդականացած հատուածի գերակշիռ մասն՝ իբրեւ «լեզգիներ» ինքնանուամբ էթնոս-ժողովուրդ (պահպանուեցին նաեւ մի քանի փոքր մահմեդական եւ լեզգիալեզու ժողովուրդներ՝ թաբասարանցիներ, ծախուրներ, ռութուլներ, ագուլներ, բուդուլներ, կոիզներ, խինալուղիներ եւն)»¹⁵: Ինչ վերաբերում է Աղվանից եկեղեցուն, ապա այն աստիճանաբար դարձավ միայն Արցախի, Ուտիքի, ինչպես նաև բուն Աղվանքում բնակություն հաստատած հայ ժողովրդի հոգևոր կառույց: Այս տեսակետը նոր հիմնավորումներով և գիտական պատշաճ մակարդակով հանրությանը ներկայացնելու անհրաժեշտությունը և՛ արդիական է, և՛ հրատապ, մանավանդ, որ հարևան Ադրբեջան կոչված

¹⁵ Յակոբեան Ալ., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը բուն Աղուանքում, էջ 3:

պետության կողմից տարվող քաղաքական էքսպանսիան հիմնավորելուն միտված նպատակային ու բավականին լայնամասշտաբ ձեռնարկումների արդյունքում, հատկապես վերջին քաղաքական իրադարձություններից հետո, առավել ակտիվացել են Հայ Աղվանից եկեղեցին ոչ հայկական հայտարարելու և հայ ժողովրդի հետ էթնիկապես առնչություն չունենալու ուղղությամբ տարաբնույթ ձեռնարկումները: Այդ ամենի արդյունքում ներկա ժամանակներում երբեմն կասկածի տակ է առնվում Աղվանից կոչված Հայոց արևելից Արցախ և Ուտիք նահանգների, ինչպես նաև բուն Աղվանքի քրիստոնյա հատվածը ներկայացնող եկեղեցու ազգային բնույթը, նրա՝ հայոց եկեղեցական հաստատության կարևորագույն թեմերից մեկը լինելու փաստը: Աղվանից եկեղեցու էթնիկ պատկանելության հիմնախնդրի պարզաբանման տեսանկյունից կարևոր փաստարկներ են Աղվանից կաթողիկոսաշարքի հիմնավոր ուսումնասիրությունը և համապատասխան ճշգրտումները: Այս առումով կարևոր սկզբնաղբյուրը, բնականաբար, վերստին Մովսես Դասխուրանցու երկն է, որում ներկայացված է Աղվանից կաթողիկոսների շարքը՝ գահակալության ժամանակաշրջանների հնարավոր ճշգրտումներով¹⁶, «Հայերեն ձեռագիր հիշատակարանները», վիմագիր արձանագրությունները: Հիմնահարցի աղբյուրագիտական հիմքը պարզաբանելու իմաստով գնահատանքի է արժանի Սամվել Կարապետյանի «Բուն Աղվանքի վիմագրերը» սկզբնաղբյուրային նշանակության աշխատությունը¹⁷:

Հայոց եկեղեցու պատմությունը վկայում է, որ Հայաստանի քաղաքական մասնատվածությունը երբեմն անդրադարձներ է ունեցել Հայոց եկեղեցու առանձին թեմե-

¹⁶ Դասխուրանցի Մ., Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 341-347:

¹⁷ Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի վիմագրերը, Եր., 1997:

րի միջև կապերի թուլացման վրա, սակայն խնդիրը երբեք չի հասել ակնհայտ մասնատման այն պարզ պատճառով, որ Հայոց եկեղեցին համազգային հոգևոր հաստատություն էր¹⁸: Այս առումով կարևոր է հիշատակել Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի հետևյալ տեսակետը. «Հայոց ազգային եկեղեցին եղած է այն միակ յօդակապը, որ Հայկայ սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է իրարմէ անքակտելի պահել, և իբրեւ մէկ ազգ պահպանել»¹⁹:

Իր հանրահայտ քաղաքական նպատակներին հասնելու համար Ադրբեջանի նախագահի հանձնարարությամբ և անմիջական հովանավորությամբ այսօր «ստեղծվում է պատմություն», որը մի կողմից հարված է իրական պատմագիտությանը համաշխարհային իմաստով. այն պարզունակ տպավորությունն է ստեղծվում ամենալայն հանրության շրջանում, որ պատմություն կարելի «ստեղծել» պատվերով, նաև կարելի է ծառայեցնել այն սեփական շահերին ու նպատակներին: Իրականում՝ նման «պատմությունը» գիտական հետազոտության նյութ չէ: Իսկ մյուս տեսանկյունից՝ ուղղակիորեն խեղաթյուրվում է համաշխարհային քաղաքակրթության պատմության մի ողջ հատված, որն է «Աղվանից եկեղեցու պատմությունը»: Հատկապես 2020-2021 թթ. քաղաքական իրադարձությունների համատեքստում այս ուղղությամբ Ադրբեջանի կողմից իրականացվող նպատակային ձեռնարկներն ավելի մեծ մասշտաբներ ու բնույթ են ստացել և հետապնդում են մեկ հանրահայտ նպատակ՝ խեղաթյուրելով իրական պատմությունն՝ այն ծառայեցնել իրենց զավթողական ծրագրերին:

¹⁸ Բալայան Մ., Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009, էջ 36:

¹⁹ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 245:

MELANYA BALAYAN

Advisor to the Minister of Education, Science,
culture and sports of AR,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor
melanyabalayan@mail.ru

ETHNICITY OF THE AGHVAN CHURCH AND POLITICAL SPECULATION

SUMMARY

Keywords: Aghvank, church, national, political, religious, Christian, apostolic, theory, Armenian, ethnic.

At present, the Aghvanian or Albanian theory, in particular, the question of the nationality of the Aghvanian church, is one of the most complex and still controversial theories in Caucasian studies. Especially because of the recent turbulent political events, the problem has again come into the spotlight: completely new, very different and contradictory interpretations have arisen. As a result of the current purposeful and rather large-scale initiatives that did not have an ethnic connection with the Armenian people, but aimed at justifying the political expansion of Azerbaijan, various attempts by this state to declare the Aghvan church non-Armenian became more active. However, various sources, including foreign ones, unequivocally point to one factual, scientifically based theory: the Aghvan Church has always been a part of the Armenian Apostolic Church from its foundation, formation, part of its existence and missions. All initiatives aimed at upholding political positions based on political interests are groundless and unscientific.

МЕЛАНЯ БАЛАЯН

Советник министра образования, науки,
культуры и спорта АР,
к.и.н., доцент
melanyabalayan@mail.ru

ВОПРОС ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ АГВАНСКОЙ ЦЕРКВИ И СОВРЕМЕННЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ СПЕКУЛЯЦИИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Агванк, церковь, национальный, политический, религиозный, христианский, апостольский, теория, армянский, этнический.

В настоящее время агванская или албанская теория, в частности, вопрос о национальной принадлежности Агванской церкви является одной из самых сложных и до сих пор спорных теорий в кавказоведении. Особенно из-за недавних бурных политических событий проблема снова оказалась в центре внимания: возникли совершенно новые, самые разные и противоречивые интерпретации. В результате нынешних целенаправленных и достаточно масштабных инициатив, не имевших этнической связи с армянским народом, но направленных на обоснование политической экспансии Азербайджана, более активизировались различные попытки этого государства объявить Агванскую церковь неармянской. Однако различные источники, в том числе иностранные, недвусмысленно указывают на одну фактическую, научно обоснованную теорию: Агванская церковь всегда была частью Армянской Апостольской церкви с ее обоснования, формирования, частью ее существования и миссий. Все инициативы, направленные на отстаивание политических позиций, основанных на политических интересах, безосновательны и ненаучны.

ԿԱՐԵՆ ԽԱՆՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ,
բանասիր. գ.թ., դոցենտ
kkhanyan@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Հիմնաբառեր՝ Սիլվա Կապուտիկյան, Արցախ, ազատագրական շարժում, գեղարվեստական պատկեր:

Հայ ժողովրդի անցած հազարամյակների պատմությունը եղել է ազգային-ազատագրական անզիջում պայքար: Վարդանանց և Վահանանց, Եսայի Աբու Մուսեի մղած ճակատագրական պատերազմների, Սարդարապատի փրկարար ճակատամարտի շարունակությունը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական գոյամարտն է, որը սկիզբ առավ 1988 թ. փետրվարին ու շարունակվում է առայսօր: Ինչպես միշտ, այս անգամ ևս հայ գրականությունը զինվորագրվեց ժողովրդի ըմբոստ գոյամարտին: Չկա մի հայ բանաստեղծ, որը չարձագանքեր XX դ. այդ անզիջում և պատվաբեր պատերազմին: Աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի հարյուրավոր քաջորդիներ իրենց գլուխը դրին Արցախյան ազատագրական պատերազմի զոհասեղանին՝ գիտակցելով, որ այսօր հայության հայրենի սահմանները սկսվում են Արցախից, ընդգրկում Հայոց աշխարհը: Այդ ճակատագրական տարիներին իրենց քնարական շարքերով, պոեմներով, բալլադներով հանդես եկան գրեթե բոլոր հայ բանաստեղծները, որոնց առաջին շարքում քայլում էր նաև Սիլվա Կապուտիկյանը:

Նշենք, որ տաղանդավոր բանաստեղծուհին տարբեր առիթներով եղել է Արցախում և ստեղծել նրա գեղարվեստական պատկերը: Հայտնի է նրա այցելությունը Արցախ

նաև 1960-ական թվականներին: Նա մեկ ամսից ավելի հյուրընկալվել է հանրահայտ Ճարտար գյուղում, որի ղեկավարը եղել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Սուրեն Ադամյանը: Ականավոր բանաստեղծուհին մամուլում հանդես է եկել գեղարվեստական ակնարկների շարքով: Սակայն, տեսնելով Ադրբեջանի կառավարող շրջանների ճնշումները Հայոց պատմական Արցախի հանդեպ, նա բարձրացրել է ցասման իր խոսքը «Հայոց բարդին» բանաստեղծությամբ, որը բերում ենք ամբողջությամբ.

Ինչքան մենակ բուսնում է նա լեռան ետև, մեն մի ձորում,
Ինչքան հեռու իր մոր աչքից, այնքան բո՛ւռն է ուժը լարում,
Այնքան ավել ճյուղը փռում, արմատները խո՛րն է խրում,
Կյանքի հյուսված ու սաղարթով այնքան թա՛նձր է հայոց
բարդին:

Ինչքան նրա դեմը փակում, խորն է ծածկում լեռը նրան,
Ինչքան կոծում, կողն են ծեծում, շանթ ու անձրև, ամպ ու
մռայլ,

Այնքան շանթին ճակատ տալիս, կանաչում է շատ ու շռայլ,
Այնքան համառ ձգվում է վեր, այնքան բա՛րձր է հայոց
բարդին:

Ձգվում է վեր, որ բարձրանա, որ գլուխը մի կերպ հանի

Քար ու ժայռից ու երևա՛, ու երևա՛ երևանին,

Ասի՛ նայի՛ր, եղե՛լ եմ, կա՛մ ու կլինեմ, ինչ էլ լինի,

Դու հավատա, լեռներից վե՛ր, քարից կա՛րձր է հայոց բարդին¹:

Արցախի գեղարվեստական պատկերի ստեղծումն անընդմեջ հուզել է ականավոր բանաստեղծուհուն: 1960 թ. սկսած, արցախցի համարյա բոլոր աշակերտներն անգիր արտասանում էին Կապուտիկյանի աննախադեպ հյուսվածքը՝ «Ղարաբաղի բարբառը» խորագրով:

¹ «Արցախ» հանդես, Ստեփանակերտ, 1989, թիվ 1, էջ 17:

Ժայռի նման է այս հին բարբառը,
Ժայռի պես կոշտ է, չըհըղկված,
Ու ժայռի պես էլ կարծր է, համառ է,
Չի՛ պոկի նրան ոչ մի հարված,
Շուրթերի վրա այնպե՛ս է բառը,
Ինչպես որ ժայռն է հողում խրված²:

Սիլվա Կապուտիկյանն ըմբոստ բանաստեղծուհի է: Նա չէր կարող թաքցնել ցասումը Հայոց Արցախի նկատմամբ սովետական պետական ապարատի անարդարացի վերաբերմունքի առնչությամբ: Բանաստեղծական իր կրակոտ տողերում նա խարազանել է անմարդկային ու անարդար այն լուծումը, որով 1920-ական թթ. սկզբին Արցախը նվիրեցին ազերի-թուրքերին: Դիմելով ուկրաինական գրող իր ընկերներին՝ առանձնապես Իվան Դրաչին, Կապուտիկյանը կոչ է արել բարձրացնել արդարության ձայնը բոլոր անարդարացի որոշումների դեմ: Դեռ ավելին, նա իր մայր ժողովրդի իմաստությամբ դիմել է Սողոմոն Իմաստունին հետևյալ կրակոտ տողերով.

Մի՞թե դու չես տեսնում, մի՞թե դու չես լսում
Գանձասարի զանգերն ահեղաձայն,
Ինչպես ամեն քայլի հայերեն են խոսում
Խաչքար, շեներ, վանքեր կիսակործան³:

Ինչպես Պ. Սևակի, Հ. Սահյանի, Գ. Էմինի, Վ. Դավթյանի, այնպես էլ Ս. Կապուտիկյանի մտածողությունն ունի իր կոնկրետ առանձնահատկությունները: Այդ ականավոր բանաստեղծների և՛ տեսադաշտում, և՛ մտապատկերներում «Հայաստան» հասկացությունը լայն ընդգրկումներ ունի, որի սահմաններն սկսվում են Արևմտյան Հայաստանից,

² Կապուտիկյան Ս., «Երկեր» երեք հատորով, Եր., 1984, էջ 89:

³ Նույն տեղում, էջ 89:

հասնում Արցախ, Մոզլի լեռնալանջերին և փարվում մայր Հայաստանին: Այս առումով ևս Ս. Կապուտիկյանը առանձնանում է ստեղծագործական իր խոհականությամբ ու կարուտալից զգացումներով:

Անդրադառնալով Հայրենական մեծ պատերազմում մարտնչող հայ զինվորներին՝ նա հաղթանակներ շահող մի գնդի մեջ տեսնում է հայ ժողովրդի բոլոր հատվածների զավակներին, պատմական Հայաստանը համարում բոլոր հայորդիների հայրենիքը:

Ս. Կապուտիկյանի պոեզիան բազմերանգ է այնպես, ինչպես աշխարհասփյուռ հայության կարոտը մայր Հայաստանի հանդեպ: Այստեղ կարևորվում է կարոտի զգացումը: Ընթերցողը երևանցի է, թե գյումրեցի, ջավախքեցի է, թե արցախցի, երկրորդական հարց է, քանզի Կապուտիկյանի նուրբ սրտի թրթիռները մեր ժողովրդի նվիրյալ դստեր սրտի զարկերն են: Աշխարհասփյուռ հայության յուրաքանչյուր զավակ կարոտով ու ջերմությամբ է արտաբերում բանաստեղծուհու երգը՝ ուղղված մայր Հայաստանին.

Հայաստան աշխարհ,
Դու այսպես եղար, և դրա համար մենք քեզ սիրեցինք
Ո՛չ ազգականի հանդարտիկ սիրով,
Այլ՝ սիրածի պես, սիրահարի պես,
Ցավո՛ւտ, ցավախա՛ռն,
Երազով, լույսով, երգող տխրությամբ,
Մերթ խռովելով,
Մերթ հաշտվելով-
Քո գրկո՛ւմ անգամ՝ քեզ կարոտելո՛ւմ,
Քեզ կորցնելու ահից տագանապա՛ծ,
Քեզ ունենալու խինդից՝ երջանիկ,
Եվ բախտիդ համար անվերջ, ամեն պահ մեռնել, ապրելո՛ւմ...
Հայաստան աշխարհ...⁴

⁴ Կապուտիկյան Ս., Գիրս հիշատակող, Եր., 1988, էջ 219:

Արցախյան պատերազմի հենց առաջին օրերից Ս. Կապուտիկյանը ոչ միայն իրեն դրսևորեց որպես ազատագրական պայքարը փառաբանող երգիչ, այլև գտնվեց ազգային արժանապատվության համար մարտնչող զինվորյալների շարքում՝ մերթ Արցախում, մերթ Երասխավանում, ուղղակի այն դիրքերում, որտեղ հայ ժողովրդի առյուծասիրտ զավակներն էին մարտնչում ազերի-թուրքերի բազմաքանակ ճիվաղների դեմ: Պարզապես Ս. Կապուտիկյան-երևույթը դարձել էր պայքարի երգը շուրթին զինվոր ու զենքը ձեռքին մարտիկ բանաստեղծ:

Նա ոչ միայն մարտնչում էր ազերի-թուրքերի նենգ դահիճների դեմ, այլև պատասխանում էր անմիջապես իր սուր գրչի ուժգնությամբ:

Դեռևս 1992 թ., երբ բոլբոքված էր ազատագրական պայքարը, նա այցելեց պատմական Խաչեն գավառի Գանձասար վանք ու գրեց «Գանձասար վանքի մորմոռք» բանաստեղծությունը: Հայ ժողովրդի տաղանդավոր դուստրն իրեն համարեց Արցախ աշխարհի զինվորյալ ու քաջալերեց մարտնչող զինվորյալներին հետևյալ կրակոտ տողերով.

Ժամն է, հայե՛ր, կանգնենք սատար

Մեր Արցախին՝ գերյալ մեր զավակին...⁵

Ադրբեջանի կողմից Արցախում տեղի ունեցող պատերազմը Ս. Կապուտիկյանը համարեց աշխարհասփյուռ հայության դեմ ուղղված ահաբեկչություն: Նա բարձրաձայնեց, որ այդ պատերազմը դեռևս սկիզբն է գալիք ազատագրական կռիվների: Նա կոչ արեց հայությանը բռունցքվել՝ վերհիշելով Մեծն Չարենցի մարգարեական կոչը. «Ո՛վ հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»:

Ժամանակի թերթերը հպարտության զգացումով են գրել Արցախում Ս. Կապուտիկյանի ելույթների մասին: 1992 թ.

⁵ Կապուտիկյան Ս, «Երկերի ժողովածու», 2 հատորով, Եր., 1974, էջ 60:

Արցախի Մարտակերտի շրջանում ազատագրական պատերազմի ժամանակ զոհվեց երիտասարդ բանաստեղծ Սամվել Շահմուրադյանը, որը մեկնել էր Արցախ՝ շուրթերին ազատագրության երգը, ձեռքին՝ զենքը: Ս. Կապուտիկյանը մոր արցունքներով շաղախեց իր բանաստեղծական տողերը՝ նվիրված նահատակ բանաստեղծին:

Լավերն են գնում, լավագույնները,
Իսկ դու լավերից լավագույնն էիր,
Ու քո գնալով պակասեց սերը,
Պակասեց լավը, պակասեց բարին:
Եվ քո ի՞նչ տեղն էր մահերն ու մարտը,
Քոնը գրիչն էր, լույս ու արարում:
Տեսնես գիտե՞ր քեզ սպանող մարդը,
Որ դու, դու մարդուն շա՛տ էիր սիրում:

Սիլվա Կապուտիկյանի կյանքն ու ստեղծագործական հարուստ ժառանգությունը հայ ժողովրդի անցած հերոսական ճանապարհի գեղարվեստական պատկերն է, որին անդրադառնալու են հայոց գալիք սերունդները:

KAREN KHANYAN

Armenian State Pedagogical University

After Khachatur Abovyan

Candidate of Philological Sciences

kkhanyan@mail.ru

ARTISTIC IMAGE OF ARTSAKH IN S. KAPUTIKYAN'S POETRY

SUMMARY

Keywords: Silva Kaputikyan, Artsakh, liberation movement, artistic image.

During the years of the Artsakh liberation war, almost all Armenian poets, including Silva Kaputikyan, created their lyrical lines, poems and ballads. The talented poetess repeatedly visited Artsakh, creating an artistic image of Artsakh in her works. The life and rich creatives legacy of Silva Kaputikyan is a reflection of the heroic path of the Armenian people, their artistic image, which the future generation of Armenians will turn to.

КАРЕН ХАНЯН

Армянский государственный педагогический университет
имени Хачатура Абовяна

Кандидат филологических наук
kkhanyan@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ АРЦАХА В ПОЭЗИИ С. КАПУТИКЯН

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Сильва Капутикян, Арцах, освободительное движение, художественный образ.

В годы освободительной войны Арцаха своими лирическими строками, стихами и балладами выступили практически все армянские поэты, в том числе Сильва Капутикян. Талантливая поэтесса неоднократно бывала в Арцахе, создавая в своих произведениях художественный образ Арцаха. Жизнь и богатое творческое наследие Сильвы Капутикян - отражение героического пути армянского народа, его художественный образ, к которому обратится будущее поколение армян.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆ ԻՐԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Հիմնաբառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտություն, հայ-իրանական հարաբերություններ, պատերազմ, դիվանագիտություն, միջնորդական առաքելություն:

1980-ական թթ. վերջին՝ մոտ 70-ամյա ընդմիջումից հետո, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը կրկին վեր հառնեց՝ իր վրա սևեռելով սկզբում Մոսկվայի, այնուհետև (ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո) տարածաշրջանային և արտատարածաշրջանային տերությունների ուշադրությունը: Փաստորեն, վերացավ Մոսկվայի և Թեհրանի սահմանակից լինելու (ԽՍՀՄ-ԻԻՀ սահմանի երկարությունը 2250 կմ էր) հանգամանքը¹:

1990 թ. սեպտեմբերի 3-ին ՀՀ ԳԽ նիստում վերջինիս նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, քննարկելով Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, կարևորում է ԻԻՀ-ի հետ բանակցությունների նստելը՝ ՀՀ-ԻԻՀ հարաբերությունները ճշտելու և դիրքորոշումները պարզելու նպատակով³:

Հակամարտության կարգավորման հարցում միջնորդական առաքելությամբ հանդես գալու համար ԻԻՀ-ն հաշվի էր առնում իր սահմանների երկայնքով ռազմական գործո-

¹ Բայբուրյան Վ., ՀՀ տեղը և դերը ԻԻՀ տարածաշրջանային քաղաքականության ոլորտում, «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները», զեկուցումների ժողովածու, Եր., 2004, էջ 34:

³ Տեր-Պետրոսյան Լ., Ընտրանի: Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ: Կազմ., խմբ., առաջաբ. և վերջաբ. հեղ.՝ Ա. Բ. Սարգսյան, Եր., 2006, էջ 117:

ղությունների վտանգավորությունն իհՀ համար՝ նկատի ունենալով այդ պետության ոչ միատարր էթնիկ կազմը: ԻհՀ-ն Թուրքիան համարում էր տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի շահերի պաշտպան և փորձում էր նրան ԼՂ խնդրից հեռու պահել: Այս առումով իհՀ-ն ուներ բնական դաշնակիցներ ի դեմս ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի, որոնք չէին ընդունի Թուրքիայի միջնորդությունը: Նշելի է նաև Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի հարցը, որն առափնյա երկրների միջև սուր հակասությունների պատճառ դարձավ⁴: ԻհՀ-ն անհանգստացած էր ՌԴ դիրքորոշումից և, բնականաբար, չէր ցանկանում տեսնել Այսրկովկասը նրա ազդեցության ներքո: Սակայն շատ զգուշավոր էր և հարգանքով ՌԴ-ի նկատմամբ⁵:

Հաշվի առնելով վերոնշյալ հանգամանքները՝ իհՀ Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհուրդը 1991 թ. նոյեմբերին որոշում է ընդունում՝ անմիջական մասնակցություն ունենալ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման գործում⁶: Նոյեմբերի 24-ին իհՀ-ի ԱԳ նախարար Ա. Վելայաթին Մոսկվայում Մ. Գորբաչովին է հանձնում իհՀ-ի նախագահ Հ. Ռաֆսանջանիի ուղերձը՝ հայտարարելով, որ իհՀ-ն պատրաստ է ԼՂ հակամարտության կարգավորման գործում միջնորդի դեր ստանձնել⁷:

ԽՍՀՄ-ի փլուզմամբ նպաստավոր պայմաններ ընձեռվեցին Թեհրանին՝ միջնորդական առաքելությամբ ազատ գործելու համար: 1992 թ. փետրվարի 8-10-ը Թեհրանում ՀՀ և իհՀ ԱԳ նախարարներ Ռ. Հովհաննիսյանը և Ա. Վելայա-

⁴Բալայան Տ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994 թթ., Եր., 2004, էջ 34-36:

⁵ Hovhannisyan N. The Karabakh problem (The Thorny road to freedom and independence). Yerevan, 2004, p. 80, նույնի՝ The Foreign policy of Armenia. Yerevan, 1998, p. 7.

⁶ Բադալյան Գ., Հայաստան-Իրան. հարաբերությունները 20 տարեկան են, Թեհրան, 2012, էջ 43:

⁷ «Ազգ», Երեւան, 27.11.1991:

թին⁸, իսկ փետրվարի 27-28-ը Երևանում Ա. Վելայաթին և նրա տեղակալ Մ. Վայեզին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ քննարկում են ԻԻՀ-ի՝ միջնորդի դեր ստանձնելու հարցը: Վելայաթիի առաջարկած բանաձևը բաղկացած էր երեք կետից՝ զինադադարի հայտարարում ՀՀ-ի և ԱՀ-ի միջև՝ ԻԻՀ-ի ու ՌԴ-ի մասնակցությամբ, պատանդների և դիակների փոխանակում, կողմերի իրավունքների քննարկում¹¹: Փաստորեն, բանաձևում որևէ խոսք չկար ԼՂ կարգավիճակի մասին, որը պետք է քննարկվեր միայն վերջին փուլում:

1992 թ. մարտի 15-17-ը Թեհրանում ԻԻՀ-ի ԱԳ նախարարի միջնորդությամբ ՀՀ և ԱՀ ԱԳ փոխնախարարների մակարդակով տեղի ունեցան բանակցություններ: Ա. Նավասարդյանը, Ա. Սալամովը և ԻԻՀ-ի ԱԳ նախարար Ա. Վելայաթին ստորագրեցին առաջին եռակողմ համատեղ հայտարարությունը, ըստ որի՝ մեկ շաբաթով հայտարարվեց զինադադար: Բանակցությունների վերջնական փուլին դիտորդի կարգավիճակով մասնակցում էր նաև ԻԻՀ-ում ՌԴ դեսպան Վլ. Գուդևը¹³: Երկօրյա աշխատանքի արդյունքում ստորագրված փաստաթուղթը կոչվեց «Թեհրան-92»¹⁴: Հաջորդ օրը հակամարտության գոտում տեղի ունեցավ ռազմագերիների և զոհվածների դիակների փոխանակում, որը կարևոր նշանակություն ուներ: Փաստաթղթում ԼՂՀ-ն հատուկ նշված էր որպես «դարաբաղյան կողմ», առանց որի անհնար էր հասնել խնդրի կարգավորմանը:

Բանակցությունները շարունակելու համար իրանական միջնորդական առաքելության ղեկավար նշանակվեց Մ.

⁸ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 9, գ. 32, թթ. 22-32:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 103, թթ. 55-58:

¹³ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, «Հայկական հանրագիտարան», Եր., 2004, էջ 220:

¹⁴ Նավասարդյան Ա., Դիվանագիտություն, Եր., 2010, էջ 206:

Վայեզին¹⁵: Սակայն իրանական միջնորդությանը լուրջ մրցակից դարձավ Արևմուտքը, երբ ստեղծվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը¹⁶:

1992 թ. մարտի 20-ին Երևանում Մ. Վայեզին ներկայացրեց Բաքվի հավանությանն արժանացած իրանական առաջարկները: Նախատեսվում էր կրակի դադարեցումից հետո հակամարտության գոտում տեղաբաշխել դիտորդներ, այդ թվում՝ ԻԻՀ-ի ներկայացուցիչներ¹⁷: ԼՂՀ-ի իշխանություններն ընդունեցին Վայեզիի ներկայացրած առաջարկությունները, սակայն անհամաձայնություն հայտնեցին ԼՂ կարգավիճակի վերաբերյալ: ԻԻՀ-ը գտնում էր, որ ԼՂՀ իշխանությունները բանակցություններին պետք է մասնակցեն որպես դիտորդ՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ադրբեջանական համայնքի» ներկայացուցիչների հետ հավասար իրավունքներով, ինչը ԼՂՀ-ի, ինչպես նաև ՀՀ-ի համար անընդունելի էր¹⁸: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ ԼՂՀ-ի իշխանություններն ընդունեցին մեկշաբաթյա հրադարար հաստատելու մասին առաջարկը: Ի պատասխան, Մ. Վայեզին խոստացավ Լեռնային Ղարաբաղը ներկայացնել որպես կարգավորման գործընթացի լիիրավ կողմ:

Ապրիլի 2-ին Իջևանում ՀՀ-ի, ԻԻՀ-ի, ՌԴ-ի և ԱՀ-ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ տեղի ունեցավ քառակողմ հանդիպում, որին պետք է մասնակցեին նաև ԼՂՀ ներկայացուցիչները, որոնք, սակայն վերջին պահին հրաժարվեցին: Վայեզիի առաքելությունը շարունակվեց մինչև ապրիլի 20-ը, երբ նա հակամարտող ուժերին համաձայնության հրավիրեց իրանական պլանի շուրջը: Սակայն իրավիճակի սրման պատճառով ԻԻՀ-ի միջնորդական

¹⁵ Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 47:

¹⁶ Hovhannisyan N. The Karabakh problem, p. 81.

¹⁷ Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 37:

¹⁸ Բալայան Տ., նշվ. աշխ., էջ 38:

փորձը արդյունք չարձանագրեց¹⁹: Ըստ Վայեզիի՝ միջնորդական առաքելությամբ փորձ էր արվում կանխել ԻԻՀ-ի համար վտանգ ներկայացնող պատերազմը²⁰:

Ապրիլի 8-ին Վայեզին Ստեփանակերտում բանակցում էր ԼՂՀ ղեկավարության հետ, երբ 70 արկ նետվեց Շուշիում տեղաբաշխված «Գրադ» կայաններից²¹: Վայեզիի՝ Լեռնային Ղարաբաղում գտնվելը զսպիչ գործոն չդարձավ Ադրբեջանի համար: Նման արդյունքներով նա մեկնեց Մոսկվա՝ համաձայնեցնելու հակամարտության կարգավորման սկզբունքները ուս գործընկերների հետ, քանզի ՌԴ-ի մասնակցությունը կարգավորման գործընթացին ավելի ծանրակշիռ կլիներ²²:

Ապրիլի 10-ին ԼՂՀ-ն և Ադրբեջանն իրանական առաքելությանը ներկայացրին իրենց նկատառումները խնդրի շուրջ: Տարածաշրջանում Վայեզիի մեկամսյա (ապրիլ) գործունեության արդյունքում կողմերը համաձայնեցին Թեհրանում գումարել ՀՀ-ի, ԱՀ-ի և ԻԻՀ-ի ղեկավարների գագաթնաժողով: Ապրիլի 26-28-ը ԻԻՀ այցելած ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բ. Ղալին բարձր է գնահատել ԻԻՀ-ի քայլերը ԼՂ հարցում²³:

1992 թ. մայիսի 8-ին Թեհրանում եռակողմ բանակցությունների արդյունքում ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, ԱՀ նախագահի պաշտոնակատար Յ. Մամեդովը և ԻԻՀ-ի նախագահ Հ. Ռաֆսանջանին ստորագրեցին համատեղ հայտարարություն²⁴: Կողմերը հայտնեցին ԼՂ ճգնաժամը

¹⁹ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, էջ 221:

²⁰ Բաղայան Գ., Իրան. հանրագիտարան, Եր., 2011, էջ 345:

²¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», Եր., 09.04.1992:

²² Բաղայան Ս., նշվ. աշխ., էջ 39:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 170, թ. 3:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 103, թթ. 96-97, գ. 45, թթ. 55-56, Абасов А., Хачатрян А. Варианты решения Карабахского конфликта: идеи и реальность. М., 2004, с. 121-122.

խաղաղ լուծելու և տարածաշրջանում խաղաղություն, կայունություն հաստատելու ցանկություն: Վայեզին կրկին պետք է ժամաներ Բաքու, Երևան և Ստեփանակերտ, որից հետո ՀՀ-ի և ԱՀ-ի ղեկավարների հովանավորությամբ հայտարարվելու էր զինադադար, բացվելու էին կապուղիները:

Այսպիսով՝ ԻԻՀ-ը կարծես թե փորձում էր լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը բանակցությունների ճանապարհով: Ընդունվեց եռակողմ հայտարարություն: Բայց փաստն այն է, որ հայկական կողմի նախապես արած բազմաթիվ զգուշացումները չազդեցին ԻԻՀ-ի վրա, և փաստաթղթում տեղ չգտավ ԼՂՀ-ի ներկայացուցչի ստորագրությունը, ավելին, նրա ներկայությունն անգամ չապահովվեց: Կարծում ենք, որ սխալ է իրանական առաքելության ձախողումը կապել միայն Շուշիի ազատագրման հետ: Բանակցային գործընթացից ԻԻՀ-ին դուրս մղելու հարցում ակտիվ դեր ունեցավ Մոսկվան, որն անհանգստացած էր ԻԻՀ-ի՝ թույլատրելի սահմանների գերազանցումից:

Շուշիի ազատագրումը, Բերձորի (Լաչինի) կրակակետերի վնասագերծումը և ցամաքային կապի հաստատումը ԼՂ և ՀՀ միջև առաջացրեց ԻԻՀ կառավարության դժգոհությունը: Քաղաքական վերնախավն իրանական միջնորդության ձախողման մեջ մեղքի բաժին էր վերագրում ՀՀ-ին²⁵: Մայիսի 19-ին ԻԻՀ-ի ԱԳՆ-ն դատապարտեց հայկական ուժերի կողմից շարունակվող ռազմական գործողությունները²⁶: Փորձելով համեմատության եզրեր գտնել Բերձորի միջանցքի բացումից հետո ԻԻՀ-ի դժգոհությունների և մինչ այդ Ադրբեջանի կողմից ՀՀ-ի ու ԼՂՀ-ի

²⁵ Բաղայան Գ., Իրան. հանրագիտարան, էջ 466:

²⁶ Բաղայան Գ., Հայաստան-Իրան. հարաբերությունները 20 տարեկան են, էջ 53:

նկատմամբ այնպիսի ոտնձգությունների միջև, ինչպիսին էին՝ ՀՀ-ի սահմանամերձ շրջանների վրա հարձակումները, ԼՂ հայության զանգվածային տեղահանումները, երկրամասի հայկական գյուղերի ոչնչացումը, Շահումյանի շրջանում քիմիական զենքի օգտագործումը, Մարաղայի եղեռնագործությունը, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ նշված դեպքերն արձագանք չգտան ԻԻՀ-ում: Իրանական ԶԼՄ-ները հենվում էին ադրբեջանական աղբյուրների վրա:

1992 թ. հունիսին Ադրբեջանում ժողճակատի իշխանության գալուց հետո նոր նախագահ Ա. Էլչիբեյը բացառեց Թեհրանի միջնորդական որևէ առաքելություն Լեռնային Ղարաբաղի հարցում: Ի հակակշիռ Էլչիբեյի դիրքորոշման՝ ԻԻՀ-ի ԱԳՆ-ն կազմակերպեց Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Հ. Ալիևի այցը Թեհրան՝ ընդունելով նրան նախագահական արարողակարգով: Այդ այցից հետո 1992 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Ադրբեջանի բանակը գրավեց ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Մարտունու, Ասկերանի և Հադրութի շրջանների մի մասը և Շահումյանի ամբողջ շրջանը²⁷: Մ. Վայեզիի խոսքով՝ «Ադրբեջանի ժողովուրդը մեր եղբայրն է և, նրա պատիվը մեր պատիվն է, պարտությունը՝ մեր պարտությունը»²⁸: Սակայն Բաքվի որդեգրած արևմտամետ դիրքորոշման պատճառով որոշ մեղադրանքներ հնչեցին նաև Ադրբեջանի հասցեին²⁹: 1992 թ. օգոստոսի 28-ին Թեհրանում և Մեշհեդում տեղի է ունենում ԻԻՀ-ի արտաքին գերատեսչության խորհրդակցություն, որի ընթացքում հնչում են ԱՀ-ի քաղաքականությունը քննադա-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 54:

²⁸ «Ազգ», Երեւան, 18.08.1992:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 172, թ. 4, «Էթթելաթ» օրաթերթ, Թեհրան, 06.06.1992 (تهران «اطلاعات» روزنامه), «Քեյհան» օրաթերթ, Թեհրան, 21.07.1992 (تهران «کيهان» روزنامه).

տող և ՀՀ-ն դրվատող բազմաթիվ խոսքեր³⁰: Փաստորեն, իրանական կողմը դիվանագիտական շրջանակներում խոստովանում էր Բաքվի հակաիրանական կեցվածքը:

Լեռնային Ղարաբաղի ճակատում տեղի ունեցած ռազմական գործողություններն ազդում էին ՀՀ-ԻԻՀ հարաբերությունների վրա: Քարվաճառի ազատագրումից հետո կտրուկ բողոք հայտնվեց ԻԻՀ-ում ՀՀ դեսպանին: ԻԻՀ-ն 200 հազար զորք էր կուտակել Ադրբեջանի սահմանին³¹: Ապրիլի 13-ին Թեհրանի համալսարանի ազերի ուսանողությունը կազմակերպեց խոշոր հանրահավաք ԻԻՀ-ում ՀՀ դեսպանության շենքի առջև, թուրքերենով հնչեցին հակահայկական ճառեր ու կարգախոսներ³²: Վելայաթին ուղերձով դիմեց ՀՀ կառավարությանը՝ կոչ անելով հայկական ուժերը դուրս բերել «Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներից», իսկ Ռաֆսանջանին նամակ հղեց ՀՀ կառավարությանը, որում ոչ միայն քննադատում էր վերջինիս ղարաբաղյան քաղաքականությունը, այլև սիրաշահում Բաքվին: Ռաֆսանջանին այդ քայլով նպատակ ուներ իսլամական աշխարհին ցույց տալ, որ չնայած Էլչիբեյի համաթուրքական և հակաիրանական քաղաքականությանը՝ Թեհրանն Ադրբեջանը դիտում է իբրև մահմեդական երկիր և պաշտպանում է նրա շահերը: Եվ որպես բողոք այդ բոլորի դեմ, ԻԻՀ-ում ՀՀ գործերի հավատարմատար Վ. Բայբուրդյանը հեռացավ Թեհրանից և մեկնեց հայրենիք: Երկու շաբաթ անց, երբ ԻԻՀ ԱԳՆ-ն հավաստիացումներ տվեց ՀՀ կառավարությանը, որ նման միջադեպեր այլևս չեն կրկնվի, Վ. Բայբուրդյանը վերադարձավ Թեհրան և

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 84, թթ. 50-52:

³¹ Բալայան Տ., նշվ. աշխ., էջ 73:

³² «Ազգ», Երեւան, 15.04.1993:

դեսպանության դրոշը կրկին բարձրացվեց³³:

1993 թ. հուլիսի 23-ին հայկական զինուժը վերահսկողության տակ վերցրեց Ակնա (Աղդամ) քաղաքը, որով վերացվեց Ստեփանակերտի վրա հրետակոծությունների վտանգը: Հուլիսի 27-ին Իսլամական հեղափոխության առաջնորդ Այաթոլլահ Խամենեին Թավրիզում բազմահազար հավաքի ընթացքում դատապարտեց «Ղարաբաղի հայերի գործողությունները, որոնք կատարվել են ՀՀ կառավարության հովանավորությամբ»³⁴:

1993 թ. օգոստոսի 25-ին հայկական ուժերի կողմից Զրականի ազատագրմանը³⁵ հետևեցին Թեհրանում ՀՀ գործերի հավատարմատար Գ. Բադալյանին ԻԻՀ-ի պաշտոնական բողոքի փոխանցումը³⁶, Թեհրանում ՌԴ-ի դեսպան Տրետյակովի և ԻԻՀ-ի ԱԳՆ տեղակալ Վայեզիի դատապարտումը³⁷, Ադրբեջանին օգնելու խնդրանքով Պակիստանի ԱԳ նախարար Աբդուլսաթարին ու ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բ. Ղալիին Վելայաթիի կողմից նամակների հղումը³⁸, ինչպես նաև ԻԻՀ-ի կողմից ռազմական գործողությունների շրջանի հարևանությամբ «Մոխանդ» արտապլանային զորավարժության սկսումը³⁹ և ՀՀ-ի իշխանությունների կողմից ԻԻՀ-ին հավաստիացումներ տալը՝ մեղմելու բարձրացված աղմուկը⁴⁰: Այդ ամենից հետո սեպտեմբերի 10-ին ՌԴ ԱԳՆ խոսնակ Գ. Կարասինը

³³ Բայբուրդյան Վ., Իրան-Ադրբեջան հարևաններ, թե՞ աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ախտյաններ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հտ. XXIII, Եր., 2003, էջ 11-12:

³⁴ «Ալիք», Թեհրան, 28.07.1993, ՀՀ ԱԳՆ ՊԴԱ, ց. 1, գ. 283, թթ. 82-83:

³⁵ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, էջ 699:

³⁶ «Ալիք», Թեհրան, 30.08.1993:

³⁷ Նույն տեղում, 28.08.1993:

³⁸ Նույն տեղում, 30.08.1993, 31.08.1993:

³⁹ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, էջ 699:

⁴⁰ «Ալիք», Թեհրան, 07.09.1993, 09.09.1993:

զգուշացրեց ԻԻՀ-ին, որ խուսափի ուժի ցուցադրումից ԻԻՀ-Ադրբեջան սահմանում⁴¹: Մոսկվայում սեպտեմբերի 1-ից սկսված բանակցություններին մասնակցելու էր հրավիրվում ԻԻՀ-ն: Մինչդեռ ԻԻՀ-ն զորավարություններով հասկացնել էր տալիս ռուսական կողմին, որ պետք է հաշվի առնել նաև իր կարծիքը: Այդ մասին է վկայում նաև 1993 թ. սեպտեմբերի 15-ին Ռաֆսանջանիի հեռախոսազրույցը Բ. Ելցինի և Հ. Ալիևի հետ⁴²:

1993 թ. հոկտեմբերին ԼՂՀ ՊԲ ստորաբաժանումներն ազատագրեցին Կովսականի, Ջրականի և Սանասարի մինչ այդ չգրավված տարածքները⁴³, հարավային սահմանի երկայնքով անմիջական շփման հնարավորություն ստանալով ԻԻՀ-ի հետ: Եվ ահա ԻԻՀ-ի միջնորդությամբ գինադադար հաստատելուց հետո՝ հոկտեմբերի 26-ին Ադրբեջան այցելած Հ. Ռաֆսանջանին Բաքվի մզկիթներից մեկում ելույթ է ունենում բազմության առջև և կարևորում Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության պահպանումը⁴⁴: Ըստ էության, Բաքվում իսլամական համերաշխությամբ Թեհրանն ամրապնդում էր իր դիրքերը:

Հոկտեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ում ԻԻՀ-ի դեսպան Ղ. Խոշրուն Անվտանգության խորհրդի նախագահ Է. Լինգից պահանջում է հրավիրել արտակարգ նիստ ԼՂ-ի հարցով⁴⁵: Սակայն Է. Լինգը գնահատելով ԻԻՀ-ի խաղաղարար ջանքերը՝ անհրաժեշտ է համարում Մինսկի խմբի աշխատանքների հաջող ավարտը: Փաստորեն, միջնորդական առաքելությամբ հանդես գալու ԻԻՀ-ի ջանքերը կրկին աջակցություն չէին ստանում:

⁴¹ Նույն տեղում, 11.09.1993:

⁴² Նույն տեղում, 16.09.1993:

⁴³ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, էջ 699:

⁴⁴ «Ալիք», Թեհրան, 27.10.1993, 28.10.1993:

⁴⁵ Նույն տեղում, 31.10.1993:

Հիրավի, Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտության ծավալման ընթացքում ուժեղացան ՌԴ-ի դիրքերը: 1994 թ. մայիսի 12-ին կնքված համաձայնագրով Լեոնային Ղարաբաղում հաստատվեց հրադադար: Այդ հարցում ՌԴ-ի առավելություններից մեկը ԼՂ ներկայացուցչի ստորագրությունն էր փաստաթղթում, որը բացակայում էր Թեհրանի արձանագրության մեջ:

Հիշարժան է, որ 1997 թ. դեկտեմբերի 6-11-ը Թեհրանում տեղի ունեցավ Իսլամական համաժողով կազմակերպության 8-րդ գագաթնաժողովը: Հրապարակված փաստաթղթերում հավանություն տրվեց 1996 թ. ԵԱՀԿ լիսաբոնյան որոշումներին և Մինսկի խմբի դիրքորոշմանը՝ պահանջելով դուրս բերել զորքերը գրավյալ տարածքներից⁴⁶: Նշելի է, որ Մ. Խաթամին, անդրադառնալով իսլամական երկրներում առկա թեժ կետերին, չհիշատակեց ԼՂ-ի խնդիրը: Իրանի հոգևոր առաջնորդ Խամենեին նշեց, որ ԻՀԿ-ը կարող է հիմնել հատուկ հանձնախմբեր՝ լուծելու Բոսնիայի, Քաշմիրի, Սոմալիի, Ղարաբաղի և այլ շրջաններում մահմեդականների առաջ ծառացած խնդիրները⁴⁷: Փաստորեն, ԻՀԿ-ի ղեկավարությունը Լեոնային Ղարաբաղի հարցում բավարարվեց միայն փաստաթղթերում ընդունված որոշումներով: ԼՂՀ-ի փաստացի հարևան լինելու իրողությունն ԻՀԿ-ին հնարավորություն էր տալիս ԱՀ-ի վրա որոշակի ազդեցություն գործադրելու:

Իրանը սկսեց կրկին ակնարկել միջնորդական առաքելություն իրականացնելու պատրաստակամության մասին արդեն 2010-ական թթ.: 2016 թ. քառօրյա պատերազմի

⁴⁶ «Ազգ», Երևան, 13.12.1997, նույնը տե՛ս նաև՝ Tehran declaration: The eight Islamic Summit conference, «The Iranian Journal of International Affairs», vol. IX, № 4, winter 1997/98, p. 612-619.

⁴⁷ Փաշայան Ա., Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը, Եր., 2003, էջ 201:

ընթացքում ԻՀՊԿ-ի ստորաբաժանումները կանխարգելիչ միջոցառումներ իրականացնելու նպատակով ապրիլի 2-ի գիշերը տեղակայվում են Արաքսի ափին⁴⁸: Իրանի խորհրդարանի ազգային անվտանգության և արտաքին քաղաքականության հարցերով հանձնաժողովում ԼՂ հարցով արտահերթ նիստ հրավիրվեց և որոշվեց, որ Իրանն այդ հարցում որդեգրում է անկողմնակալ դիրքորոշում⁴⁹: Իսկ 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի սկզբում Իրանը կոչ արեց անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները և նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ: ԱԳ նախարար Մ. Զարիֆը հայտարարեց, որ ունեն բանակցությունների համար մշակած մի տարբերակ:

Իրանին անհանգստացնում էին իր սահմանների մոտ տեղակայված Սիրիայից, Լիբիայից բերված վարձկանները: Ահա թե ինչու ԻԻՀ-ում տեղի էր ունեցել ազգային անվտանգության խորհրդի նիստ, որի որոշմամբ էլ Իսլամական Հեղափոխության Պահապանների Կորպուսի ցամաքային ուժերը տեղակայվել էին Իրանի հյուսիսային նահանգներում: Հարկ է նշել, որ ցամաքային ճանապարհով բեռների տեղափոխումը դժգոհություն առաջացրեց Իրանի հյուսիսում բնակվող թյուրքախոս իրանցիների շրջանում, որոնք պահանջում էին փակել Իրան-Հայաստան սահմանը: Այս խնդրին լուծում տալու համար հոկտեմբերի 4-ին Թավրիզ ժամանեց ԻՀՊԿ ցամաքային ուժերի հրամանատար գեներալ Մոհամմադ Փաքիուրը: Յուրյեքը ցրվեցին տեղական ոստիկանության միջոցով⁵⁰:

ԻԻՀ փոխարտգործնախարար Աբբաս Արադչին, ըստ էության, իրադարձություններից դուրս չմնալու համար առաջարկով մեկնեց Մոսկվա, Բաքու, այնուհետև Երևան ու

⁴⁸ <http://www.anaj.ir/trtNews/43587/AF/theme/trt/?id=43587> 09.09.2021:

⁴⁹ <http://mehrnews.com/news/3590512/> 09.09.2021:

⁵⁰ <https://www.azatutyun.am/a/30870460.html> 09.09.2021:

առաջին անգամ այս հարցով Անկարա: Թեև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահությունը միջազգային մանդատ ունեցող միակ ձևաչափն է, Իրանը միջնորդական իր նախաձեռնության մասին հայտարարել էր հոկտեմբերի սկզբին՝ Արցախում վերսկսված պատերազմից մոտ մեկ շաբաթ անց:

2020 թ. հոկտեմբերի 28-ին Ադրբեջանի արտգործնախարար Զեյիուն Բայրամովի հետ հանդիպումից առաջ Արադչին խոսել է «ադրբեջանական հողերի օկուպացիային վերջ տալու մասին և ասել, թե դա իրանական նախաձեռնության կարևոր մաս է կազմում»⁵¹: Ըստ նրա՝ ծրագրի հիմքում նաև փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունն է:

Ամփոփելով՝ կարող ենք եզրակացնել.

Իրանական պաշտոնական դիրքորոշումն Արցախի կարգավիճակի հարցում հանգում էր հայերի իրավունքները մարդու իրավունքների և ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության համատեքստում ներկայացնելուն, ինչը նշանակում էր զգալիորեն փոքրացնել հակամարտության ծավալը և բովանդակությունը: Միննույն ժամանակ, 2020 թ. նոյեմբերի 10-ին կնքված զինադադարի մասին հայտարարության հրապարակումը նշանակում էր տարածաշրջանում Իրանի դիրքերի նվազեցում: Այդ մասին է վկայում նոյեմբերի 17-ին մեջլիսի պատգամավոր Ահմադի Բիդաշի քննադատությունն այն մասին, որ Թուրքիան միջամտել է Կովկասի երկրների ներքին գործերին⁵²:

44-օրյա պատերազմի ընթացքում Թեհրանի բարձրաձայնած կարմիր գծերի պահպանումը սահմանափակվեց երկրի հյուսիսում երկու զորավարժությունների իրականացմամբ: 1993 թ. սեպտեմբերի սկզբին «Մոխանդ» արտապլա-

⁵¹ <https://www.azatutyun.am/a/30917238.html> դիտումը 09.09.2021:

⁵² <https://armenpress.am/arm/news/1037758/> դիտումը 09.09.2021:

նային զորավարժության իրականացմամբ Իրանը, թեև կարճ ժամանակով, մուտք գործեց Ադրբեջանի սահմանից ներս՝ վերջիններիս հայկական զինուժից պաշտպանելու նպատակով, մինչդեռ 2020 թ. Թուրքիայի ռազմական ներկայության պայմաններում իրանական կողմը բավարարվեց միայն իր տարածքում վարժանքներով:

Եթե 1992 թ. իրանական բանաձևը նախատեսում էր կողմերի իրավունքների քննարկում, այդպիսով ակամայից կարծես հավասարության նշան դնելով կողմերի միջև, ապա 2020 թ. ներկայացված իրանական ծրագրում հայության մասին նշվում է մարդու իրավունքների և փոքրամասնությունների պաշտպանության համատեքստում: 44-օրյա պատերազմի ընթացքում չեզոքության ընդունումը բերեց նրան, որ պատերազմից 1 տարի անց վտանգվեց ՀՀ-ԻԻՀ միջպետական ճանապարհի Գորիս-Կապան 21 կմ հատվածը: Այդ պայմաններում իրանական կողմը հայտնում է իր պատրաստակամությունը ներդրումներ կատարելու միջոցով մասնակցելու այլընտրանքային ճանապարհի կառուցմանը:

Թեհրանի կողմից Բաքվին տարածքային ամբողջականության համատեքստում աջակցելը և՛ 1990-ական թթ., և՛ դրանից հետո՝ 2016 թ. քառօրյա ու 2020 թ. 44-օրյա պատերազմների դեպքում, նաև վկայում է Իրանի՝ համախալամականության դրոշի ներքո գործելը: Մինչդեռ ադրբեջանա-իրանական երկկողմ հարաբերություններում նկատելի են աշխարհաքաղաքական լուրջ անհամաձայնություններ, ինչպիսին Իսրայելի հետ Ադրբեջանի ծավալած խորը գործակցությունն է առաջնահերթ ռազմական և անվտանգային բնագավառներում:

KAREN MKRTCHYAN

Researcher of the IH, NAS RA,
Candidate of Historical Sciences
k86mkrtchyan@gmail.com

THE SETTLEMENT OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT IN THE CONTEXT OF IRAN'S FOREIGN POLICY

SUMMARY

Keywords: Nagorno-Karabakh conflict, Armenian-Iranian relations, war, diplomacy, mediation mission.

The article presents the Iranian version of the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict, its peculiarities, the formation, expansion and failure of the Iranian mediation mission in March-May 1992, as well as the essence of the visits of Iranian diplomats to Yerevan, Baku, Stepanakert or shuttle diplomacy. Comparative parallels are drawn both in 1992 and in 2020 on the recommendations of the official Tehran mediation mission in the conditions of hostilities.

Based on the archival documents the negotiation process, the provisions of the Iranian side on the status of Nagorno-Karabakh and the plan presented, as well as the failure of the Iranian mediation mission in parallel with the formation of the OSCE Minsk Group are analyzed. It is proved that the Iranian side presented the thesis on the territorial integrity of Azerbaijan in the proposed resolutions, without formulating the settlement of the issue of the status of Nagorno-Karabakh.

КАРЕН МКРТЧЯН

Научный сотрудник ИИ НАН РА,
Кандидат исторических наук
k86mkrtyan@gmail.com

УРЕГУЛИРОВАНИЕ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА В КОНТЕКСТЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ИРАНА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Нагорно-Карабахский конфликт, армяно-иранские отношения, война, дипломатия, посредническая миссия.

В статье представлена иранская версия урегулирования карабахского конфликта, его особенности, формирование, расширение и провал иранской посреднической миссии в март-май 1992 году, а также сущность визитов иранских дипломатов в Ереван, Баку, Степанакерт или челночная дипломатия. Сравнительные параллели проводятся как в 1992 году, так и в 2020 году по рекомендациям официальной Тегеранской посреднической миссии в условиях боевых действий.

На основе архивных документов анализируются переговорный процесс, положения иранской стороны о статусе Нагорного Карабаха и представленный план, а также провал иранской посреднической миссии параллельно с формированием Минской группы ОБСЕ. Утверждается, что иранская сторона представила тезис о территориальной целостности Азербайджана в предложенных резолюциях, не формулируя урегулирование вопроса о статусе Нагорного Карабаха.

TALINE TER MINASSIAN

Professeure des universités à l'Institut national
des langues et civilisations orientales
(France)
talintermi@gmail.com

«RÉPUBLIQUE D'ARMÉNIE» (MÉMOIRES DU RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIEN, VOL. 7) DE RUBEN TER MINASSIAN DANS LE CONTEXTE DE LA GUERRE DE 2020*

Mots clés: Première république d'Arménie 1918-1920, Etat, Fédération Révolutionnaire Arménienne (FRA Dachnakatsoutiun), Rouben, Mémoires d'un révolutionnaire arménien (hay herapoghaganime hushere hador 7), Caucase, Frontières, relations inter-ethniques, gouvernement-bureau.

Ce livre paraît pour la première fois en langue française un an exactement après la cuisante défaite arménienne à l'issue de ce qu'il est désormais convenu d'appeler la « seconde guerre » du Haut-Karabagh. Déclenchée le 27 septembre 2020, l'opération *Poing d'Acier* (*Dəmir Yumruq əməliyyatı*) a conduit au déclenchement de la « guerre des 44 jours », conflit asymétrique de « 5^e génération »¹ conclu le 10 novembre par un cessez-le-feu stipulant la restitution des « territoires occupés » par l'Arménie, la rétractation du Haut-Karabagh « réel » et la réalisation et/ou la sécurisation de liaisons, entre les deux Etats arméniens (l'Arménie et le Haut-Karabagh) d'une

* «2021 թ. դեկտեմբերի 30-ին սույն աշխատանքը «Հայաստան. հրատապ արդիական պատմության դաս» վերնագրի ներքո հանրամատչելի տարբերակով հրապարակվել է «The Conversation» անկախ լրատվական կազմակերպության ինտերնետային ցանցում»:

¹ Voir Pierre Grasser, «RETEX. 44 jours sur le Haut-Karabagh», dans *Vortex, Studies on Air and Space Power*, N° 1, June 2021, pp.123-141.

part et entre les deux Etats turcs (la Turquie et l'Azerbaïdjan) d'autre part. L'interprétation de cet accord, notamment la question de savoir s'il comportait ou non un protocole secret, n'est toujours pas clairement établie. A Sotchi, le 26 novembre 2021, une réunion tripartite à l'initiative de Vladimir Poutine a permis de percevoir la persistance des tensions entre le président de l'Azerbaïdjan, Ilham Aliev et le Premier ministre de l'Arménie, Nikol Pachinian. Poursuivant sa mission de médiation, Vladimir Poutine a cependant déclaré à l'issue de la rencontre: *"Nous avons parlé en détail des questions économiques et surtout, dans un premier temps, nous avons parlé du déblocage des couloirs de transport. Cela s'applique également au chemin de fer, cela s'applique également aux communications routières"*².

Sur le terrain pourtant, la pression sur les frontières de l'Arménie est constante : au cours de l'année, les incursions de l'Azerbaïdjan en territoire arménien ont déclenché de nombreux « incidents » dont le dernier en date, celui du 16 novembre, particulièrement violent, a fait craindre une reprise du conflit. L'enjeu n'étant plus seulement le Haut-Karabagh « gardé » par les forces russes du maintien de la paix mais aussi le Siounik – région du sud de l'Arménie comportant la fameuse région montagneuse du Zanguezour- dont certains maires, opposés au gouvernement de Erevan à la suite de la guerre de 2020, ont été arrêtés sur des chefs d'inculpation divers et le gouverneur « démissionné ». Cette région qui paie au prix fort la défaite arménienne est dans le viseur de l'Azerbaïdjan puisqu'elle s'intercale entre son territoire et l'exclave azerbaïdjanaise du Nakhitchevan. Ainsi, un après la défaite, jamais l'intégrité du territoire de l'Arménie n'aura semblé plus en danger. Et jamais la lecture en français du livre

² <https://ria.ru/20211126/putin-1760971326.html>

de Rouben, n'aura semblé à ce point indispensable.

Qui est Rouben ? Ce personnage n'est connu du public français que par les *Mémoires d'un partisan arménien*³ et par quelques articles de référence qui lui sont consacrés⁴. C'est contre l'avis général et divers conseils de prudence que j'ai pris la décision d'exhumer cette traduction de la troisième partie du volume final des *Mémoires* de Rouben, mon grand-père paternel. En fait, cette traduction est prête depuis 1989 : à l'époque, l'URSS existait encore et l'Arménie, sous la houlette du Comité Karabagh, était déjà engagée contre l'Azerbaïdjan dans la « première » guerre du Karabagh. Ce contexte explique que le traducteur de Rouben, son fils, Waïk Ter-Minassian, ait alors jugé le moment inopportun à la publication de ces pages consacrées à la Première République indépendante (1918-1920). Rouben n'y apparaît plus, comme dans les *Mémoires*, tel un jeune révolutionnaire dachnak, passé dans l'Empire ottoman pour se consacrer à l'auto-défense des populations arméniennes. Une quinzaine d'années plus tard, le révolutionnaire a cédé la place à l'homme d'Etat d'une république arménienne indépendante confrontée aux mêmes enjeux vitaux qu'aujourd'hui. Rouben qui sera la figure clé du « gouvernement-bureau » de la république d'Arménie, quelques mois avant la soviétisation y exprime un point de vue lucide mais aussi une doctrine d'action qu'il va réaliser, au poste de ministre de la défense.

Quel est donc ce vieux « Parti » -la Fédération Révolutionnaire Arménienne- en abrégé le « Parti *dachnak*»- dont il est question des premières jusqu'aux dernières pages

³ Rouben, *Mémoires d'un partisan arménien*, Editions de l'Aube 1990 (épuisé). Les éditions Thaddée préparent une réédition.

⁴ Voir Taline Ter Minassian, *Souvenir d'un révolutionnaire arménien de Rouben : entre épopée et Mémoires* dans *Encyclopédie des Historiographies*.
<https://books.openedition.org/pressesinalco/31708?lang=en>

de ce livre? Un parti socialiste non-marxiste né dans le laboratoire révolutionnaire de l'Empire russe mais dont l'objectif spécifique au tournant du XXe siècle a été l'auto-défense des Arméniens de l'Empire ottoman. Ce parti s'est transformé sous la pression des circonstances racontées dans ce livre en un parti de gouvernement lors de « l'épreuve de l'indépendance » de 1918-1920. Il fut ensuite banni en Arménie à l'époque soviétique, mais devint l'un des partis dominants de la diaspora arménienne à travers le monde. Un parti dont l'histoire complexe se déroule aux frontières de l'Empire russe et de l'Empire ottoman, mais aussi à la lisière des historiographies russe/soviétique et turque/ottomane⁵. Quelques faits saillants permettent d'y voir plus clair. Le XXe siècle, celui de la catastrophe de 1915 et de l'éradication des Arméniens en Asie mineure, a été le siècle de la résurrection de l'Etat arménien en Transcaucasie. La République d'Arménie est née, en mai 1918, dans le chambardement de la Première Guerre mondiale et de la révolution russe qui provoquèrent l'effondrement puis la disparition des Empires russe et ottoman. De la révolution de Février à la révolution d'Octobre 1917, de l'*Ozakom* au *Seïm* puis à la République fédérative indépendante de Transcaucasie, du Traité de Brest-Litovsk (3 mars 1918) au traité de Batoum (4 juin 1918), les Arméniens – comme les Géorgiens et les Azéris – ont été entraînés par l'enchaînement des événements sur les chemins de l'indépendance. Une indépendance imposée par les circonstances et exigée par les Ottomans comme préalable à toute négociation de paix. En effet, en février 1914, au moment où, sous la pression de la diplomatie russe soutenue par la France et la Grande-Bretagne, la Question arménienne – celle des réformes à accomplir dans les six vilayets orientaux de

⁵ Voir Anahide Ter Minassian, *La République d'Arménie*. Bruxelles, 1989.

l'Empire ottoman- semble enfin trouver une solution, aucun parti politique arménien n'a programmé la création d'une Arménie indépendante⁶.

Le présent livre, qui est une source historique de premier plan, est un récit inachevé. Il s'arrête en avril 1920, peu avant la création du « Gouvernement-Bureau » de la première république d'Arménie, qui a suspendu la vie parlementaire et instauré un véritable gouvernement révolutionnaire, duquel Rouben fut le ministre de la Défense. Le lecteur prendra connaissance du point de vue assumé d'un acteur de premier plan sur les enjeux de l'époque, un point de vue qui dépasse les approches conventionnelles de la question arménienne, y compris, et peut-être surtout, partisans arméniennes. Extraites des sept volumes des *Mémoires* de Rouben, il s'agit d'un récit justifiant l'œuvre de l'Arménie indépendante dirigée par le parti dachnak, une œuvre qui n'est passée à la postérité qu'en diaspora et encore, dans le seul segment acquis au parti dachnak, au rythme des commémorations du 28 mai dédiées à la bataille de Sardarabad (28 mai 1918), acte de naissance de la République indépendante. Après la soviétisation de l'Arménie en 1920-1921, la Première république a été diabolisée par l'historiographie soviétique, tandis qu'en diaspora, les adversaires du Parti dachnak se sont acharnés à en dénoncer les « errements ».

Sur le temps long, ce livre raconte l'expérience que fut pour les Arméniens en 1918, la résurrection inespérée d'un Etat après presque dix siècles d'éclipse. Le récit de Rouben permet de comprendre le défi colossal posé alors aux dirigeants de la République indépendante : construire un Etat dans une terre

⁶ Voir Anahide Ter Minassian, «La République d'Arménie, (1918-1920)», in *Histoire du Peuple Arménien*, G. Dedeyan (dir.). Toulouse, 2007, p. 563.

assignée par l'ennemi turc qui réalise opportunément le transfert de la question arménienne - avant le génocide, un problème de l'Empire ottoman- vers les marges de l'Empire russe alors en pleine décomposition. Pour les dirigeants de la République, il s'agit donc après la catastrophe de 1915, de transformer cette « Arménie araratienne » évoquée dès la première phrase du livre, programmée pour périr en ce réduit enclavé et peuplé de réfugiés misérables et affamés, en une solution viable. Rappelons que la Transcaucasie de cette époque était encore une mosaïque ethnique: au XIXe siècle, des Tatares (on ne les appelait pas encore Azéris ou Azerbaïdjanais) vivaient en effet sur le territoire de l'actuelle Arménie, tandis que des Arméniens vivaient nombreux à Tiflis (Tbilissi) ou à Bakou. L'apport essentiel de ce livre est qu'il permet de comprendre comment s'est imposée la nécessité d'ethniser le territoire de l'Arménie et le rôle assumé par Rouben dans cette entreprise: *« la situation en Arménie était le résultat des projets politiques bien pensés de nos voisins azéris et turcs. Nous ne les infléchirions pas en pratiquant la bienveillance envers les minorités de notre pays »*. Les Empires cèdent la place aux nations... La concentration des pouvoirs entre ses mains, de mai à novembre 1920, va donner à Rouben les moyens de sa politique: imposer l'autorité du gouvernement arménien sur le territoire de la République en réduisant de force les foyers de soulèvement turco-tatars. Rompant avec le légalisme d'un Khatissian, il lança ses détachements de fedais sur les districts musulmans de la plaine de l'Ararat qu'il appelait le « Tataristan » et « encouragea » brutalement au départ les musulmans de Zanguibazar (entre Erevan et Etchmiadzine), les Kurdes d'Olti, et les Tatars de Védibazar de la basse vallée de l'Araxe, obligeant du même coup les khans du Nakhitchevan à se soumettre. Son objectif

était de donner une terre aux réfugiés et d'assurer « une patrie aux Arméniens » au moment où les nuées s'accumulaient sur l'Arménie. Ainsi, l'Arménie soviétique en 1921, puis à partir de 1991, la IIIe république d'Arménie, a reçu en héritage un territoire mono-ethnique doté d'une faible proportion de minorités loyales (molokanes ou kurdes yézidis). C'était un trait distinctif de la RSS d'Arménie à l'époque soviétique et ceci la distingue jusqu'à aujourd'hui, de ses voisins immédiats, la Géorgie et de l'Azerbaïdjan.

Dans la situation actuelle de l'Arménie défaite, où chaque mètre de frontière avec l'Azerbaïdjan est disputée sur le terrain, n'est-il pas justement le moment de rappeler les circonstances extraordinairement complexes qui ont conduit voici un siècle, à la résurrection d'un Etat arménien contemporain ? Peut-on chercher, et trouver, dans cette histoire, des leçons pour le présent et peut-être, pour l'avenir ? Rouben a su percevoir en ces deux années terribles, une « situation historique » et a su en dégager, une doctrine d'action politique pour réaliser un projet : construire dans « l'Arménie araratienne », c'est-à-dire l'Arménie d'aujourd'hui, un véritable territoire national. Il peut sembler paradoxal que l'Arménie soviétique ait poursuivi, sous d'autres auspices, ce même projet. Erevan proclamée capitale en 1918, autrefois simple chef-lieu d'une province reculée de l'Empire russe, s'est construite en tant que capitale durant tout le XXe siècle⁷. Ainsi, Rouben a médité son projet ethnographique pour « *que l'Arménie ne devienne pas notre cimetière, pour que nous puissions vivre rassasiés et en sécurité* ». Ces phrases expliquent et assument. Ces phrases devraient inciter l'Arménie humiliée d'aujourd'hui à rester digne, en dépit des

⁷ Taline Ter Minassian, Erevan, *La construction d'une capitale à l'époque soviétique*, Presses Universitaires de Rennes, 2007.

fanfares triomphantes de la Parade militaire de Bakou (10 décembre 2020) durant laquelle, devant le défilé du butin de guerre–artilleries et camions arméniens marqués d’une croix chrétienne– des *Bayraktar-TB2*, drones de fabrication turque, vainqueurs du ciel à Idlib (Syrie) ou bien des *Orbiter* israéliens, Ilham Aliev a évoqué les rives du lac Sevan, la plaine de l’Ararat et même Erevan comme étant des terres tatares ancestrales. Les Turcs de Turquie ou d’Azerbaïdjan doivent pourtant savoir que l’action de Rouben et des ses compagnons en 1919-1920 a rendu irréversible l’ethnicisation du territoire arménien actuel. Elle a permis aux Arméniens de quitter le statut de victimes et d’employer la force, seul langage reconnu par ses imposants voisins. Et c’est paradoxalement en pleine connaissance de cette histoire qu’un voisinage moins tumultueux pourrait être, un jour, envisagé.

TALINE TER MINASSIAN

University Professor at the National Institute of
oriental languages and civilizations
(France)
talintermi@gmail.com

**RUBEN TER MINASSIAN'S "REPUBLIC OF ARMENIA" (MEMORIES
OF THE ARMENIAN REVOLUTIONARY,
VOL. 7) IN THE CONTEXT OF THE 2020 WAR**

SUMMARY

Keywords: The First Republic of Armenia, 1918-1920, state, ARF Dashnaktsutyun, Ruben, "Memories of the Armenian revolutionary" (volume 7), Caucasus, borders, interethnic relations, Bureau-Government.

In this article, Taline Ter Minassian - the granddaughter of the Minister of Defense of the Bureau-Government of the First Republic, Ruben Pasha, presents the French edition of the 7th volume of the memoirs of the Armenian revolutionary. The reasons of presenting of the 1990 V. Ter Minassian's French translation in an unfavorable context of the 44-day war against Azerbaijan (September 27-November 10, 2020) are analyzed. This book is not only a source for studying the history of the First Republic, but also claims to explain the process of building a modern Armenian state. The Second Republic of Armenia (Soviet) and The Third Republic of Armenia (post-Soviet) inherited the principle of a state based on a mono-ethnic territory from the First Republic.

ԹԱԼԻՆԵ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Արևելյան լեզուների և քաղաքակրթությունների ազգային
ինստիտուտի համալսարանի պրոֆեսոր
(Ֆրանսիա)
talintermi@gmail.com

ՌՈՒԲԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ» (ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ, ՀԱՏ. 7) 2020-Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիմնաքառեր¹ 1918-1920 թթ. Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, պետություն, ՀՅ Դաշնակցություն, Ռուբեն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» (հատոր 7), Կովկաս, սահմաններ, ազգամիջյան հարաբերություններ, բյուրո-կառավարություն:

Այս հոդվածում Թալինե Տեր-Մինասյանը՝ Առաջին Հանրապետության բյուրո-կառավարության պաշտպանության նախարար Ռուբեն փաշայի թոռնուհին, ներկայացնում է Հայ հեղափոխականի հուշերի 7-րդ հատորի ֆրանսերեն հրատարակությունը: Վերլուծված են 1990 թ. Վ. Տեր-Մինասյանի պատրաստած ֆրանսերեն թարգմանությունը Ադրբեյջանի դեմ 44-օրյա պատերազմի (2020 թ. սեպտեմբերի 27-նոյեմբերի 10) անբարենպաստ համատեքստում ներկայացնելու պատճառները: Այս գիրքը ոչ միայն Առաջին Հանրապետության պատմությունն ուսումնասիրելու սկզբնաղբյուր է, այլև հավակնում է բացատրելու ժամանակակից հայկական պետության կառուցման ընթացքը: Հայաստանի երկրորդ Հանրապետությունը (խորհրդային) և Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը (հետխորհրդային) Առաջին Հանրապետությունից ժառանգել են մոնոէթնիկ տարածքի վրա նախագծված պետության սկզբունքը:

ՀՐԱՅՐ ՓԱՇԱՅԱՆ

ԱրԴՀ և «Մեսրոպ Մաշտոց»
համալսարանի դասախոս,
քաղաքագիտության թեկնածու, դոցենտ
hrayr.pashayan@mail.ru

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ. ՊՐԱՀՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՄԵԿՆԱՐԿԸ ԵՎ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՇԵՇՏԱԴՐՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ 2004 Թ. ԵԱՀԿ ՄԻ ԶԵԿՈՒՅՑԻ¹

Հիմնաբառեր¹ Ղարաբաղյան հակամարտություն, «Պրահյան գործընթաց», կարգավիճակ, հետաձգված հանրաքվե, ԵԱՀԿ զեկույց, կարգավորման սկզբունքներ:

2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի դեմ հակառակորդի ձեռնարկած լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների ու նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությամբ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը նոր իրողությունների ներքո հայտնվեց: Այս և դրան հաջորդած քաղաքական զարգացումներն ու հակամարտության կարգավորման կարևորագույն խնդիրների շուրջ իշխանության ու ընդդիմության, և ընդհանրապես, հասարակության մեջ ծավալված քննարկումները, միմյանց ուղղված փախադարձ մեղադրանքները, վերստին արդիական են դարձնում ինչպես հիմնախնդրի առնչությամբ ընդունված առանցքային փաստաթղթերի վերլուծությունը, այնպես էլ բանակցային գործընթացի առավել կարևոր դրվագների ներկայացումը՝ իրականությունը պարզելու, նոր սխալներից խուսափելու և առհասարակ հայրենիքի այս հատվածի հայկականությունն ապահովելու համար:

Իշխանությունների, արևմտյան և ռուսական որոշ շրջա-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ԼՂՀ ԿԳՄՍ նախարարության կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության՝ № scs20-003 գիտական թեմայի շրջանակներում:

նակների՝ միմյանց հակասող հայտարարությունները (Ն. Փաշինյանը մեղադրում էր նախկին իշխանություններին, հասարակության մի հատվածը՝ գործող վարչապետին, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ռուսաստանցի համանախագահը հակադրձում էր Փաշինյանին)² խնդրի ուսումնասիրությունը հրատապ են դարձնում նաև արտաքին քաղաքական իրողությունների, այդ թվում՝ դիվանագիտական ասպարեզում մեր շահերը ներկայացնելու համատեքստում:

Բացի դրանից, յուրաքանչյուր թեմայի վերաբերյալ օբյեկտիվ եզրահանգման համար անհրաժեշտ պայման է այն ժամանակահատվածի խորքային ուսումնասիրությունը, որը հանգեցրել է այս կամ այն հետևանքին: Վերջապես, Ղարաբաղյան հակամարտությունը դեռևս կարգավորված չէ, իսկ անվտանգության, կարգավիճակի, տարածքների և հիմնախնդրին առնչվող մյուս հարցերը նոր իրողությունների պայմաններում նոր իմաստ ու բովանդակություն են ձեռք բերել³: Հետևաբար, դրանց վերաիմաստավորման և կարգավորման տարբերակների ձևավորման գործընթացում որոշակի տեղ ու դեր կարող են ունենալ բանակցությունների տարբեր փուլերում ի հայտ եկած տարբերակները, գաղափարներն ու դիրքորոշումները, մանավանդ, որ այդպես էլ գոյություն չունի կողմերի համար ընդունելի կարգավորման որևէ տարբերակ, այդ թվում նաև 2020 թ. պատերազմից հետո:

² Ответ российского сопредседателя в Минской группе ОБСЕ, посла по особым поручениям МИД России И. В. Попова на вопрос СМИ относительно статьи премьер-министра Армении Н. В. Пашиняна «Истоки 44-дневной войны», https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4519475

³ Տե՛ս Փաշայան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտություն. անվտանգության, տարածքների և կարգավիճակի խնդիրները հետպատերազմական շրջանում, «Նորակազմ (չճանաչված) պետությունները պատերազմից հետո. խնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները», միջազգային գիտաժողով, Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարան, Ստեփանակերտ 2021, էջ 105-110:

Սույն հոդվածի ուսումնասիրության նյութը «Պրահյան գործընթացի» այսպես ասած, առաջին փուլի շրջանակներում տեղի ունեցած իրադարձություններն են⁴, որոնք ամփոփված են Մինսկի խմբի համանախագահների 2004 թ. դեկտեմբերի 30-ին ԵԱՀԿ նախարարական խորհրդին ներկայացված զեկույցում⁵:

Հարկ է նշել, որ փորձագիտական, հանրային ու տարբեր մակարդակներում, որպես Ղարաբաղյան կարգավորման բանակցային գործընթացի առավել հայտնի և հիմնական հանգրվան, սովորաբար հիշատակվում են Մադրիդյան սկզբունքները: Դրանք, իրոք խնդրի կարգավորման ուղղությամբ տարիներ շարունակ իրականացված աշխատանքի արդյունք են և ներառում են այն հիմնական սկզբունքները, որոնք անհրաժեշտ հիմքեր կարող էին ապահովել հիմնախնդրի փոխզիջումային կարգավորման համար:

Մադրիդյան սկզբունքները քննարկման առանձին նյութ դիտարկելով՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ դրանք, ինչպես ասում են, իրենք իրենց՝ դատարկ տեղում չեն առաջացել: Դրանց նախորդել են երկարատև հանդիպումներ ու բանակցություններ, որոնք հայտնի են «Պրահյան գործընթաց» անվամբ: Դրանց ընթացում էլ մշակվել են նշյալ սկզբունքները: Հետևաբար, ինչպես բանակցությունների շարժընթացն ու տրամաբանությունը, այնպես էլ Մադրիդյան սկզբունքները հասկանալու համար նախևառաջ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել դրան նախորդած ժամանակաշր-

⁴ Նախորդ ուսումնասիրություններում վերլուծել ենք մինչև 2003 թ. ընդունված փաստաթղթերն ու անդրադարձել տեղի ունեցած բանակցային գործընթացի կարևորագույն դրվագներին: Տե՛ս Փաշայան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտություն. կարգավորման գործընթացը (1995-2003 թթ.) ազգային անվտանգության օրակարգում: Մաս երկրորդ (հոդվածների ժողովածու), Ստեփանակերտ, 2020, 264 էջ:

⁵ REPORT OF THE CO-CHAIRS OF THE OSCE MINSK GROUP TO THE OSCE MINISTERIAL COUNCIL <https://www.osce.org/files/f/documents/1/7/39856.pdf>

ջանի իրադարձությունները, որպեսզի կարողանանք ամբողջական պատկերացում ունենալ դրանց ձևավորման, բովանդակության, կողմերի մտադրությունների և այլնի վերաբերյալ:

Պետք է ասել, որ Պրահայում Ղարաբաղյան հակամարտությունը քննարկման նյութ էր դարձել 1990-ական թթ.: Երբ դեռևս 1995 թ. մարտի 3-ին գործող նախագահի կողմից Չեխիայի մայրաքաղաքում բացվեց Համանախագահության Ղեկավարող խորհրդի առաջին հանդիպումը, Լասլո Կովաչը հաստատեց նախկինում ԵԱՀԿ-ի ընդունած որոշումները կողմերի կարգավիճակի մասին, այսինքն՝ հակամարտության մեջ ներգրավված երկու պետությունների, ինչպես նաև կոնֆլիկտի երրորդ կողմի (Լեռնային Ղարաբաղի) մասնակցությունը բանակցությունների բոլոր գործընթացներին, ներառյալ Մինսկի խորհրդաժողովը: Բացի այդ, ըստ ընդունված հայտարարության՝ շահագրգիռ կողմերը կարող էին հրավիրվել Մինսկի խորհրդաժողովին և դրա նախապատրաստական աշխատանքներին՝ խորհրդատվությունների համար⁶:

Պրահայում հակամարտության կարգավորմանն ուղղված բանակցություններ հետագայում նույնպես տեղի են ունեցել, որոնցից կարելի է հիշատակել օրինակ 2002 թ. նոյեմբերի 21-22-ը ՆԱՏՕ-ի գագաթնաժողովի և Եվրատլանտյան գործընկերության խորհրդի շրջանակներում Ռ. Քոչարյանի ու Հ. Ալիևի հերթական հանդիպումը, որտեղ կարգավորման նոր տարբերակներ չեն քննարկվել⁷:

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում խոսելով «Պրահյան գործընթացի» մասին՝ նկա-

⁶ ОБСЕ, руководящий совет, Прага. 1-SC/Journal № 2, 31 марта 1995 года, Приложение. <http://vn.kazimirov.ru/doc13.htm>

⁷ «Лучше встречаться, чем сидеть сложа руки», <https://mediamax-ru/news/5-10-15/26296>

տի է առնվում 2002-2006 թթ. Հայաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների շարքը, որոնց արդյունքում ի հայտ են եկել կարգավորման նոր տարրեր: Մասնավորապես, բանակցությունները սկսվել են 2002 թ. մայիսին՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի նախագահությամբ Պրահայի մերձակայքում գտնվող Ստիրին քաղաքում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների անձնական ներկայացուցիչների՝ փոխարտգործնախարարներ Թաթուլ Մարկարյանի և Արազ Ազիմովի հանդիպմամբ⁸: Բանակցությունների երկրորդ նստաշրջանը տեղի ունեցավ հուլիսի վերջին: Քանի որ 2003 թ. Հայաստանում և Ադրբեջանում անցկացվում էին նախագահական ընտրություններ, հայտարարվեց, որ Պրահայի բանակցությունները ծառայելու են որպես կողմերի միջև շփման շարունակական միջոց⁹: Ավելի ուշ գործընթացը շարունակվեց Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարների կողմից: Արդեն 2004 թ. փետրվարին, Ադրբեջանական «525» թերթի հաղորդմամբ, ռուսաստանցի համանախագահը լրագրողներին ասել էր, որ համանախագահները պատրաստում են նոր առաջարկներ, որոնք վերաբերում են ոչ թե հիմնախնդրի իրական կարգավորմանն, այլ բանակցային գործընթացի կազմա-

⁸ Պրահայի գործընթացի առաջին հանդիպումը կազմակերպել էր 2001 թվականից ԼՂ և Եվրասիական հակամարտությունների ԱՄՆ հատուկ բանակցող Ռուդոլֆ Փերինան: Հանրաքվեի մասին նրա գաղափարի էությունն էր, որ ԼՂ բնակիչները կարողանան քվեարկել՝ օգտագործելով նախքան ռազմական գործողությունների սկսումը՝ խորհրդային ժամանակաշրջանում եղած ցուցակները,։ Տե՛ս https://en.wikipedia.org/wiki/Rudolf_V._Perina#Nagorno-Karabakh_and_three_otherormer_Soviet_territories_with_conflicts

⁹ Пражский процесс (армяно-азербайджанские переговоры) - Prague Process (Armenian-Azerbaijani negotiations)-https://ru.abcdef.wiki/wiki/Prague_Process_%28Armenian%E2%80%93Azerbaijani_negotiations%29

կերպմանը¹⁰:

Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ «Պրահայի գործընթացի» գաղափարի նախաձեռնությունը պատկանում է ամերիկացի համանախագահ Ռուդոլֆ Փերինային, ում Մոնտենեգրոյի օրինակն է ոգևորել առաջարկելու, որ հանրաքվեի գաղափարը, թեև միանգամայն այլ պայմաններով, ԼՂ շուրջ վարվող բանակցություններում դրվի նոր շրջանակային համաձայնության առանցքում¹¹: Բանակցությունների հայեցակարգում հանրաքվեի մանրամասները պետք է քողարկված լինեին «կառուցողական անորոշությամբ» կամ «մի ասա, մի հարցրո» սկզբունքով: Պիտի լիներ ԼՂ հարցով հանրաքվե անցկացնելու մասին հայտարարություն, բայց մանրամասները, թե ով և ինչպես է քվեարկելու, ճշտվելու էին հետագայում: Սա թույլ կտար հայկական կողմին արձանագրել, որ Ադրբեյջանի կազմից Ղարաբաղի դուրս գալն առկա է, թեև իրենք նաև համաձայն էին հետաձգել հանրաքվեի անցկացման ժամկետը՝ արագացնելու առաջընթացը համաձայնագրի մյուս հարցերում: Ադրբեյջանական կողմն, իր հերթին, կարող էր պնդել, թե քվեարկության պայմանները բացառում էին լիակատար անջատումը: Փախստականները կվերադառնային, Ղարաբաղի հայերը կստանային անվտանգության երաշխիքներ, մինչդեռ վերջնական կարգավիճակի հարցի լուծումը կհետաձգվեր: Որոշ մարդիկ նման հանրաքվեն (referendum) անվանեցին neverendum¹²:

Խոսելով նշված գործընթացի մասին՝ ՀՀ նախկին ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանն այս շրջանը բնութագրել է

¹⁰ По словам Юрия Мерзлякова сопредседатели Минской группы ОБСЕ готовят новые предложения, которые касаются не собственно урегулирования карабахского вопроса, а организации переговорного процесса. <http://armenpress.am/rus/news/537921.html>

¹¹ Վաալ Թ., Սև այգի. Հայաստանն ու Ադրբեյջանը պատերազմի ու խաղաղության միջև, Եր., 2014, էջ 396:

¹² Նույն տեղում, էջ 396-397:

որպես կարգավորմանն ուղղված չորրորդ շրջան, որը զուգակցվեց Ադրբեջանի նոր ղեկավարության իշխանության գալույն, միևնույն ժամանակ նկատվեց պատմության անիվը ետ շրջելու հստակ մտադրություն¹³: Մինչ այդ՝ 2001 թ., կողմերին էր ներկայացվել Քի Վեսթյան փաստաթուղթը, որն ադրբեջանական կողմի մերժումից հետո գրեթե երեք տարի պահանջվեց բանակցային գործընթացը վերսկսելու համար: Ի. Ալիևի իշխանության գալուց հետո, ըստ ՀՀ նախկին արտգործնախարարի՝ «Լեռնային Ղարաբաղի ուղիղ զիջումը հայերին արդեն բանակցային տարբերակ չէր կարող լինել: Անհրաժեշտ էր նոր գործոն, որը կարող էր դառնալ բանակցային փաստաթղթի առանցքը՝ մեզ համար ապահովելով ինքնորոշման իրավունքի ամրագրումը, իսկ Ալիևի համար լղոզեր և անուղղակի դարձներ Լեռնային Ղարաբաղի զիջումը»¹⁴:

Այս հանգամանքը հիմք է տվել ենթադրելու, որ եթե առաջին տասը տարիներին կողմերի միջև բանակցությունները հիմնականում ընթանում էին կոնկրետ տարբերակների շուրջ, որքան էլ այդ տարբերակներն անընդունելի լինեին կողմերի կամ նրանցից յուրաքանչյուրի համար առանձին, ապա «Պրահայի գործընթացից» սկսած՝ քննարկման հիմնական թեման դարձել է սկզբունքների մշակման հարցը, որոնք պետք է դառնան հետագա խաղաղ կարգավորման անկյունաքարերը¹⁵:

Պրահյան գործընթացի շրջանակներում տեղի ունեցած

¹³Վ. Օսկանյանի «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր. կարգավորման ուղիներ» ելույթից: Խորհրդարանական լսումներ, 29-30 մարտի, 2005 թ., Եր., 2006, էջ 12:

¹⁴ Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով: Փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները (նախարարի օրագրից), Եր., 2013, էջ 199:

¹⁵Կարապետյան Ռ., Ղարաբաղյան հիմնախնդիր. ստատուս քվոյի ամրապնդում, թե՞ պատերազմի նախապատրաստություն, «21-րդ ԴԱՐ», թիվ 3 (79), 2018, էջ 67-68:

բանակցությունները պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ մինչև 2004 թ., որի արդյունքներով ընդունվել է դեկտեմբերի 30-ի գեկույցը և դրանից հետո, որին կանդիդատնանք առանձին:

Այսպես՝ 2004 թ. մարտի 19-ին համանախագահների մասնակցությամբ Չեխիայի մայրաքաղաքում տեղի ունեցավ Վարդան Օսկանյանի և Վիլայաթ Գուլիևի հանդիպումը, որի ընթացքում միջնորդները նոր տարր մտցրին գործընթաց՝ բանակցություններ արտգործնախարարների միջև: Ըստ ԵԱՀԿ նախարարների խորհրդին միջնորդների ներկայացրած տարեվերջյան գեկույցի՝ «Պրահայի գործընթացի» շրջանակներում համաձայնություն ձեռք բերվեց նոր մեթոդի վերաբերյալ, այն է՝ առանց օրակարգի, առանց պարտավորությունների, առանց բանակցությունների ազատ երկխոսություն՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի կամ համանախագահների կողմից առաջարկված որևէ հարցի շուրջ»¹⁶:

Չնայած երկու շաբաթ անց Գուլիևին փոխարինեց Էլմար Մամեդյարովը, պրահյան գործընթացը կանգ չառավ: Վ. Օսկանյանն ու Է. Մամեդյարովն առաջին անգամ հանդիպել են Պրահայում 2004 թվականի ապրիլին: Նախարարական հանդիպումների այս շարքն էլ բնորոշվել է որպես «Պրահյան գործընթաց»: «Նախագահների սովորաբար 2 ժամ տևող հանդիպումների ընթացքում հնարավոր չէ խնդիրները քննության առնել անհրաժեշտ մանրամասնությամբ», - բացատրում էին միջնորդները, պնդելով, թե նախարարները կարող են մինչ այդ նախապատրաստել գործընթացը¹⁷:

Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարները 2004 թ. մայիսին երրորդ հանդիպումն են անցկացնում: Ստրասբուրգում կայացած հանդիպումից հետո լրագրողնե-

¹⁶ <https://www.osce.org/files/f/documents/1/7/39856.pdf>

¹⁷ <http://www.azatutyun.am/a/29935114.html>

րի հետ զրույցում Վ. Օսկանյանը նույնպես հաստատել է, որ կողմերը ցանկացած հարց կարող են դնել, բայց դա չի նշանակում, որ օրակարգային խնդիր է: Ինչ վերաբերում է հայկական կողմի դիրքորոշմանը, ապա ըստ նրա՝ մեր մոտեցումը մնում է նույնը, այն՝ որ հարցի էությունը ԼՂ կարգավիճակն է: Մնացած բոլոր խնդիրներն արդյունք են, հետևանք են այդ խնդրին լուծում չտալուն: Այնպես որ, եթե մենք ուզում ենք հարցին լուծում տալ, պետք է կենտրոնանանք ԼՂ կարգավիճակի վրա և ոչ թե փորձել կողմնակի հարցերին լուծում տալ՝ հիմնականը մի կողմ թողնելով¹⁸: Ավելի ուշ խոսելով այս մասին, Ադրբեջանի արտգործնախարար Է. Մամեդյարովը, շեշտելով, որ Պրահայի բանակցային գործընթացը մարմնավորում է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման ուղիները, ճիշտ հակառակն է պնդել: Ըստ նրա՝ «նախ պետք է ազատագրվեն Լեռնային Ղարաբաղի հարակից գրավյալ տարածքները, ապա քննարկվեն մի շարք այլ բաղադրիչներ, ներառյալ փախստականների և ներքին տեղահանվածների վերադարձը իրենց տները, բոլոր տրանսպորտային և կապի գծերի վերականգնումը տարածաշրջանում: Վերոհիշյալ բոլորը, ըստ Ադրբեջանի ԱԳՆ ղեկավարի, բարենպաստ միջավայր կստեղծեն ԼՂ կարգավիճակի իրավական որոշման համար¹⁹: Այսինքն՝ Պրահյան գործընթացի շրջանակներում քննարկվող հիմնական հարցերը կապված էին տարածքներ Ադրբեջանին փոխանցելու և որոշակի սահմաններում ԼՂ կարգավիճակի հստակեցման հետ, որոնց վերաբերյալ

¹⁸ ՀՀ արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի հանդիպումը լրատվամիջոցների հետ Ստրասբուրգ կատարած այցից հետո, 17 մայիսի, 2004, <https://www.mfa.am/hy/press-conference/2004/-05/17/vo/1695>

¹⁹Э. Мамедъяров: Пражский процесс воплощает в себе пути разрешения карабахского конфликта, [https://ru.wikinews.org/wiki/Э.Мамедъяров: Пражский_процесс_воплощает_в_себе_пути_разрешения_карабахского_конфлика](https://ru.wikinews.org/wiki/Э.Мамедъяров:_Пражский_процесс_воплощает_в_себе_пути_разрешения_карабахского_конфлика)

կողմերը լիովին հակառակ դիրքորոշումներ ունեին:

2004 թ. սեպտեմբերին տեղի է ունենում Ռ. Քոչարյանի, Ի. Ալիևի երրորդ հանդիպումն Աստանայում՝ ԱԴՀ զագաթ-նաժողովում²⁰: Աստանայի հանդիպման նախօրեին ռուսական մամուլում եղան հրապարակումներ, որ ղարաբաղյան կարգավորման գործընթացում քննարկվում է հետաձգված հանրաքվեի տարբերակը²¹: Ըստ պաշտոնա-կան հաղորդագրությունների, կողմերը որոշում են դադար վերցնել՝ նախարարների քննարկած հարցերն ուսում-նասիրելու համար: Սակայն բանակցային սեղանին առկա առաջարկներին արձագանքելու փոխարեն, Ադրբեյջանը փորձում է հակամարտության կարգավորման հարցը քննարկել ՄԱԿ-ում, ինչն, ըստ միջնորդների, մի քանի ամսով ետ է շարտում գործընթացը²²:

Նախագահների հանդիպումից հետո լրագրողների հետ հարցազրույցում ՀՀ արտգործնախարարը նշել է, որ Պրահայի չորս հանդիպումների հիմնական նպատակը բանակցությունները շարունակելու հիմք ստեղծելն էր: «Եվ վերջին հանդիպումը, այո՛, ինչպես մենք եւ Ադրբեյջանի կողմն ու համանախագահները գնահատեցին, ու նաեւ նախագահներն իրենց հանդիպումից հետո՝ մամուլի ասույի-սի ժամանակ, դրական էր: Եվ ինչ-որ մի հիմք, արտ-գործնախարարների պատկերացմամբ, ստեղծվել էր, եւ դա փոխանցվել էր նախագահներին ու որոշ ակնկալություն

²⁰ Մինչ այդ՝ 2004 թ. ապրիլի 28-ին Հայաստանի ու Ադրբեյջանի նախա-գահները հանդիպել են Վարշավայում՝ Եվրոպական տնտեսական գագաթնաժողովի շրջանակներում, որի ընթացքում կոնկրետ արձանա-գրումներ չեն եղել: Սա Ի. Ալիևի և Ռ. Քոչարյանի երկրորդ հանդիպումն էր (առաջին անգամ նրանք հանդիպել են 2003 թ. դեկտեմբերին), որին Հայաստանի նախագահը մեկնել էր Ֆրանսիայի առաջնորդ Ժ. Շիրակի հետ բանակցություններից հետո:

²¹ Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև. արցախյան օրագիր, Եր., 2011, էջ 389:

²² <https://www.azatutyun.am/a/29935114.html>

կար, որ նախագահները համաձայնություն կտան, կամ որոշ ուղղումներ կմտցնեն ու հստակ ցուցումներ կտան նախարարներին՝ այդ ուղղությամբ շարունակելու: Այդպիսի ակնկալիք կար, բայց դա նախագահների հանդիպման արդյունքում չիրականացավ»²³:

Հակասական էին նաև կողմերի դիրքորոշումները կարգավորման գործընթացի տրամաբանության վերաբերյալ: Մասնավորապես, չնայած 2004 թ. հունիսին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ռուսաստանցի համանախագահ Յուրի Մերզլյակովը, խոսելով Պրահյան գործընթացից, նշել էր, որ ԼՂ հակամարտության կարգավորման փուլային և փաթեթային տարբերակները կարելի է համատեղել երրորդ՝ կողմերի համար ընդունելի տարբերակում²⁴: Ավելին, ադրբեջանական «525» թերթի հաղորդմամբ, դեռևս 2004 թ. փետրվարին նա լրագրողներին ասել էր, որ կողմերը պետք է հրաժարվեն խնդրի լուծման «փաթեթային» և «փուլային» տարբերակներից²⁵: Սակայն դա չխանգարեց ադրբեջանական կողմին «Պրահյան գործընթացը» ներկայացնել որպես կարգա-

²³ ՀՀ արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի հանդիպումը լրատվամիջոցների հետ Պրահա, Բրյուսել և Աստանա կատարած այցելից հետո, 22 սեպտեմբերի, 2004, <https://www.-mfa.am/hy/press-conference/2004-/09/22/vo-arm/1697>

²⁴ «Ես այդ մասին ասել եմ դեռևս անցած տարի սեպտեմբերին, երբ տարածաշրջանում էի ճանաչողական այցով: Այսօր համանախագահները փորձում են այնպիսի առաջարկ նախապատրաստել, որը թույլ կտա համատեղել անհամատեղելի՝ «փաթեթային» եւ «փուլային» տարբերակները: Իմ կարծիքով, նման հնարավորություն կա», - ասել է նա: Ռուս դիվանագետը հայտարարել է, որ մինչ այսօր այդ հարցն անհաղթահարելի խոչընդոտ էր, քանի որ ադրբեջանական կողմը պահանջում է, որպեսզի նախևառաջ վերադարձվեն «օկուպացված» տարածքները, իսկ հայկական կողմը պահանջում է, որպեսզի նախ լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը: «Ինձ թվում է, որ կողմերի բարի կամքի դրսևորման դեպքում հնարավոր է գտնել հակամարտության կարգավորման դիրքորոշումների հակասության կամ անհամատեղելիության հանգուցալուծումը», - ասել է Յու. Մերզլյակովը: <https://www.-panarmenian.net/arm/politic-s/news/10831>

²⁵ <http://armenpress.am/rus/news/537921.html>

վորման փուլային տարբերակ²⁶: Ավելին, ըստ Ալիևի՝ «Պրահյան» կոչվող գործընթացը շրջանակային ձևերից մեկն է և ընդհանուր առմամբ, դրական հիմք է ստեղծում խաղաղության համաձայնության հասնելու համար, քանի որ ապահովում է խնդրի լուծումը փուլային ճանապարհով²⁷: «Ադրբեջանի դիրքորոշումը մնում է անփոփոխ - Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանի տարածք է, և Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը ճանաչված է ամբողջ աշխարհի ու ՄԱԿ-ի կողմից», - ասել էր ԱՀ նախագահը Թուրքական NTV հեռուստաալիքին տված իր հարցազրույցում, շեշտելով, որ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության հարցը չի կարող բանակցությունների առարկա լինել²⁸: ՀՀ ԱԳՆ խոսնակը՝ Համլետ Գասպարյանն, ընդհակառակը, հերքեց Ի. Ալիևի հայտարարությունները ԼՂ հակամարտության փուլային կարգավորման որոշման մասին, վերահաստատելով, որ «Պրահայի գործընթացն» ընթանում է փաթեթային ուղղությամբ²⁹:

Թե կոնկրետ ի՞նչ հարցեր են քննարկվել 2004 թ. նախագահների երեք և արտգործնախարարների կրկնակի անգամ ավելի հանդիպումների ու բանակցությունների ընթացքում, հստակ չէ, քանի որ, պայմանավորվածության համաձայն, կողմերը գաղտնի էին պահում դրանք: Իսկ մամուլում հայտնված տեղեկությոը հակասական էր ու ոչ ամբողջական: Դատելով հակամարտող կողմերի տարբեր

²⁶Алиев И.: “Пражский процесс” обеспечивает поэтапное решение карабахской проблемы, <https://regnum.ru/news/polit/596626.html>

²⁷ Ադրբեջանի նախագահն այս մասին ասել է նաև լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ <https://regnum.ru/news/382688.html>

²⁸Алиев И.: “Пражский процесс” обеспечивает поэтапное решение карабахской проблемы, <https://regnum.ru/news/polit/596626.html>

²⁹ Глава Парламентской ассамблеи НАТО: Армения должна получить контроль над Нагорным Карабахом: Нагорный Карабах за неделю: <https://regnum.ru/news/382688.html>

առիթներով հնչեցրած հայտարարություններից՝ կարելի է ասել, որ այդպես էլ նրանց չի հաջողվել համաձայնության եզրեր գտնել: Այդ մասին ուղղակիորեն փաստել են նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները հուլիսի 14-ին Երևանում հրավիրած ասուլիսում, շեշտելով, որ համաձայնությունների կայացման և կարգավորման պատասխանատուն հակամարտող կողմերն են³⁰: Տարածաշրջան կատարած հերթական այցի ընթացքում եռանախագահները հրապարակավ քննադատել էին Հայաստանին և Ադրբեջանին՝ բանակցություններում առաջընթաց չարձանագրելու համար, հայտարարելով, որ նոր առաջարկներ չեն ներկայացնելու, փոխարենը հորդորելու են, որ հակամարտության կողմերը պատասխանատվություն ստանձնեն համաձայնությունների և լուծումների համար: «Ո՞վ է իրեն սպառել՝ ԵԱՀԿ-ն թե՞ Հայաստանն ու Ադրբեջանը, որոնք չեն կամենում օգտվել Մինսկի խմբի աջակցությունից», - երևանյան ասուլիսում հայտարարել էր ֆրանսիացի համանախագահը³¹: Բանակցային գործընթացի ուսումնասիրությունից ակնհայտ է դառնում, որ եթե հայկական կողմի համար առաջնային էին հիմնախնդրի էությանը վերաբերող Արցախի կարգավիճակի ու նրա բնակչության անվտանգային խնդիրները, ապա ադրբեջանական կողմի համար հակամարտության հետևանքների՝ տարածքների, փախստականների վերադարձի, ներքին տեղահանվածների և այլ՝ հիմնախնդրի բուն էության հետ անմիջական առնչություն չունեցող խնդիրներ: Արդյունքում՝ 2004 թ. վերջերին «Պրահյան գործընթացը» փակուղի էր մտել: Այդ մասին է վկայում ինչպես համանախագահների վերոնշյալ զեկույցը, որի վերջին պարբերության համաձայն՝

³⁰ «Համաձայնությունների կայացման եւ կարգավորման պատասխանատուն հակամարտող կողմերն են», <https://www.azatutyun-.am/a/1574129.html>

³¹ Նույն տեղում:

նախագահներն այդպես էլ չեն պատասխանել Պրահայի հանդիպումների հիման վրա մշակված համապարփակ բանակցություններ սկսելու համանախագահների առաջարկին³², այնպես էլ ՀՀ արտգործնախարարը, տեղեկացնելով, որ «Ադրբեջանի հետ մեր բանակցությունների արդյունքում, նաեւ Մինսկի խմբի դրական ներդրման շնորհիվ այդ խոչնդոտը, որ վերջերս ստեղծվել էր Պրահյան երկրորդ փուլի բանակցությունների վերսկսման համար, արդեն վերացել է»³³: «Պրահայի գործընթացի»՝ 2004 թ. տեղի ունեցած բանակցությունների բովանդակության վերաբերյալ ընդհանրական, բայց կարևոր տեղեկություններ են ներկայացված նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների դեկտեմբերի 30-ի՝ ԵԱՀԿ նախարարական խորհրդին ներկայացված զեկույցում³⁴: Ըստ այդմ՝ բանակցությունների ընթացքում հնարավոր է եղել հասնել երկու հիմնական արդյունքների.

1. Ապագա կարգավորման բոլոր պարամետրերը մեթոդաբար ուսումնասիրվել են, որպեսզի (միջնորդները - Հ. Փ.) հստակ պատկերացում ունենան յուրաքանչյուր կողմի դիրքորոշումների մասին.

2. Հետզհետե պարզվել է խնդրի միջուկը, այսինքն՝ սահմանվել է այն հիմքը, որի վրա կարող են սկսվել իրական բանակցությունները, որոնք պարտադիր կերպով ներառում են յուրաքանչյուր կողմի փոխզիջումները³⁵:

³² REPORT OF THE CO-CHAIRS OF THE OSCE MINSK GROUP TO THE OSCE MINISTERIAL COUNCIL <https://www.osce.org/files/f/documents/-/1/7/39856.pdf>

³³ ՀՀ ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի ասուլիսը Սոֆիա եւ Բրյուսել կատարած այցերի վերաբերյալ 15 դեկտեմբերի, 2004 <https://www.mfa.am/hy/press-conference/2004/12/15/vo/1699>

³⁴ REPORT OF THE CO-CHAIRS OF THE OSCE MINSK GROUP TO THE OSCE MINISTERIAL COUNCIL <https://www.osce.org/files/f/documents/-/1/7/39856.pdf>

³⁵ REPORT OF THE CO-CHAIRS OF THE OSCE MINSK GROUP TO THE OSCE MINISTERIAL COUNCIL https://www.osce.org/files/f/documents-*/1/7/39856.pdf

Ձեկույցում հաջորդ կարևոր արձանագրումը կապված է ԼՂ կարգավիճակի հետ, որը, փաստորեն, ընկած է եղել համանախագահների կողմից առաջարկվող հնարավոր բոլոր սցենարների հիմքում: Մանավորապես՝ առաջարկվում էր՝

1. Որևէ համաձայնագիր չկնքել, ինչը նշանակում է պահպանել գոյություն ունեցող փխրուն «ստատուս-քվոն»,

2. «Երկու կողմերի համաձայնությամբ պաշտոնապես «դե-ֆակտո» սառեցնել ներկա իրավիճակը, ինչը նշանակում է հետաձգել ԼՂ կարգավիճակի որոշման հարցը մինչև երկու կողմերի միջև հարաբերությունների կարգավորումը:

3. Համաձայնության հանգել այն բանի շուրջ, թե ինչպես է ապագայում որոշվելու Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը, ներառելով նման որոշման պայմանները եւ այլ պայմանավորվածությունների տարրերը»³⁶:

4. Ձեկույցի տեքստի վերջին պարբերությունից պարզ է դառնում նաև, որ Պրահայի հանդիպումների հիման վրա մշակված համապարփակ բանակցություններ սկսելու՝ համանախագահների առաջարկին պատասխան տալու իրենց հանձնառությունը մինչև տարեվերջ նախագահներն այդպես էլ չեն կատարել, ինչն, իր հերթին, վկայում է կողմերի միջև հիմնախնդրի տարբեր ասպեկտների վերաբերյալ ունեցած հակադիր մոտեցումների մասին:

Այսպիսով, վերլուծելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների դեկտեմբերի 30-ի՝ ԵԱՀԿ նախարարական խորհրդին ներկայացված զեկույցը և «Պրահյան գործընթացի» շրջանակներում 2004 թ. տեղի ունեցած բանակցությունները կարելի է կատարել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Եթե նախկինում հակամարտության կարգավորման

³⁶REPORT OF THE CO-CHAIRS OF THE OSCE MINSK GROUP TO THE OSCE MINISTERIAL COUNCIL <https://www.osce.org/files/f/documents/-1/7/39856.pdf>

շրջանակներում քննարկվել են կոնկրետ տարբերակներ, ապա «Պրահյան» անվանումը ստացած գործընթացի շրջանակներում առավելապես քննարկվել են կարգավորման սկզբունքների և կողմերի դիրքորոշումների հետ կապված հարցերը: Դա նշանակում է, որ միջնորդները տվյալ փուլում առավելապես հնարավոր են համարել ոչ թե բուն հիմնախնդրի կարգավորումն, այլ բանակցային գործընթացի կազմակերպումն ու շարունակականությունը, ինչն, իհարկե, պատճառներով հանդերձ կարելի է համարել հետընթաց քայլ հակամարտության կարգավորման համատեքստում:

2. Ի. Ալիևի իշխանության գալով կարգավորման գործընթացում հավելյալ խնդիրներ են ստեղծվել կապված նրա որդեգրած ռազմատենչ, անզիջում և հիմնախնդիրն այլ միջազգային կառույցներ տեղափոխելու քաղաքականության հետ: Դրա հետևանքով միջնորդները բանակցում էին ոչ այնքան հիմնախնդրի իրական կարգավորման, որքան ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում բանակցությունների շարունակականության ապահովման համար: Իսկ ԼՂ ուղղակի զիջումը հայերին, ի տարբերություն նախկինի, արդեն որպես բանակցային տարբերակ չէր դիտվում՝ ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ միջնորդների, ո՛չ էլ առավել ևս Ադրբեյջանի կողմից:

3. Այդուհանդերձ՝ բանակցություններում տարածայնությունների առանցքային խնդիրը համարվել է Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը: Ադրբեյջանի՝ պատմության անիվը հետ շրջելու և անզիջում դիրքորոշման պատճառով այն այդպես էլ չի հաջողվել համաձայնեցնել: Դրա համար բանակցային օրակարգ է բերվել հետաձգված հանրաքվեի գաղափարը, որը քողարկված էր «կառուցողական անորոշությամբ» և առավելապես միտված էր կողմերի երեսը փրկելուն:

4. Նշված շրջանից սկսած՝ բանակցային գործընթացում նկատվում էր հետևյալ միտումը. որքան հայկական կողմը կառուցողական դիրքորոշում էր որդեգրում, այնքան ադրբեջանական կողմը կոշտացնում էր իր դիրքորոշումը, իսկ հիմնախնդրի կարգավորման հեռանկարներն ավելի մշուշոտ էին դառնում, ինչի վկայությունը 2004 թ. վերջերին «Պրահյան գործընթացի» փակուղում հայտնվելն էր: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբում ՌԴ նախկին համանախագահ Վլադիմիր Կազիմիրովի կարծիքով՝ եթե հայր Ալիևը բանակցություններում պահանջում էր միայն Լեռնային Ղարաբաղից դուրս տարածքների ազատագրում, ապա Ի. Ալիևը Ղարաբաղը ներառում էր գրավյալ տարածքների մեջ³⁷:

5. «Պրահյան գործընթացի» շրջանակներում ամրագրված հաջողություններն Ի. Ալիևին թույլ են տվել համապատասխան եզրահանգումներ կատարել՝ ավելի խեղաթյուրել Ղարաբաղյան հիմնախնդրի էությունը, ինչպես միջնորդներին ու միջազգային տարբեր կառույցների, այնպես էլ հայկական կողմին դարձնել ավելի զիջող ու անհետևողական սեփական դիրքորոշումներում:

³⁷ Глава Парламентской ассамблеи НАТО: Армения должна получить контроль над Нагорным Карабахом: Нагорный Карабах за неделю: <https://regnum.ru/news/economy/382688.html>

HRAYR PASHAYAN

Lecturer of the ArSU and

“Mesrop Mashtots” University,

Candidate of Political Science, Associate Professor

hrayr.pashayan@mail.ru

**NAGORNO-KARABAKH CONFLICT. BEGINNING OF THE PRAGUE
PROCESS AND THE MAIN FOCUS OF THE 2004 OSCE MINSK
GROUP REPORT**

SUMMARY

Keywords: Karabakh conflict, "Prague process", status, postponed referendum, OSCE report, principles of settlement.

The article presents the first stage of the Karabakh conflict settlement process, called the “Prague Process”. It is shown that due to the consistent activity of the Azerbaijani authorities, the essence of the Karabakh issue was gradually distorted. As a result, the mediators, various international organizations, and the Armenian side have become more inferior and inconsistent in their positions. If earlier specific options were discussed, then within the framework of the Prague Process, issues related to the principles of settlement and the positions of the parties were brought up on the agenda.

ГРАЙР ПАШАЯН

Лектор АрГУ и Университета “Месроп Маштоц”

Кандидат политических наук, доцент

hrayr.pashayan@mail.ru

НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ. НАЧАЛО ПРАЖСКОГО ПРОЦЕССА И ОСНОВНОЙ АКЦЕНТ В ОТЧЕТЕ МИНСКОЙ ГРУППЫ ОБСЕ 2004 Г.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: карабахский конфликт, «Пражский процесс», статус, отложенный референдум, отчет ОБСЕ, принципы урегулирования.

В статье представлен первый этап процесса урегулирования карабахского конфликта, получивший название «Пражский процесс». Показано, что благодаря последовательной деятельности властей Азербайджана суть карабахского вопроса постепенно искажалась. В результате и посредники, и различные международные организации, и армянская сторона стали более уступчивыми и непоследовательными в своих позициях. Если раньше обсуждались конкретные варианты, то в рамках «Пражского процесса» на повестку дня выносились вопросы, касающиеся принципов урегулирования и позиций сторон.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԺԻՐԱՅՐ ՔՈՉԱՐԵԱՆ

Յեղասպանության ճանաչման
աշխատանքային խումբ, Բեռլին (Գերմանիա)
դոկտոր
g.koutcharian@googlegmail.com

ԱՐԾԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ 30 ՏԱՐԵԿԱՆ Է՛. ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՈՒ

Հիմնաքառեր՝ Արցախի Հանրապետություն, Հայաստանի Հանրապետություն, զինադադարի պայմանագիր, սպառնալիքներ, բանակցություններ, Մինսկի խումբ, Ադրբեջան, Թուրքիա:

Ես պատմաբան, քաղաքական գիտությունների մասնագետ և կամ սոցիոլոգ չեմ: Իմ կողմից ներկայացուած դրոյթների հիմքն է իմ հետաքրքրությունները Արցախի անցեալի և ներկայիս պատմութիւնն ու իրավիճակը, շուրջ 60 ուղևորութիւններիս տպաւորութիւնները, մեծ մասամբ Զորի Բալանի, Լեյդի Քոքսի և Գուրգէն Մելիքեանի գլխաւորութեամբ, յատկապէս ազատագրական պատերազմի ժամանակաշրջանում: Արցախի քաղաքական և զինուորական ղեկավարների հետ հանդիպումները, հայկական, նաև Միջազգային մամուլի կողմից հրատարակուած լուրերը և վերլուծութիւնները, թրքական, ադրբեջանական մամուլը, որքան, որ թարգմանաբար հրատարակուել են և վերջապէս պարսկալեզու մամուլը: Ինչպէս յայտնի է ԻԻՀ-եան հիւսիս-արևմտեան Ատրպատական նահանգում ապրում են 15-25 միլիոն թրքալեզու ադրբեջանցիներ, որոնք մասամբ սահմանակից են ՀՀ-եան հարաւում, և գնալով ւելի ակնառու է դառնում նրանց օրնիբուն թրքականութիւնը:

1994-ի մայիս 12-ին Բիշքեքում, ՌԴ-ի միջնորդութեամբ կնքուեց զինադադարի պայմանագիր, որը պարտադրել էր հայկական զինուժը երկար, համառ և մեծ զոհաբերութիւնների գնով:

Աւաղ, այդ տարիներին չունէինք քաղաքական փորձ, պարտադրել Ադրբէյջանին ճանաչել Արցախի կարգավիճակը (ստատուսը), քանի որ, պահը առաւել նպաստաւոր էր: Բաքում տիրում էր անհամաձայնութիւն և պառակտում, ինչպէս հիմա Երևանում:

1994-ի զինադադարը օգտագործեց Ադրբէյջանը, համախմբուեց, վերականգնուեց, զինուեց և ամրապնդուեց:

Բաքուն խոստումներով պահեց ՌԴ-ին իր կողքին, փնտրելով միաժամանակ նոր դաշնակիցներ, բացի իսլամական պետութիւններից (տես ՄԱԿ-ի բանաձևերը) ամուր կապեր հաստատեց Թուրքիայի, Իսրայէլի Փակիստանի և այլոց հետ: Իսրայէլի պարագայում օգտուեց նաև Իրան-Իսրայէլ հակամարտութիւնից, ինչպէս նաև Թուրքիայից ստացաւ ՆԱԹՕ-ի զինւորական դաստափրակութիւնը և վարժանքները: Օգտուեց նաֆթադոլլարներից ստեղծեց տարբեր տեսակի կաշառքաբաժանման ցանցեր ստեղծեց իր Լոբբինգ-քարոզչութեան համար Մոսկւայում, ԱՄՆ-ում և Եւրոպայի տարբեր երկրներում, յատկապէս Գերմանիայում և Եւրոմիութիւնում: Օրինակ Բեռլինի Հումբոլդթ համալսարանում մեծ գումարներով հիմնեց Ադրբէյջանի պատմութեան, լեզուի և գրականութեան ամբիոն, որը լոբբի-քարոզչական կապերից բացի հաւաքագրում էր իրականացնում քաղաքական և գիտական անձերի, ի շահ Ադրբէյջանի (ի տարբերութիւն Բեռլինի պետ. Ազատ Համալսարանի հնդեվրոպական և համեմատական լեզուաբանութեան հայկական բաժնին, որը հիմնադրել էր Ժողով Մարքուարդթը շուրջ 100 տարի առաջ, ԳԿ և սփիւրքի նախարարների ապաշնորհութեան պատճառով ընդմիշտ փակուեց):

Սկզբից ևեթ լուրջ չնդունեցինք Ադրբէյջանի ռազմական և քաղաքական սպառնալիքները: Արդէն ինչպէս շեշտուեց, Ադրբէյջանը 1994-ի զինադադարը օգտագործեց, նախ Բաքում Խաղաղութիւն և միասնականութիւն ստեղծելով, զար-

գացնել տնտեսությունը, գնել նորագույն զենքեր, բանակը Թուրքիայի օժանդակությամբ վերակառուցել և սպաներին Թուրքիա ուղարկելով ՆԱՏՕ-ական դաստիարակությամբ կրթել, դիանագիտական լայն կապեր ստեղծել, որտեղ պետք էր «խաւիար դիվանագիտություն» բանեցնել:

Իսկ մենք մնացինք անտարբեր, ունեցանք մինչև անգամ զաւեշտական մօտեցում, կոչելով Ալիսին «փլէյբոյ», «մենք թէյ կխմենք Բաքուում», Ալիսի կնոջը հրաւիրեցինք Շուշի մուղամ լսելու, իսկ պաշտպանութեան նախարարը յայտարարեց «նոր պատերազմ, նոր տարածքներ», և այսպէս շարունակ: Ադրբէջանի սպառնալիքները լուրջ չնդունեցինք, թէ պէտք տեսնում էինք, որ ԱԴ-ը բնաւ պատրաստ չէ խաղաղութեան և մինչև անգամ Քազանի առաջարկն էլ չնդունեց: Մենք քայլ չարեցինք նախապատրաստուելու, թէպէտև ԱԴ-ի, Իսրայէլից, Թուրքիայից, Ռուսաստանից, Ուկրաինայից.... զէնք գնելը, բանակի վերակառուցումը, քաղաքական կապերն և խաղաղութան բոլոր առաջարկներից հրաժարուելը լուրջ սպառնալից նախանշաններ էին մեր հասցէին: Գուցէ՞ յոյսներս դրել էինք Մինսկի խմբի համանախագահների աշխատանքներին միայն, ՀԱՊԿ-ի կամ դաշնակից ՌԴ-ի վրայ, որը Մինսկի խմբի համանախագահ լինելով հանդերձ զէնք էր վաճառում Ադրբէյջանին:

Պատմութիւնն ապացուցում է, թէ ամէն մի ազգ առաջին հերթին, ինքն է կերտում իր ճակատագիրը, պաղեստինցիները լաւ օրինակ են:

ՀՀ-ը չփորձեց Արցախը դարձնել բանակցութիւնների մասնակից, որը պայքարում էր իր անկախութեան համար, համաձայն հելսինգեան եզրափակիչ ակտերին, որին համաձայն էր միջազգային համայնքը:

Ադրբէջանին յաջողուեց Արցախին մէկուսացնել և «բանակցել» միայն ՀՀ-ի հետ և աշխարհին համոզել, որ ՀՀ-ն է բռնազավտել ԱԴ-ի պետական տարածքները: ՀՀ-ը անցեա-

լում չճանաչեց Արցախի Հանրապետութիւնը և այսօր էլ չի ճանաչում: Ուրիշ խօսքով արտայայտուած՝ ռուսական խաղաղապահ զօրքը Ադրբեջանում են ապահովում ԼՂԻՄ-ի մի մասում, արցախցիների անվտանգութիւնը: Եւ հարց է առաջանում, եթէ ՀՀ-ը չի ճանաչում Արցախի Հանրապետութիւնը, ո՞ր իրաւական հիմքով է յանձնում Շուշին և Հադրութը կամ պայմանագիր կնքում:

Մի պահ թողնենք «Արցախը Հայաստանն է ու վերջ» կարգախօսը, եթէ ՀՀ-ը չի ճանաչում ԱՀ-ը, ի՞նչ ենք սպասում միւս պետութիւններից:

44-օրեայ պատրազմը, և ծանր հետևանքները ծանօթ են բոլորիս, անսահման ողբերկական կորստով և հոգեկան ընկճուածութեան ելքով, նաև սփիւռքում: Արցախահայութեան և ԱԴ-ին սահմանակից հայերի անվտանգութեան վիճակն ու ապագան անորոշ է (Սիսեան, Տաւուշ և այլն), որքա՞ն է դիմանալու մեր ժողովուրդը այս պայմաններում: Սփիրքահայերը, (ներառեալ ՌԴ- եան և Վրացահայերը) դեռ որքա՞ն պատրաստ կլինեն օժանդակելու, երբ վստահ չեն, թէ իրեց տնտեսական աւանդը չի դառնալու Ալիևին աւար: Հիմա ժամանակը չէ միայն կենտրոնանալ կոռուպցիայի դէմ պայքարի և դեմոկրատիայի, ՀՀ-ի և ԱՀ-ի գոյութիւնն է վտանգուած:

Այլ ելք չկայ, յանուն գոյութեան պիտի մղել համառ և խելացի պայքար: Առաջին հերթին պիտի միասնականութիւն և համաձայնութիւն ստեղծել, բոլոր կարելի եղանակներով, մինչև անգամ նոր ընտրութեամբ և նոր դաշնակիցներ փնտրելով, բայց ոչ վաստակական կարգավիճակով:

Աշխատել որպէսզի Մինսկի խումբը գործունեայ դառնա:

Ճանաչել Արցախի Հանրապետութիւնը և ներքաշել նրան բանակցութիւնների գործընթացներին:

Արցախը ներդաշնակ ՀՀ-ին, սակայն պիտի ինքնուրին քաղաքականութիւն վարի, բարեկամ երկրներում պահել

ներկայացուցիչներ, զարգացնել քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլն յարաբերությունները: Փորձի բոլոր կարելի պայմաններում մտնել միջազգային ասպարէզ: Իսկ սփիւռքահայութիւնը, որին յաջողուել է 30 պետութիւններին և կազմակերպութիւններին ստիպել, հորդորել ճանաչել և դտապարտել ցեղասպանութիւնը, հակառակ Թուրքիայի ՆԱՏՕ-ի անդամ լինելուն և սպառնալիքներին, պիտի նոյն եռանդով լծուի Արցախի միջազգային ճանաչման գործընթացներին: Կորցրինք Արցախը, հերթը գալու է Սիւնիքին և Հայաստանի միւս շրջաններին:

Ռուսի, Թուրքի, Ադրբէջանի, Պարսկաստանի, քրիստոնեայ հումանիստ, սակայն շահամոլ եւրոպացուն և ԱՄՆ-ի ինչ լինելը, քանի հարիւր տարի է ինչ գիտենք: Վերջապէս սթափուենք և դառնանք նախաձեռնող, իրատես, յոյսներս մեր իսկ վրայ: Ամփոփում.

- Հայ հասարակութիւնը, ՀՀ, ԱՀ և սփիւռքում մինչ օրս այս աստիճանի պառակտուած և բևեռացած չի եղել:

- ՀՀ-ը քաղաքական մէկուսացած վիճակում է:

- Բազմաթիւ պետութիւններ հետապնդում են ՀՀ-ում իրենց տարբեր շահերը՝ ՌԴ, Ադրբէջան-Թուրքիա, Իսրայէլ, Հնդկաստան, Պարսկաստան, Չինաստան... ՀՀ սակայն սուբյեկտ չէ այլ օբյեկտ:

- Սիւնիքը դարձել է տարածաշրջանի հակամարտութեան գլխաւոր առարկան, ոչ Արցախը: Որոշումներն ընդունում են օտար պետութիւններ:

- ՀՀ և ԱՀ-ի սահմանները ձեռնամխելի են դարձել թշնամիների համար:

- Քաղաքական քաոսը Երևանում աննախընթաց է:

- Սփիւռքում էլ տիրում է քաոս, ընկճուածութիւն:

- Սփիւռքահայերը պիտի ընտրեն նոր քաղաքական կողմնորոշում, պայքարելով առաջին հերթին Ադրբէջանի ագրեսիայի և հակահայ քարոզչութեան դէմ:

GERAYER KOUTCHARIAN

Genocide recognition
working group Berlin (Germany)
Doctor
g.koutcharian@googlemail.com

THE REPUBLIC OF ARTSAKH IS 30 YEARS OLD: GRAND TOTAL

SUMMARY

Keywords: Artsakh Republic, Republic of Armenia, ceasefire agreement, threats, negotiations, Minsk Group, Azerbaijan, Turkey.

Through Russian mediation, a first ceasefire agreement between Armenia, Azerbaijan and the Artsakh Republic was signed in Bishkek in 1994. Artsakh as thus became an equal partner alongside the states of Armenia and Azerbaijan. Although the Armenians were successful at the time with many sacrifices and great effort in war that Azerbaijan had imposed on them, they lacked the political experience to transform the military victory into a political success and to force or convince Azerbaijan to recognize the independence of Artsakh.

Azerbaijan seized the moment and since 2004 purposefully, comprehensively rearmed. It reorganized its army, purchased weapons and equipment from Turkey, Russia, Israel, Ukraine, and other countries. It also sought and found new allies while maintaining its old ties with Russia.

Armenian governments failed to actively engage Artsakh in negotiations. Levon Ter-Petrosyan, as president, ensured that Artsakh was excluded from the OSCE Minsk Group as an equal partner.

Azerbaijan took good advantage of this constellation, pushing Artsakh aside and pretending that the issue was not its status, but the aggressive Republic of Armenia, which allegedly occupies Azerbaijani territory. In this way Armenia became a direct participant in the conflict. Artsakh disappeared from the international stage as an equal partner.

Wrong policy, indifference to political upheaval in the region, non observance of threats by Azerbaijan and Turkey led to war in the autumn of 2020 and the death of 5000 young soldiers, tens of thousands of seriously injured, territorial losses and still unresolved and thus precarious status of Artsakh.

ЖИРАЙР КОЧАРЯН

Рабочая группа по признанию
геноцида, Берлин (Германия)
Доктор
g.koutcharian@googlemail.com

РЕСПУБЛИКЕ АРЦАХ - 30 ЛЕТ: ОБЩИЙ ИТОГ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Республика Арцах, Республика Армения, соглашение о прекращении огня, угрозы, переговоры, Минская группа, Азербайджан, Турция.

В 1994 году при посредничестве России в Бишкеке было подписано первое соглашение о прекращении огня между Арменией, Азербайджаном и Республикой Арцах. Таким образом, Арцах стал равноправным партнером наряду с государствами Армения и Азербайджан. Хотя армяне в свое время добились успеха ценой многих жертв и больших усилий, в войне, навязанной им Азербайджаном, им не хватило политического опыта, чтобы превратить военную победу в успех политический и заставить или убедить Азербайджан признать независимость Арцаха.

Азербайджан воспользовался моментом и с 2004 г. целенаправленно, комплексно перевооружается. Он реорганизовал свою армию, закупил вооружение и технику в Турции, России, Израиле, Украине и других странах. Он также искал и находил новых союзников, сохраняя старые связи с Россией.

Правительствам Армении не удалось активно вовлечь Арцах в переговоры. Президент Левон Тер-Петросян добился исключения Арцаха из Минской группы ОБСЕ как равноправного партнера.

Неправильная политика, равнодушие к политическим потрясениям в регионе, игнорирование угроз со стороны Азербайджана и Турции привели к войне осенью 2020 года и гибели 5000 молодых солдат, тяжелым ранениям десятков тысяч, территориальным потерям и, как следствие, до сих пор нерешенному и тем самым неопределенному статусу Арцаха.

ОЛЕГ ГАБРИЕЛЯН

Декан философского факультета
Крымского федерального университета имени В. М. Вернадского
(РФ)

Доктор философских наук, профессор
gabroleg@mail.ru

АРМЕНИЯ И АРЦАХ: ПЕРСПЕКТИВЫ НОВОЙ СТРАТЕГИИ (ВЗГЛЯД ИЗ РОССИЙСКОЙ ДИАСПОРЫ)

Ключевые слова: Армения, Арцах, Россия, Закавказье, стратегия, диаспора, образ будущего, геополитика.

Аннотация. В статье представлены базовые элементы стратегии развития армянских общин России, перспективы их взаимодействия с Арменией и Арцахом. Развитие диаспоры и ее сохранение именно в этом взаимодействии, а также в сетевом сотрудничестве, в котором доминантой должна быть задача сохранения национальной идентичности. Такое взаимодействие и сотрудничество наполняют феномен армянства новым смыслом.

Карабахская война 2020 года поставила армянский народ перед угрозой очередного геноцида. Достигнутое соглашение о прекращении боевых действий на время обуздало Азербайджан, но он и Турция жаждут окончательного реванша – уничтожения государства Армения. Арцах преграда, форпост на пути этим замыслам. Даже в нынешнем ослабленном состоянии Арцах играет важную геополитическую роль. Может кто-то в Армении этого не понимает и предполагает, что надо отказаться и счастливо, и беспроblemно жить, тогда им надо глубже посмотреть на политику России в регионе. Она не сдает Арцах. Поля для маневра у нее мало, тем более что сама Армения своей

внешней и внутренней политикой ограничивает его.

В настоящее время отношения между Арменией и Россией не простые. Но армяне не предавали Россию.

За дружбу с ней они заплатили полутора миллионами жизнями во время геноцида со стороны Османской империи, которая уничтожала армян именно за их ориентацию на Россию. Анализ армяно-российских отношений сложнее простых эмоционально окрашенных схем. Во временной перспективе проявят себя фундаментальные отношения, а главное противоречия между Россией и Турцией и расклад сил между закавказскими республиками может приобрести иной рисунок, чем в настоящее время. Очевидно, что он должен будет обеспечить стабильность, а, следовательно, опрометчиво допускать нарушения баланса – территориального, демографического, ресурсного.

Наивно думать, что в Закавказье Армения и Арцах проиграли Азербайджану. Это видимая форма сложных отношений геополитических акторов. ***В регионе геополитический расклад сложился не в пользу России и процесс усугубляется. В этом шанс Армении и Арцаха. Но и Россия должна изменить свою политику*** – «никуда армяне не денутся», «никакой ценности как союзник Армения не представляет», «зачем нам тратить ресурсы на нее». Политика, основанная на таких принципах, ущербна. Она показала свою несостоятельность по всему периметру границ России. Можно уйти из ближнего зарубежья, но его сразу же занимают оппоненты – геополитические противники России. Теперь надеюсь пришло понимание зачем СССР «кормил» союзные республики. Эти республики составляли ее пояс безопасности.

Россия – цивилизационное пространство. Рядом с

Арменией пытаются сформировать свои цивилизационные пространства Турция и Иран. Других региональных акторов со своими цивилизационными проектами вокруг нет. Армении с необходимостью придется поздно или рано определиться со своим цивилизационным выбором. ***Геополитика определяет существование государств региона, а не искусственные мифы о демократии.***

Между прочим, именно некоторая архаичность, а точнее традиционность Арцаха сохраняла Армению самобытной, сдерживала от эфемерности прозападной политики, которая начала разрушать ее основы – традиционные культурные ценности и веру, и, в конечном счете, привела к нынешнему состоянию. Без «духа народа», его пассионарности народу не быть. Но не менее важен другой фактор. Realpolitik – это сохранение и процветание государства. Это значит сохранение и стабильное развитие этоса народа и, прежде всего, его тела – численности населения. Демография – стратегический ресурс народа и государства. ***Поколеблены и дух, и тело народа. Сохранение их первоочередная задача каждого армянина. Из их воли к жизни продолжается народ в истории.*** Эта воля создает элиту, как лидеров, за которыми он готов идти. Все это звучит пафосно, но это именно так, если обратиться к истории разных народов, к их успехам и неудачам.

Россия допустила нарушения относительного равновесия между тремя закавказскими республиками. И это уже не только их проблема, но и самой России. Она может быть стабильной внутри себя, как и любое геополитическое, цивилизационное пространство, когда отгорожена от других поясом буферных государств. В противном случае ей грозит распад или «горячее» противостояние с геополитическим противником.

Она вполне рационально пытается избежать такого сценария в рамках все того же *realpolitik*, но все пока развивается не лучшим для нее образом. Но даже в такой ситуации, а может быть благодаря ей у Армении и Арцаха есть перспектива. Народ и его элита должны осознать ее, выстроить ее прежде всего, как образ будущего, образ своей Победы. Такой «золотой век» в ее истории был, например, советский период. Именно тот период, когда численность населения в Армении возросла кратно, когда она жила в мире, строила города, развивала промышленность, науку, образование, культуру. Есть основания надеяться, что такое возможно и в будущем в рамках большого цивилизационного пространства. ***России нужны не вассальные государства, а такие, которые строили бы вместе с ней единый цивилизационный проект.***

Шушинская декларация Турции и Азербайджана не просто бумажка, а документ фиксирующий возвращение ее на Кавказ. Этот ее успех еще отразится на ситуации в Новороссии и Крыму.

Нынешнее послевоенное положение требует очень ответственного отношения народа к своей судьбе. Он должен руководствоваться не эмоциями, а холодным анализом случившегося и ясным пониманием, ***что делать в сложившейся ситуации.***

Прежде всего принять за максимум, что надо критически отнестись к себе. Не искать виноватых во внешнем мире, а признать свои ошибки. Главная наша проблема – коррупция в широком смысле этого слова. ***Социальные отношения армянства, а тем более в Армении и Арцахе сформировались таким образом, что они были обращены на личное обустройство своей семьи в ущерб Общей безопасности, Общего дела как проекта будущего***

Армянства. Именно с решением этой проблемы необходимо приступить к реформам социальных отношений всего армянства - Армении, Арцаха, Спюрка.

В свое время Голда Меир, премьер-министр Израиля в 1969-1974 гг., обращаясь к еврейскому народу, отмечала: Хочешь построить страну, в которой вернутся твои сыновья и дочери, хочешь построить страну, из которой люди будут уезжать только на праздники, хочешь построить такую страну, в которой не будет страха за будущее, то сделайте всего два шага:

1. Приравнивайте коррупцию к измене стране, а коррупционеров - к предателям до седьмого поколения...

2. Сделать самыми высокооплачиваемыми и уважаемыми три профессии: профессию военного, учителя и врача.

А главное - работайте, работайте и работайте, потому что вас никто, кроме вас самих, не защитит, не накормит и, вам будет нужна только ваша страна, больше никто.

Сложилась новая реальность не только для Арцаха и Армении, но и для спюрка. **Продолжать как жили – жить уже не получится, но есть реальная возможность преобразования негативной энергии случившегося в позитивную энергию работы над нашим настоящим и будущим.**

Спюрк (диаспора) получил шанс осмыслить свой статус и перспективу своего существования. До сих пор оно практически сводилось к мягкой ассимиляции в стране пребывания. Если кто-то считает это преувеличением, то должен взять соответствующую статистику по переписи в различных странах и убедиться в этом самостоятельно. **Мы безнадежно строим родину вне родины при наличии Родины. Эта стратегия себя изжила. Так же как изжил себя потребительский принцип Армении и Арцаха к**

спюрку как ресурсу, не имеющего права голоса на их территории.

Произошедшее дает нам возможность сохранить нашу идентичность как жизненную и смыслообразующую в ряду других, в том числе с гражданской идентичностью стран пребывания.

Любая армянская община проходит различные этапы: **создания, становления и самоорганизации, развития, стагнации, поколенческого возрождения или ассимиляции.** Диаспора временна, Родина постоянна. Поэтому надо или возвращаться, или «вкладываться» в Родину.

Сейчас практически всем общинам дан шанс пройти через поколенческое возрождение. Имеется в виду, прежде всего, российская армянская диаспора.

В подавляющем числе армян, рассеянных по миру, в настоящее время актуализировалась их армянская идентичность и они хотят **быть приобщенными к большой армянской семье и Армении с Арцахом.** Если мы не сможем трансформировать это желание в энергию, направленную на **созидание армянства совместно с армянским государством,** то нас ждет незавидная участь ассимиляции.

Наша надежда на нашу молодежь, которая героизмом на полях сражений последней войны, доказала, что она достойна своих предков. Именно они показали, что армяне способны умирать за Родину. **Молодежь доказала для всего армянства очень важное положение: в нашем народе достаточно жизненных сил, чтобы сопротивляться всем вызовам времени и продолжать жить.** В этом смысле они победители этой войны, так как показали всему народу на что он способен. В этом смысле их смерть не является напрасной, как не была напрасной смерть

безымянных героев Зангезура и Сасуна, Аварайра и Сардарапата.

Мы рассеянный народ и в новых исторических условиях должны стать сетевой нацией, главный узел которой государство Армении, которое, как и весь спюрк черпает духовную энергию у борющегося Арцаха.

Смысл существования спюрка быть частью глобальной армянской сети. Но сила сети определяется интенсивностью связей. Она определяется потоками обмена: людьми, идеями, ценностями, капиталами, знанием – всем, что превращает некое население в народ. ***Мы должны понимать, что спюрк превращается в часть армянского народа, если у него есть сильная Родина, которая должна иметь сильное, в смысле жизнеспособности, государство.***

Спюрк и каждая самоорганизовавшаяся армянская община должны созидать и Родину, и государство. Первое - посредством подтверждения своей идентичности, второе - механизмом конкретного участия.

Такое участие мы проявили в дни войны, но сложнее проявить его в наступающей послевоенной повседневности. Но именно сейчас от нас ***требуется колоссальная работа по усилению нашей Родины и государства, а значит и самих себя.*** Именно в этом я вижу ***смысл существования всемирного армянства.*** Его можно охарактеризовать следующим образом: ***армянство – это общность людей, которая своей деятельностью позволяет сохраниться армянскому народу в истории.*** Такое определение позволяет включить в его ареал не только этнических армян, но более широкий круг людей, обогатить и усилить армянство их энергией, талантом,

возможностью созидать на благо армянского народа.

Отмеченный **смысл и определяет стратегическую цель**, которая требует решения конкретных задач:

- нужен образ будущего Родины и образ нашей Победы; культура – основа стратегии, идеологии, видения будущего (корень проблем с эмиграцией и репатриацией именно в отсутствии этого образа). Поэтому враг пытается уничтожить нашу культуру. Созидание и сохранение культуры есть ядро национальной безопасности, так как определяет идентичность, то во имя чего народ живет и готов умереть. Культура – ответ народа на экзистенциальные вызовы его существованию;

- создание механизма постоянной помощи Арцаху и Армении по принципу церковной десятины от доходов диаспоры (ее представителей); сам механизм требует обсуждения и выработки, возможно путем проб и ошибок, но одно должно быть очевидным – для каждого, кто идентифицирует себя армянином, такая помощь является обязательным условием его идентичности;

- усиление всех сетевых связей – эффективность работы общины легко определяется цифровым следом ее общения с Арменией и Арцахом; общины должны быть вовлечены в общие проекты с ними и между собой;

- физическое взаимодействие людей сети имеет на порядок большее значение, чем только сетевое, то есть ваша личная поездка в Армению, Арцах, в любую армянскую общину имеет принципиально важное и весомое значение. В Арцах через Армению путь к нашей Мекке, наш хадж;

- будущий гласный или негласный контракт диаспоры – социальный (с обществом) или политический (с властью); на наш взгляд, диаспора должна стать частью социальной

жизни Родины (ее гражданского общества), и это должно быть зафиксировано законодательно; но до сих пор не сформирован конкретный запрос со стороны диаспоры – как она видит свое участие в жизни Армении (государства или общества), как должен быть решен вопрос взаимных обязательств и ответственности;

- в контексте общественного договора остается открытым вопрос места и роли Армянской Апостольской церкви в диалоге: Армения – Диаспора. Традиционность должна учитывать новые исторические вызовы. Например, насколько оправдывает себя строительство дорогих церквей за пределами Армении? Однако. Это вопрос внутри-церковный, но актуальный, так как иной современной формы консолидации диаспоры она до сих пор не нашла. Падение авторитета церкви требует не тривиальных решений: отталкиваться надо от безусловного постулата – Армянская апостольская церковь неотъемлемая и фундаментальная часть нашей самости, культуры, идентичности, самоопределения;

- необходимо создать совещательный и в известной степени легитимирующий орган – Совет спюрка – при парламенте Армении (возможно второй палатой). Уже сделаны определенные конкретные шаги в этом направлении. Но проблема в жизнеспособной институционализации такого органа. Его задачи не только в привлечении ресурсов в Армению и Арцах, но и в соучастии в принятии транспарентных решений с возможностью объективного их исполнения. Конституирование такого органа, возможно, должно произойти в ходе дискуссии и соответствующего Учредительного собрания. Только самоорганизовавшиеся и юридически оформленные общины в различных государствах пребывания имеют право делегирования своих

представителей в такой орган. Участие определяется не финансовым цензом, а степенью доверия общины в спюрке к конкретному человеку – лидеру общественного мнения и доверия. Не исключено, что обе эти характеристики могут совпасть и часто совпадают. Представительство определяется от численности общины в том или ином государстве.

- чтобы это услышали, нужна репутация; нужно все это проговаривать, чтобы стало общим местом и человек с репутацией, завоеванной им в течение жизни, это озвучил и продвигал.

Принципы реализации поставленных задач:

- победа и поражение в сознании, работать с ним; жить Победителем;

- мыслить стратегически – действовать локально и результативно;

- превращать негативную энергию в позитивную, как на уровне социальных проблем, так и на уровне личностных, когда энергия армянских недостатков (честолюбие, индивидуализм, падкость на лесть и др.), которые вряд ли можно изжить в менталитете, начинают работать на укрепление армянства (принцип айкидо);

- доверие начинается с доверия – это единственный путь выхода из недоверия всех ко всем, того положения, в котором народ оказался в настоящее время;

- принцип созидания – продолжать созидать в любой кризисной ситуации;

- критически относиться к любой информации; распространять (вкладывать ресурс) только позитивную, нужную нам информацию (в негативную информацию пусть вкладываются враги);

- продержаться, усилиться, в том числе и, прежде всего,

демографически;

- мир меняется очень быстро и, это дает нам шанс на нашу Победу.

В рамках отмеченной стратегии нужны здесь и сейчас тактические действия:

1. Поддерживать любые акции, способствующие возвращению армян в Арцах; помощь, прежде всего, направлять на эти цели, вплоть до помощи конкретным семьям и родственникам в Арцахе;

2. Обсудить и сформировать механизмы сбора ресурсов и помощи Арцаху; лозунг текущего момента – «Все для Арцаха!».

3. Продолжать работу в информационном поле, противодействуя антиармянским атакам; гибридная война не закончилась; помнить – нет акта о капитуляции, а есть соглашение о прекращении боевых действий; признавшего себя побежденным будут уничтожать;

4. Развернуть действия по привлечению к ответственности за военные преступления,

5. Дискредитировать так называемых «победителей», информировать мировую общественность о фактах уничтожения армянского культурного наследия;

6. Продолжать символическую акцию «Я признаю Арцах», так как она в определенной степени может защитить его граждан;

7. Привлекать общественное мнение россиян на нашу сторону; проводить акцию – «Помоги Арцаху!».

Создать площадки обсуждения предложенного подхода, а также общественной инициативы The FUTURE ARMENIAN, созданная армянами и друзьями Армении с тем, чтобы сформировать общее понимание устойчивого развития

государства Армении и армянской нации. Общая цель инициативы – расширить повестку обсуждения будущего Армении и армянского народа. Она разбита на пятнадцать шагов. Сами они были сформулированы в процессе широкого обсуждения, поэтому являются коллективным резюме нынешней актуальной повестки. Такой подход и суть этих работ мы разделяем, поддерживаем и призываем взять за основу наших действий.

БУДУЩЕЕ АРМЕНИИ И АРМЯНСКОГО НАРОДА: 15 ЦЕЛЕЙ

1. Свободный Арцах: гарантировать физическую безопасность Арцаха и определить его правовой статус.

2. Единство Армении и диаспоры: трансформировать отношения между Арменией и диаспорой на основе принципа взаимности и доверия.

3. Сильная диаспора: реформировать и усилить диаспоральные институты и структуры для обеспечения их жизнеспособности и сохранения армянского наследия во всём мире.

4. Эффективные партнёрства: добиться выхода из изоляции и обрести значимость благодаря региональному и глобальному стратегическому взаимодействию.

5. Опережающий рост: создать конкурентную экономическую модель, в равной степени привлекательную для человека и капитала.

6. Рост численности населения: гарантировать будущее Армении, сконцентрировавшись на решении демографической проблемы за счёт стимулирования роста численности населения, репатриации и привлечения в страну квалифицированных кадров.

7. Превосходство в образовании: сделать образование приоритетом и главной социальной ценностью для

армянского народа во всём мире.

8. Примат науки, технологий и креативности: инвестировать в науку, технологии и творческую деятельность, чтобы стимулировать развитие инновационной экономики, обеспечивающей здоровую и экологически безопасную жизнь.

9. Надлежащее управление: создать эффективные и подотчётные в своей деятельности институты, сделать профессионализм и стремление к совершенству основополагающими принципами в государственных структурах и в обществе в целом.

10. Справедливое общество и сокращение неравенства: преодолеть бедность, построить открытое и честное общество.

11. Сохранение наследия: опираться на уникальную идентичность армянского народа и исторический опыт, вдохновляться ими и ориентироваться на них, создавая будущее.

12. Принятие обоснованных решений: требовать от руководства страны и общества, чтобы судьбоносные для Армении решения основывались на фактах, а не на иллюзиях.

Практически все наши рассуждения и обсуждения вращаются вокруг обозначенных шагов. Они могут быть уточнены, дополнены, но самое главное отражают. Их надо брать за основу и действовать.

ՕԼԵԳ ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ

Ղրիմի Վ. Մ. Վերնադսկու անվան
ֆեդերալ համալսարանի
փիլիսոփայության ֆակուլտետի դեկան (ՌԴ),
փիլիսոփայության դոկտոր, պրոֆեսոր
gabroleg@mail.ru

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԸ. ՆՈՐ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳ (ՀԱՅԱՑՔ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻՑ)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիմնաբառեր՝ Հայաստան, Արցախ, Ռուսաստան, Անդրկովկաս, ռազմավարություն, սփյուռք, ապագայի տեսլական, աշխարհաքաղաքականություն:

Հոդվածում ներկայացված են Ռուսաստանի հայ համայնքների զարգացման ռազմավարության հիմնական տարրերը, Հայաստանի և Արցախի հետ նրանց փոխգործակցության հեռանկարները: Հենց այս, ինչպես նաև ցանցային համագործակցության և փոխազդեցության մեջ են Սփյուռքի զարգացումն ու պահպանումը, որոնցում գերիշխող պետք է լինի ազգային ինքնության պահպանման խնդիրը: Այդպիսի փոխազդեցությունն ու համագործակցությունը նոր իմաստ են հաղորդում հայության ֆենոմենին:

OLEG GABRIELIAN

Dean of the Faculty of Philosophy
of the Crimean Federal University
named after V. M. Vernadsky (RF),
Doctor of Philosophical Sciences, Professor
gabroleg@mail.ru

ARMENIA AND ARTSAKH: PROSPECTS FOR A NEW STRATEGY (A VIEW FROM THE RUSSIAN DIASPORA)

SUMMARY

Keywords: Armenia, Artsakh, Russia, Transcaucasia, strategy, diaspora, image of the future, geopolitics.

The article presents the basic elements of the strategy of development of the Armenian communities of Russia, the prospects of their interaction with Armenia and Artsakh. The development of the Diaspora and its preservation is precisely in this interaction, as well as in network cooperation, in which the task of preserving national identity should be dominant. Such interaction and cooperation fill the phenomenon of Armenians with a new meaning.

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ գիտաշխատող,
բ.գ.դ., պրոֆեսոր
grakanagetgasparyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 1991-2021 ԹԹ.

Հիմնաքառեր՝ Արցախ, գրականություն, ազատություն, անկախություն, հայրենասիրություն, Մովսես Կաղանկատվացի, Դավթակ Քերթոդ, Գրողների միություն, Ստեփանակերտ, գրող, Սուրեն Երզնկյան, Գրիգոր Ներսիսյան, Բագրատ Ուլուբաբյան, Մաքսիմ Հովհաննիսյան:

Արցախը հնուց անտի ստեղծել է բարձր գեղարվեստ և իր անփոխարինելի տեղն ունեցել հայ գրականության պատմության մեջ: Ժամանակի հաշվարկն սկսվում է անմիջապես գրերի գյուտից, Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորական առաքելությունից դեպի Արցախ:

Գրական վավերագրերի մեջ առաջինը պետք է հիշատակենք Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմություն»-ը, այնուհետև պետք է տանք Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերի, Մխիթար Գոշի, Կիրակոս Գանձակեցու, Ֆրիկի անունները:

Մ. Կաղանկատվացին 7-րդ դարի հայ մատենագիր է, ծնվել է Հայոց Արևելից կողմանց Ուտիք նահանգի Կաղանկատույք գյուղում: Հայտնի է «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» աշխատությամբ: Օգտվել է V դ. հայ մատենագիրներից, ծանոթ է իրենից առաջ ստեղծված պատմագիտական երկերին: Նրա պատմությունը X դ. շարունակել է Մովսես Դասխուրանցին: Աղվանքի և ժամանակի մասին ի մի բերած բացառիկ արժեքավոր տեղեկությունների հետ մեկտեղ գիրքը հիշարժան է նաև նրանում պահպանված Դավթակ Քերթոդի «Ողբ Ջվանշիր մեծ իշխանի մահվան առթիվ» պոեմով: Մ. Կաղանկատվացին Դավթակին հիշում է որպես տաղաչափական արվեստին ծանոթ, ստեղծագոր-

ծելու մեջ վարժ, քերթողական ընթերցման մեջ առաջադեմ ճարտասանի, որն ուներ արագագիր գրողի վարժ լեզու (Մովսես Կաղանկատվացի, «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Եր., 1969, գիրք 2, գլ. ԼԴ): Ջվանշիրը մեծ իշխան է եղել 637-670 թթ., ահա այս ընթացքում և հետո ապրել ու ստեղծագործել է Դավթակ Քերթողը: Նա ազատ ելումուտ է ունեցել պալատ, հավանաբար, եղել է պալատական բանաստեղծ: Պոեմը հույզով, սիրով գրել է որպես այբբենական ծայրակապ: Դավթակը գրել է նաև այլ տաղեր և մեկնություններ, որոնք մեզ չեն հասել:

Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերը (1045/1050 - 1129) միջնադարի խոշորագույն հոգևոր գործիչներից է, ով իր ծանրակշիռ ավանդն է թողել մատենագրության, տաղերգության, տոմարագիտության և գեղագիտության ասպարեզում: Վարդան Արևելցու վկայությամբ՝ ծնվել է Արցախի Փառիսոս գավառում, որ ներկայիս Շուշիի շրջանն է: Հայրը քահանա էր: Փառիսոսից էր նաև մորեղբայրը՝ Ուռնացի վարդապետը, որի մոտ էլ՝ Հաղպատում, կրթություն է ստացել: Իմաստասերը հասել է վարդապետության աստիճանի, «Սարկավագը» նրա մականունն է: Անիում հիմնել է դպրոց, որի հոչակը տարածվել է: Նրա սաներից են՝ Սամուել Անեցին, Խաչատուր Անեցին, Գրիգոր Անեցին, Հովհաննես Անեցին, Երեմիա Անձրևիկը, Ստեփանոս Զոմզոման և ուրիշներ: Եղել է Անիի մայր տաճարի քահանան: Դավանաբանական հարցեր է քննարկել Հռոմի պապի հետ: Նրան մեծարել և նրանից թողություն ու օրհնություն է խնդրել վրաց Դավիթ Շինարար թագավորը: Թուրք-սելջուկների արշավանքների մասին գրել է «Պատմություն», որը մեզ չի հասել, բայց առանձին հատվածներ պահպանվել են Սամուել Անեցու «Ժամանակագրության» մեջ: Մեզ է հասել արվեստի տեսության հարցեր արծարծող նրա «Բան առ ձագն, որ կոչի սարեկ» փիլիսոփայական պոեմը, որում հեղինակն

արվեստի հարատևության գաղտնիքը տեսնում է բնության օրինաչափություններին հավատարիմ լինելու մեջ:

Արցախյան պատկանելություն ունի նաև միջնադարի մեծ դժգոհը՝ Ֆրիկը: Նա ապրել է Հայաստանի արևելյան կողմում: Ըստ արքեպիսկոպոս Տիրայր Մելիք-Մուշկամբարյանի վարկածի՝ պետք է ենթադրել Սյունիք-Արցախ հատվածը (տե՛ս Ֆրիկ, Դիվան, Նյու Յորք, 1952, էջ 92, արքեպիսկոպոս Տիրայր Մելիք-Մուշկամբարյանի աշխատասիրության): Սկզբում աշխարհական, հետո քարոզիչ Ֆրիկի կյանքը հետագայում անցել է թափառումների մեջ:

Առանձնահատուկ տեղ ունեն Գանձակում ծնված Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագիրք»-ով, առակներով, շինարարական գործունեությամբ և Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց պատմություն» աշխատությամբ, որի մեջ նաև շատ կարևոր վկայություններ կան իրեն նախորդող ու ժամանակակից հեղինակությունների մասին, այդ թվում սրբակրոն Վանական վարդապետի (մահացել է 1251 թ. Խորանաշատ վանքում), ով ևս գործունեություն է ծավալել Հայաստանի Արևելյան կողմում:

Հետագա տարիներին Արցախը հայ գրականությանը, ընդհանրապես՝ հայագիտությանը տվել է շատ երևելի անուններ՝ Մուրացան, Լեո, Ավետիք Բահաթրյան, Տմբլաչի Խաչան (Կոստանդին Մելիք-Շահնազարյան), Լևոն Աթաբեկյան, Թաթուլ Հուրյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Բոգդան Զանյան, Բագրատ Ուլուբաբյան, Ժան Անդրյան,, Սերգեյ Սարինյան, Սևակ Արզումանյան... Այս տեսադաշտում պիտի հիշատակենք նաև Զորայր Խալափյանի, Յուրի Սահակյանի, Զորի Բալայանի անունները: Իսկ Արցախի ազատագրումից հետո ծննդավայր փոխադրվեց Արտաշես Ղահրիյանը:

1920-1930-ական թթ. Բաքվում գործում էր հայ գրողների ասոցիացիա, որը ղեկավարում էր տաղանդավոր քննադատ Սուրեն Երզնկյանը: Նրա նախաձեռնությամբ 1925-ին հիմ-

նադրվում է պրոլետգրողների հայկական բաժանմունքը, լույս է տեսնում «Վիշկա» գրական ամսագիրը, իսկ նրա խմբագրությամբ հրատարակվող հայերեն «Կոմունիստ» թերթը մեծ ուշադրություն էր դարձնում գրական հարցերին: Նրա հրավերով 1927-ին Չարենցը ժամանել է Բաքու, արժանացել ջերմ ընդունելության և երկու ամիս աշխատել «Կոմունիստ» թերթում՝ վարելով գրական բաժինն ու առաջ մղելով երտասարդ նոր սերունդի շնորհալիներին:

Նույն 1925 թ. օգոստոսին բանաստեղծ Գրիգոր Ներսիսյանի ղեկավարությամբ Ստեփանակերտում հիմնադրվում է Ղարաբաղի պրոլետարական գրողների ասոցիացիա, 1929-ին հիմնվում «Կայծ» անունով գրական, գեղարվեստական, քննադատական և ... գյուղատնտեսական ամսագիր, որը, հինգ համար լույս տեսնելուց հետո, այսպես կոչված անվտանգության նկատառումներով, փակվում է, որովհետև գաղափարական զարթոնքն արդեն իսկ վտանգ էր: 1934 թվականին Մկրտիչ Բերբերյանը դարձյալ Ստեփանակերտում հրատարակում է «Գրոհ» գրական-գեղարվեստական, հասարակական-քաղաքական ամսագիրը, որը ևս առաջին համարից հետո նույն տխրահռչակ անվտանգության նկատառումներով փակվում է: Գրիգոր Ներսիսյանը 1936-ին որպես «նացիոնալիստ» ձերբակալվել է, 1937-ին դարձել քաղաքական անհիմն հալածանքների զոհ: 2013 թ. Ստեփանակերտում լույս է տեսել նրա բանաստեղծությունների և պոեմների «Վերջին երգից առաջ» ժողովածուն:

Գրիգոր Ներսիսյանին փոխարինել է Աշոտ Գրաշին, վերջինիս՝ Թաթուլ Հուրյանը: Նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվելու վտանգի սպառնալիքով երկուսն էլ հեռացել են Ղարաբաղից, իսկ Հուրյանը չի վերադարձել պատերազմից: Նրանց հաջորդած բանաստեղծ Միքայել Հարությունյանը ևս երկու շաբաթից հետո հեռացել է Ղարաբաղից՝ ապաստան փնտրելով Հայաստանում: 1946 թվականին Ղարաբաղի

գրական բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար է նշանակվել բանաստեղծ Բոգդան Ջանյանը: 1948-ին Հրաչյա Քոչարի հորդորով շուշեցի տիկնոջ՝ Սոֆյայի ու ԱՄՆ-ից հայրենիք դարձած ղարաբաղցի Ջաքարե Սուվարյանի հետ Ղարաբաղ է այցելել Ավետիք Իսահակյանը, որից հետո սկսվել են նացիոնալիզմի մասով հերթական մեղադրանքներն ու ձերբակալությունները, որոնց պիտի հաջորդեր 1949-ի աքսորը: Ջաքարե Սուվարյանին ու Բոգդան Ջանյանին մեղադրում են նացիոնալիզմի մեջ ու բանտարկում: Բոգդան Ջանյանին փոխարինում է բանաստեղծ Վերդի Վերխաջյանը: 1949 թ. ապրիլի 1-ին պատասխանատու քարտուղար է նշանակվում Բագրատ Ուլուբաբյանը: Կարճ ժամանակաընթացքում նրա շուրջ համախմբվում են Վազգեն Օվյանը, Գևորգ Աղաջանյանը, Գերասիմ Հովսեփյանը, Արմո Լեռնենցը, Գուրգեն Գաբրիելյանը, Ժան Անդրյանը:

Բագրատ Ուլուբաբյանը 1964-ին կազմակերպում և Ստեփանակերտում անցկացնում է Ադրբեջանի գրողների միության շրջիկ լիագումար նիստ, որտեղ չորս հոգու (Սարգիս Աբրահամյան, Իսահակ Ալավերդյան, Գևորգ Օհանյան, Վարդան Բալայան) ընդունում են գրողների միության շարքերը: Դրանից հետո՝ քսան տարի շարունակ, դարձյալ անվտանգության նկատառումներով, Ղարաբաղից ոչ մի հայ գրող այլևս չի ընդունվում գրողների միության անդամ, որ նշանակում էր անդամագրվել ԽՍՀՄ ԳՄ-ին:

1967-ին Բագրատ Ուլուբաբյանը հեռացվում է ԼՂԻՄ գրողների միության պատասխանատու քարտուղարի պաշտոնից, նրան փոխարինում է Գևորգ Աղաջանյանը: Վերջինիս հաջորդում է Արմեն Հովհաննիսյանը: Ի վերջո, 1983-ին ԼՂԻՄ գրողների բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար է ընտրվում բանաստեղծ Վարդան Հակոբյանը:

Ղարաբաղի գրողների միությունը մարզի առաջին կազ-

մակերպությունն էր, որը դուրս եկավ Ադրբեջանի կազմից, ստացավ նոր կարգավիճակ՝ դարձավ միութենական նշանակության առանձին կազմակերպություն: Աստիճանաբար, Ղարաբաղի գրական օջախը նոր կյանք ստացավ՝ հիմնադրվեցին «Արցախ», «Պըլը-Պուղի» հանդեսները, «Եղիցի լույս» գրական թերթն ու «Արցախ» հրատարակչությունը: Ստեղծվեցին Աղայանի, Մուրացանի և Շիրազի անունները կրող գրական ԳՄ մրցանակներ:

Այսպես՝ Արցախի գրական կազմակերպությունը շարունակաբար եղել է հայրենասիրության միջնաբերդ, որը 1968-ին և 1988-ին Մոսկվա հղած նամակներով իրազեկեց, 1988-ից սկսած ցույցերով ու հանրահավաքներով գաղափարապես նախապատրաստեց, Ազգային ժողովներում ընդունված որոշումներով օրինականացրեց և նպաստեց զինված պայքարով Արցախի ազատագրմանը: Սա հայոց պատմության ամենալուսավոր էջերից մեկն է: Արցախյան ազատամարտի տարիներին գրիչը զենքով փոխարինեցին Գագիկ Բեգլարյանը, Աշոտ Բեգլարյանը, Ռոբերտ Եսայանը, Սեյրան Քամայանը, Լեռնիկ Հակոբյանը, Դավիթ Շիրինյանը, Արիս Արսենին (Գրիգորյան), Սպարտակ Հակոբյանը և ուրիշներ:

Արցախի ազատագրումից հետո ավելի հիմնավոր գրական գործունեություն է ծավալում գրողների միությունը, որի կազմում վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում ընդգրկվել է ավելի քան 60 հեղինակ: Այս տարիներին միությունն անփոփոխ ղեկավարել է Վարդան Հակոբյանը: Միության ջանքերով 2012-ի հոկտեմբերի 15-19-ին «Գրողը՝ խաղաղության մունետիկ» խորագրով Արցախում կազմակերպվել է պոեզիայի միջազգային փառատոն, որն օտարերկրյա գրողների համար լավ առիթ էր ծանոթանալու ազատագրված Արցախին և գրական ստեղծագործություններ նվիրելու լեռնային այդ չքնաղ երկրամասին:

Միությունը 2013 թվականից կազմակերպել է նաև մուրացանյան ընթերցումներ, որոնց վերջին հանգրվանը միշտ եղել է գրողի ծննդավայր Շուշին: Այս տարիներին ԱԳՄ-ն հրավիրել է պարբերական համագումարներ, հրատարակել բազմաթիվ գրքեր, լույս ընծայել պարբերականներ, կազմակերպել շնորհանդեսներ և քննարկումներ:

Ինքը՝ Վարդան Հակոբյանը, հանդես է եկել բազմաթիվ գրքերով, որոնց հայրենասիրական ոգին շաղախված է մերթ քանահյուսական գրույցներով, մերթ խոհական դատողություններով: Առանձին դեպքերում նրա պոեմներից ու բանաստեղծություններից հառնում են պատմական ու ժամանակակից հերոսական կերպարներ: Հիշատակենք հեղինակի ժողովածուներից մի քանիսը, որոնց վերնագրերն իսկ ասում են ամեն ինչ՝ «Ամարասի զանգերը» (1989), «Արցախա ծուխ» (1989), «Մեսրոպ Մաշտոցն Ամարասում» (1990), «Տաճարն Աստծո» (1991), «Սոսե» (1994):

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի օրերին Պոլ Էյլուարի գրած հայտնի «Ազատություն» բանաստեղծության շնչով է ստեղծված նրա «Արցախ» ծոներգը. այնպես, ինչպես ֆրանսիացի բանաստեղծն ամեն ինչի վրա գրում էր «ազատություն» բառը, նույն կերպ հայ բանաստեղծի համար ամեն ինչ Արցախ է հոդում: Առանձին թերթիկների վրա տպագրված Էյլուարի բանաստեղծությունը թռուցիկի պես ինքնաթիռից շաղ են տվել Փարիզի վրա, իսկ Հակոբյանի բանաստեղծությունը հնչեց կյանք մտնող մանուկ արցախցիների շուրթերին:

Այդպիսին է նաև Սոկրատ Խանյանի «Արցախ» բանաստեղծությունը՝ «Քաղցր բառս՝ Արցախ, // Բերք ու բարս՝ Արցախ, // Վտանգների պահին // Գաղտնաբառս՝ Արցախ»:

Գրական այս ընտանիքում առանձնակի տեղ ունի պայծառ մի անուն՝ Մաքսիմ Հովհաննիսյանը: Արցախյան նյութով նա ստեղծել է արժեքավոր գրականություն:

Հիշատակության արժանի են նրա «Մենք» (1990), «Արցախիմ, ցավիմ» (2004), «Չաստվածների խնջույքը» (2 գրքով, 2008-2014) գրքերը: Նրա երկերը Ստեփանակերտում լույս են տեսել 5 հատորով: Որպես ռադիոհաղորդումների, «Խորհրդային Ղարաբաղ» (հետագայում՝ «Արցախ») օրաթերթի գլխավոր խմբագիր, թատրոնի տնօրեն, լրատվական մարմինների ղեկավար մշտապես լինելով մտավոր կյանքի առաջին գծում՝ նա տեսել է օրըստօրե էջ առ էջ լրացվող Արցախի պատմությունը, որի խոնարհ գրիչն էր նաև ինքը, որ կյանքի իրական ազդակներով ծավալեց իր խոհերն ու խորհրդածությունները:

Առանձին սիրով եմ ուզում հիշատակել Գուրգեն Գաբրիելյանի «Արցախյան շարական», բանահյուսական շնչով ծնված «Ղարաբաղի հորովել», Հրաչյա Բեգլարյանի «Ղարաբաղցին» բանաստեղծությունները, որոնք վերածվել են շատ հուզիչ երգերի: Այսպես՝ որտեղ սիրտն է երգում, այնտեղ բառերը կյանք են առնում և մնում ժողովրդի հիշողության մեջ:

Արցախյան ծագումով գրողներն իրենց գործունեությունը շարունակում են նաև Երևանում: Շատ արդյունավետ է Բակուրի գործունեությունը, որը գրքեր է հրատարակել նվիրված Շուշիին, ազատամարտին («Արցախյան գոյամարտի համահավաք», 5 հատորով, Եր., 2008-2011), նաև պատմավեպեր՝ «Վաչագան Բարեպաշտ» (2019), «Ջամասպ և Կավատ Սասանյան արքայից արքաները» (2021), որոնք նվիրված են միջնադարյան Արցախի պատմության առանձին դրվագների ու պատմական գործիչների: Նրա ընդգրկումները լայն են. վեպերից «Շուշեցու հիշատակարանը» (Եր., 2013) ունի վավերագրական հիմք, իսկ «Երկրագնդի մանրէ տիրակալը» (Եր., 2016) գիտաֆանտաստիկ բնույթ:

2018-ին Երևանում լույս տեսավ Սանկտ Պետերբուրգում վերահաստատված Լևոն Ադյանի «Հեռացող եզերք»

վեպոեքվիեմը՝ թաթախված հայրենի հող ու ջրի կարոտով և այս մեծ աշխարհում՝ որպես տոհմիկ հայ, մարդկային բարձր արժանապատվությամբ ապրելու պահանջով: Իսկ այդ արժանապատվության չափը սերն է, թեկուզ նա լինի թշնամու ցեղից, իսկ դեպքերի միջավայրը լինի Բաքուն: Փորձություն է, բայց պետք է դիմանալ, որովհետև բարոյական աշխարհում, ի վերջո, հաղթում է ոչ թե վայրագ ուժը, այլ մարդկայինը, հո՛ւյժ մարդկայինը: Այս ամենը, իհարկե, միայն... ասպետական վեպերում, այլ կերպ՝ արվեստի իրականության մեջ, որովհետև թշնամանքն ու անհանդուրժողականությունը տանում են դեպի պատերազմ: Դառը պարտություն գուժող վերջին պատերազմից հետո վեպն արդյո՞ք այդ ներշնչանքով կգրեր հեղինակը, որովհետև հաղթողը, այո՛, ձգտում է հաշտության, պարտվողը՝ վրեժի... Մինչև վերջին պատերազմը մենք հաղթող էինք, իսկ Բաքուն դարձել էր հակահայ քարոզչության որջ...

Առանձնահատուկ ուզում եմ անդրադառնալ բանաստեղծական բազմաթիվ գրքերի հեղինակ Հրանտ Ալեքսանյանի գործունեությանը: 1998-ին Ստեփանակերտում նա հիմնադրել է «Ոգի-Նաիրի» գեղարվեստի կենտրոնը, որ հիմնականում միտված է գեղարվեստական ու մշակութային բարձրարժեք գործերի հրատարակությանն ու նորարարական գեղարվեստական տարբեր ձեռնարկումների կազմակերպմանը: 2002 թվականից կենտրոնը հրատարակում է «Գեղարմ» գրական-թարգմանական հանդեսը, և մինչև 2020 թ. հունիսը լույս է ընծայել 65 համար: 2010 թվականից հանդեսի մատենաշարով կենտրոնը հրատարակում է թարգմանական գրականություն. մինչ այժմ լույս է տեսել ավելի քան 50 անուն գիրք, որոնց մեծ մասը ռուսական և չինական գրականության ու մշակույթի լավագույն նմուշներ են և առաջին անգամ են հրատարակվում հայերեն: Կենտրոնի և «Գեղարմ»-ի շուրջ ձևավորվել է արցախցի թարգմա-

նիչների խումբ, որն իրականացնում է հրատարակչական նախագծերի զգալի մասը: Ընդգրկված են նաև Հայաստանի ու սփյուռքի թարգմանական ուժերը: Ինչպես «Գեղարմ» հանդեսն, այնպես էլ նրա մատենաշարով լույս տեսնող գրքերը տարածվում են Արցախի կրթամշակութային հաստատություններում, բանակային գորամասերում, նաև՝ Հայաստանում ու սփյուռքում:

«Ոգի-Նաիրի» հրատարակչությունն, ահա, նախաձեռնել և կյանքի է կոչել մի շարք արժեքավոր թարգմանական ծրագրեր, որոնց նպատակն է՝ հայ ընթերցողին ներկայացնել օտարալեզու աշխարհահռչակ հեղինակների, ինչպես նաև ծանոթացնել համաշխարհային գրականության լավագույն նմուշների հետ: 2010-2021 թթ. կենտրոնն իրագործել է ռուսական, արևմտյան, չինական գրականության մի քանի տասնյակ նշանակալից նախագծեր, մասնավորապես՝ «Ռուս կոնցեպտուալ պոեզիա», «Արդի ռուսական վերլիբր», «Ռուս այլախոհական պոեզիա», Լև Տոլստոյին նվիրված փաստագրական երկու վեպ, Վասիլի Գրոսմանի «Կյանք և ճակատագիր» երկհատոր վեպը, «Քսաներորդ դարի ռուսական պատմվածք» ժողովածուն: Հայերեն են հրատարակվել այնպիսի նշանավոր հեղինակներ, որոնց անուններն իսկ շատ բան են ասում՝ Ֆյոդոր Սոլոգոյ, Միխայիլ Բախտին, Յուրի Լուտման, Անդրեյ Պլատոնով, Պավել Ֆլորենսկի, Անդրեյ Բելի, Վառլամ Շալամով, Ալեքսանդր Սոլժենիցին, Իոսիֆ Բրոդսկի, Սերգեյ Դովլաթով: Նաև «Թատերախաղեր Արևմտյան գրականությունից», Ինգերորգ Բախման ... Հայերեն են թարգմանվել «Չինական մտքի և մշակույթի հիմնական հասկացություններ»-ի յոթ հատորները, որոնք հայ ընթերցողին ներկայացնում են Չինաստանի պատմության ու մշակույթի առանցքային գաղափարները, լեզվի և մտածողության առանձնահատկությունները, մշակութային զարգացման համայնապատկերը: Թարգմանվել են նաև չի-

նական գրականության ու մշակույթի առանձին ոլորտներին՝ փիլիսոփայությանը, ավանդական ծեսերին, գրականությանը նվիրված աշխատություններ՝ «Չինական մշակույթի քրեստոմատիա», Յիծիե Թան, «Կոնֆուցիականություն, բուդդայականություն, դաոսիզմ, քրիստոնեություն և չինական մշակույթ», Դոնգ Քիանգ, «Ամուսնություն», «Փառատուններ», «Կացարաններ», Ուան Յուոլիան, «Մերձակցության աստիճաններ», Ու Չուն, «Չինական մշակույթ. փիլիսոփայություն» և այլն:

Անցած տարիներին կենտրոնի նախաձեռնությամբ կազմակերպվել են դեկորատիվ-թատերական բնույթի նորարարական ոճով մի շարք ցուցահանդեսներ, նորովի ցուցադրելով Արցախում ստեղծագործող արվեստագետների ներուժը:

Կենտրոնը մասնակցել է տարաբնույթ մշակութային միջոցառումների ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ արտասահմանում: Մասնավորապես, ինքը՝ բանաստեղծական քսանգրքի հեղինակ Հրանտ Ալեքսանյանը, գրական-մշակութային միջազգային միջոցառումների է մասնակցել Ստեփանակերտում, Երևանում, Մոսկվայում, Լեհաստանում, Կոլումբիայում, Չինաստանում: Նորի որոնումներն ավելի ցայտուն են արտահայտվել նրա «Ոգու մատրիցա» (Ստեփանակերտ, 2014), «Ոսկրե երկնքի տակ» (Ստեփանակերտ, 2017) ժողովածուներում: Նրա գործերը թարգմանաբար լույս են տեսել ռուսերեն (1919, Մոսկվա) և սերբերեն (Սարաևո, 1920), շարքերը՝ շուրջ 15 լեզուներով: Միաժամանակ նշենք, որ այլ լեզուներով թարգմանվել են նաև արցախի շատ հեղինակներ և ճանաչելի դարձրել իրենց վաստակը:

Մինչև 2021 թ. օգոստոսի ընդգրկումով հավելվածի կարգով ներկայացնում են **«Գեղարմ» հանդեսի մատենաշարով «ՈԳԻ-ՆԱԻՐԻ»-ի հրատարակած գրքերի ժամանակագրական ամբողջական մատենագիտությունը (հավելված 1):**

Արցախի յուրաքանչյուր բանաստեղծ գրական սահմանա-
 պահ է: Եվ ամենևին պատահական չէ, որ նրանց ստեղծա-
 գործությունը խորապես տոգորված է ազատագրական պայ-
 քարի պատմությամբ, Արցախի բնաշխարհի գեղեցկու-
 յամբ, արցախցու բնատուր հայրենահիացումով: Գրողնե-
 րից, մշակույթի գործիչներից շատերը ոչ միայն գրչով ու
 վրձինով, այլև գենքը ձեռքին նետվեցին մարտի: Որպես
 հրետանավոր խիզախած Ռոբերտ Եսայանը հարցազրույց-
 ներից մեկում ասես բոլորի անունից ասում է. «Արցախյան
 շարժումն ազդարարեց Նոր մտածողության սկիզբը: <...>:
 Արցախում ստեղծվող գրականության հիմքում բաբախում է
 դիմադրության ոգին, ինքնության հաստատման և հայ ցեղի
 պահպանման խնդիրը: Ամբողջ XX դարը Դիմադրության ու
 Պայքարի ժամանակաշրջան է: Եվ, բնականաբար, այդ ժա-
 մանակաշրջանում ստեղծված գրականությունն էլ կարելի է
 անվանել Դիմադրության ու Պայքարի գրականություն»
 («Քառս և լույս», Ստեփանակերտ, 2015, էջ 229-231): Այս
 մտայնության արտահայտություն են Նվարդ Սողոմոնյանի
 ««Կոլցո» օպերացիա» (Ստեփանակերտ, 2009), Նվարդ
 Ավագյանի «Սահմանային գոտի» (Ստեփանակերտ, 2009),
 Վարդգես Բաղդյանի «Տեսադաշտ. 1988-1994» (Ստեփա-
 նակերտ, 2013), Կոմիտաս Դանիելյանի «Արցախն իմ տունն
 է» (Ստեփանակերտ, 1994), «Արցախը՝ չսանձած նժույգ»
 (Ստեփանակերտ, 2001) «Պորտալար» (Եր., 2007) գրքերը,
 որոնց հիմքն իրական Արցախն է՝ իր մաքառումների պատ-
 մությամբ ու մարդկանցով: Կոմիտաս Դանիելյանը կազմել է
 նաև «Վերջին գնդակը» պատմվածքների ժողովածուն (Ստե-
 փանակերտ, 2005):

Ոչ միայն նյութն է այլև արդիականության պահանջը, որ
 այս կամ այն կերպ զգալի է հիշյալ հեղինակների գրքերում:
 Այս տեսակետից առավել ցայտուն տպավորություն է թող-
 նում Սլավի - Ավիկ Հարությունյանի բանաստեղծությունների

«Երկինք և երկիր» (Եր., 2014) ժողովածուն, որն առիթ ունեցել էմ գրախոսելու և գնահատելու (տես՝ «Գրական թերթ», Եր., 2015, թիվ 19, 5 հունիս), ուստի խոսքս չեմ մանրամասնի:

Նշվածներից բացի Արցախում ապրած-ապրող գրողներից հիշատակենք անուններ՝ Վազգեն Օվյան, Արմեն Հովհաննիսյան, Մարտիրոս Ոբն, Նորել Գասպարյան, Մարսել Պետրոսյան, Դավիթ Միքայելյան... Արցախում ապրող և ստեղծագործող գրողների վաստակն ամփոփված է ոչ միայն առանձին գրքերում, այլև բազմահատորյակների մեջ: Ավագների կողքին նաև երիտասարդներն են և նրանց մեջ շնորհալի բանաստեղծ Վիտալի Պետրոսյանը...

Գրողների կողքին նաև գրականագետներն են, առավելապես՝ գիտության երիտասարդ թեկնածուներ, որոնցից հատկապես ցանկանում եմ առանձնացնել Նարինե Հովհաննիսյանին, որի «Հայրենիքի գաղափարաբանությունը և ցեղասպանությունը խորհրդահայ գրականության մեջ» աշխատությունը 2018 թվականին Երևանում և Ստեփանակերտում միաժամանակ ունեցավ երկու հրատարակություն:

Այս տարիներին լույս տեսած գրքերից ցանկանում եմ առանձնացնել Արցախի անկախության 25-ամյակին նվիրված «Բառը սահմանի վրա» (Ստեփանակերտ, 2016) ժողովածուն, որի մեջ ընդգրկված է 46 բանաստեղծ ու արձակագիր: Նշանակալի հրատարակություններ են Արցախի գրական-մշակութային պատկերը լրացնող «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1966-1994» հանրագիտարանը (Եր., 2004), Արմեն Սարգսյանի «Ղարաբաղի բարբառի բառարան» (Եր., 2013), Սլավա Սարգսյանի «Արցախի բնակավայրերը» (Եր., 2018) աշխատությունները: Ավելացնեմ նաև «Արդի հայ քնարերգություն» (2 հատորով, Եր., 2008-2010) ժողովածուն, որի մեջ ժամանակակից հայոց բանաստեղծությունն է՝ Հայաստան, Արցախ, Սփյուռք պայմանա-

կան բաժանումով: 2018-ին վերահրատարակվել է 1895-ին լույս տեսած Մակար Բարխուդարյանի «Արցախ» ուսումնասիրությունը:

Հիացմունքով ուզում եմ անդրադառնալ «Արցախի ժողովրդագիտությունը» 20 հատորանոց մատենաշարին, որի «Ազգագրություն» ենթաշարքի 6 մեծադիր ու շքեղ հատորները լույս են տեսել 2019-2021 թվականներին: Պետք է հաջորդեն Արցախի բանահյուսությանը, բարբառային գրառումներին ու բարբառին նվիրված ուսումնասիրությունների մատենաշարերը: Սա այլ բան չէ, քան Արցախի հանրագիտարան՝ ստեղծված հին ու նոր սերունդների կողմից: Հրատարակիչը Արցախի պետական համալսարանն է՝ ռեկտոր Արմեն Սարգսյանի նախագահությամբ:

Անկախության տարիներին պետական պատվերի շրջանակներում գրողներն Արցախում, հենց Ստեփանակերտի հրատարակչություններում լույս ընծայեցին ոչ միայն իրենց երկերի հերթական ժողովածուները, այլև բազմահատորյակներ: Այսինքն՝ պետական աջակցությունը եղել է անխափան ու անընդմեջ, ինչն էլ նպաստել է ստեղծագործական հրատարակչական վերելքին: Պետական այսպիսի աջակցությանը բարի հայացքով կարող են նայել Երևանում և սփյուռքում ապրող և ստեղծագործող նրանց գրչընկերները:

Ինչպես Ստեփանակերտում, այնպես և Երևանում կազմակերպվել են նրանց գրքերի շնորհանդեսները, տպագրվել են գրախոսություններ ու հոդվածներ, նրանցից շատերն արժանացել են պետական և գրական բարձր պարգևների: Արցախի գրողների վաստակը դիտվել ու գնահատվել է համահայկական չափանիշերով. այդպես էլ լինելու է ընդմիշտ:

Հավելված 1.

- Թատերախաղեր Արևմտյան գրականությունից, 2010:
- Իոսիֆ Բրոդսկի, Տեղատարափի շաչունը, բանաստեղծություններ, 2011:
- Միխայիլ Բախտին, Դոստոևսկու պոետիկայի խնդիրները, 2012:
- Սիրիուսի սրնգահարները (Վ. Խլեբնիկով, Ն. Գումիլյով, Վ.Խոդասևիչ), բանաստեղծություններ, 2012:
- Սերգեյ Դովլաթով, Միայնակների երթը, պատմվածքներ, 2012:
- Յուրի Լոտման, Միֆ. Անուն. Մշակույթ, գրականագիտություն, 2012:
- Վառլամ Շալամով, Կոլիմյան պատմվածքներ, 2012:
- Ժարկո Միլենիչ, Լեոնը՝ հրաշագործի աշակերտը, հեքիաթ-վիպակ, 2013:
- Պավել Ֆլորենսկի, Իկոնոստաս, 2014:
- Ռուս կոնցեպտուալ պոեզիա (Դ. Պրիգով, Վ. Նեկրասով, Լ. Ռուբինշտեյն), 2014:
- Հենրիխ Սապգիր, Զուգահեռ մարդը, բանաստեղծություններ, 2014:
- Վասիլի Գրոսման, Կյանք եւ ճակատագիր, վեպ, 2 գրքով, 2014:
- Կամուրջների խռովությունը. Մետամետաֆորիստներ, բանաստեղծություններ, 2015:
- Ալեքսանդր Սոլժենիցին, Մատրյոնայի կալվածքը, պատմվածքներ, 2015:
- Անդրեյ Պլատոնով, Չևենգուր. Գուբը, պատմվածքներ, 2015:
- Արդի ռուսական վերլիբր, բանաստեղծություններ, 2015:
- Չինաստանի մշակույթի քրեստոմատիա, 2015:
- Ջիդի Մաջիա, Հրեղեն խոսքեր, բանաստեղծություններ, 2015:
- Մա Քայ, Սրտի արձագանքներ, բանաստեղծություններ, 2015:
- Եվգենի Վոդյազկին, Լավր, վեպ, 2015:
- Քայ Տյանսին, Խաղաղ կյանքի երգը, բանաստեղծություններ, 2015:
- Ռուս այլախոհական պոեզիա, բանաստեղծություններ, 2015:
- Չինական մտքի եւ մշակույթի հիմնական հասկացություններ, հ. 1-9, 2016-2021:

Յու Զիան, Անձրեւից պատսպարվող թռչունը, բանաստեղծություններ, 2016:

Պավել Բասինսկի, Լև Տոլստոյ. Փախուստ դրախտից, վավերագրական վեպ, 2016:

Չժան Յզի-յան, Երագ ծովի մասին, բանաստեղծություններ, 2016:

Վան Զենչկի, Երիտասարդ վանականի սիրո պատմությունը, 2016:

Լյուդմիլա Պետրովսկայա, Սեր. Երջանկություն. Ռեքվիեմ, պատմվածքներ, 2016:

Անդրեյ Բելի, Պետերբուրգ, վեպ, 2016:

Դիկոտոսներ. Անհայտ պոետների ապաստան, բանաստեղծություններ, 2016:

Ռուս մինիմալիստներ, բանաստեղծություններ, 2016:

Իձյե Թան, Կոնֆուցիականությունը, բուդդայականությունը, դաուսիզմը, քրիստոնեությունը և չինական մշակույթը, 2016:

Սյուն Շի-ի, Երկնային կամուրջը, վեպ, 2016:

Դոնգ Քիանգ, Ամուսնություն, ազգագրություն, 2017:

Դոնգ Քիանգ, Կացարաններ, ազգագրություն, 2017:

Ինգերորգ Բախման, 30-րդ տարին, պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, 2017:

Զիդի Մաջիա, Ընծառյուծից մինչև Մայակովսկի, բանաստեղծություններ, 2017:

Անդրեյ Վոլոս, Վերադարձ Փանջիռուդ, վեպ, 2017:

Դոնգ Քիանգ, Թաղում, ազգագրություն, 2017:

Դոնգ Քիանգ, Փառատոներ, ազգագրություն, 2017:

Դոնգ Քիանգ, Ուտեստներ, ազգագրություն, 2017:

Սյաո Յյան, Վիշապի մորուքներն ընդդեմ նախագծերի, գրականագիտություն, 2017:

Ուան Յուլիան, Մերձակցության աստիճաններ, գրականագիտություն, 2017:

Ֆյոդոր Սոլոգուբ, Չնչադևը, վեպ, 2018:

Ու Չուն, Չինական մշակույթ. Փիլիսոփայություն, 2018:

Ս. Ուեյսին, Ճ. Սյուն, Չինաստանի յուրահատկությունները: Չինաստանի համաշխարհային ժառանգությունը, 2018:

Աղի ծայնը. 20-րդ դարի ետոթսունական թվականների սերունդի չին գրողների պատմվածքներ, 2019:

20-րդ դարի ռուսական պատմվածք, 2019:

Գվինեթ Լյուիս, Քաոսի հրեշտակները, բանաստեղծություններ, 2020:

Պավել Բասինսկի, Լեւ Տոլստոյ. Ազատ մարդը, վավերագրական վեպ, 2020:

Յերինգ Նորբու, Փրկված գառը, տիբեթյան պատմվածքներ, 2020:

Չժան Յավեն, Դարերի կանչը. Մտորումներ Հոնկոնգի մասին, 2020:

Կոնֆուցիոս, Զրույցներ, 2020:

Մարիա Գրեչ Գանադո, Երիզվածք, բանաստեղծություններ, 2021:

Էլիզաբեթ Քրիստին Յոկուլսդոտիր, Սեր, նյարդերի քայքայում. Ոչ մի պար Ձուկ-քարի վրա, բանաստեղծություններ, 2021:

DAVID GASPARYAN

Researcher of the IH, NAS RA,
Doctor of Philological Sciences, Professor
grakanagetgasparyan@gmail.com

LITERARY LIFE IN ARTSAKH IN THE YEARS OF INDEPENDENCE (1991-2021)

SUMMARY

Keywords: Artsakh, literature, freedom, independence, patriotism, Movses Kagankatvatsi, Davtak Kertogh, Writers' Union, Stepanakert, writer, Suren Yerznkian, Grigor Nersisyan, Bagrat Ulubabyan, Maxim Hovhannisyan.

Artsakh has created high art since ancient times and has had an irreplaceable place in the history of Armenian literature. The calculation of time begins directly with the invention of letters, the enlightenment mission of Mashtots - enlightening mission to Artsakh.

In the literary documents we should first mention Movses Kagankatvatsi's "History from Aghvan", then we should mention the names of Hovhannes Sarkavag Imastaser, Mkhitar Gosh, Kirakos Gandzaketsi, Frick. Along with the exceptionally valuable information about Aghvank, Gandzaketsi's book is also memorable with Davtak Kertogh's poem "Lament = Cry on the Death of the Great Prince".

In 1920-1930s there was an association of Armenian writers in Baku, headed by the talented critic Suren Yerznkian. On his initiative, the Armenian Department of Proletarian Writers was founded in 1925, the literary magazine "Vishka" was published, and the Armenian newspaper "Communist", published by him, paid great attention to literary issues.

In 1925 the Association of Proletarian Writers of Karabakh was founded in Stepanakert under the leadership of the poet Grigor Nersisyan in August 1929 and it was a danger for Azerbaijan. In 1934, Mkrtich Berberyan again published the literary-artistic, social-political magazine "Groh" in Stepanakert, which was closed after the first issue for the same infamous security reasons.

Prior to the declaration of independence, the Artsakh Literary Organization was headed by many people, including Tatul Huryan, Bogdan Janyan, and Bagrat Ulubabyan. Poet Vardan Hakobyan assumed that responsible position during the years of independence.

The Karabakh Writers' Union was the first organization in the region to leave Azerbaijan and become a separate organization of union significance. Gradually, the Karabakh literary center received a new life: they founded "Artsakh", "Pell-Pughi" magazines, "Let there be light" literary newspaper and "Artsakh" publishing house. Literary awards bearing the names of Aghayan, Muratsan and Shiraz were created.

Thus, the Artsakh literary organization has always been a stronghold of patriotism, which informed Moscow in letters in 1968 and 1988, ideologically prepared it with demonstrations and rallies since 1988, legalized it by decisions of the national assemblies of the region and contributed to the liberation of Artsakh through armed struggle.

Today, more than 60 writers of different generations live and work in Artsakh, publish their books in Stepanakert. Poet Hrant Aleksanyan carries out serious activities in the field of translated literature of pan-Armenian significance.

ДАВИД ГАСПАРЯН

Научный сотрудник ИИ НАН РА,
Доктор филологических наук, профессор
grakanagetgasparyan@gmail.com

ЛИТЕРАТУРНАЯ ЖИЗНЬ В АРЦАХЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-2021 ГГ.)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Арцах, литература, свобода, независимость, патриотизм, Мовсес Каганкатваци, Давтак Кертог, Союз писателей, Степанакерт, писатель, Сурен Ерзнкян, Григор Нерсисян, Баграт Улубабян, Максим Оганесян.

Арцах издревле создавал высокое искусство и занял незаменимое место в истории армянской литературы. Отсчет времени начинается непосредственно с изобретения букв, просветительской миссии Маштоца в Арцахе.

В литературных документах сначала следует упомянуть имя Мовсеса Каганкатваци и его книги «История кавказских албан», затем следует упомянуть имена Ованеса Саркавага Имастасера, Мхитара Гоша, Киракоса Гандзакеци, Фрика. Наряду с исключительно ценной информацией об Агване книга Гандзакеци примечательна еще и стихотворением Давтака Кертога «Плач по поводу смерти великого князя».

В 1920-1930-е годы в Баку действовала ассоциация армянских писателей, которую возглавлял талантливый критик Сурен Ерзнкян. По его инициативе и под руководством поэта Григора Нерсисяна в 1925 г. в Степанакерте была создана Армянская организация пролетарских писателей, также издавался литературный журнал «Вышка», а издаваемая им армянская газета «Коммунист» уделяла большое внимание литературным вопросам.

Основанный Г. Нерсисяном журнал «Кайц» представлял опасность для Азербайджана и был закрыт в августе 1929 г. В 1934 г. Мкртич Берберян снова издал в Степанакерте

литературно-художественный, общественно-политический журнал «Грох», который был закрыт после выхода первого номера по тем же печально известным соображениям безопасности.

До провозглашения независимости Арцахскую литературную организацию возглавляли многие, в том числе Татул Гурян, Богдан Джанян и Баграт Улубабян. Эту ответственную должность за годы независимости занял поэт Вардан Акопян.

Союз писателей Карабаха был первой организацией в регионе, которая покинула Азербайджан и стала отдельной организацией союзного значения. Постепенно литературный центр Карабаха получил новую жизнь: были созданы журналы «Арцах», «Пылы-Пуги», литературная газета «Да будет свет» и издательство «Арцах». Созданы литературные премии с именами Агаяна, Мурацана и Шираза.

Таким образом, Арцахская литературная организация всегда была оплотом патриотизма, которая информировала Москву в письмах в 1968 и 1988 гг., идеологически готовила ее демонстрациями и митингами с 1988 г., легализовала решениями национальных собраний региона и способствовала освобождению Арцаха путем вооруженной борьбы.

Сегодня в Арцахе живут и работают более 60 писателей разных поколений, которые издают свои книги в Степанакерте. Поэт Грант Алексанян ведет серьезную деятельность в области переводческой литературы всеармянского значения.

**ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐՆ ԱՐՅԱՆՈՒՄ.
ԱՊԱԳԱՅԻ ՏԵՍԼԱԿԱՆ**

Հիմնաքառեր՝ 1994 թ. մայիսի 12-ի զինադադար, ազգային փոքրամասնություններ, նավթահանքեր, պատերազմ Արցախի դեմ, ռուս խաղաղապահ առաքելություն, ազատագրում, հայկական պետականություն:

Հայկական փորձագիտական դաշտում հաճախ են քննարկվում հարցեր՝ կապված 1994 թ. մայիսի 12-ին ադրբեջանական և հայկական կողմերի միջև կնքված անժամկետ զինադադարի և դրան անմիջապես հաջորդած «Դարի գործարքի» ներքին թելերի հետ: Հիշում ենք, որ 1994 թ. սեպտեմբերի 20-ին 8 պետությունների 13 խոշոր ընկերությունների մասնակցությամբ Բաքվում ստորագրվեց նավթի արդյունահանման խոշոր գործարք: Ադրբեջան, ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Թուրքիա, Նորվեգիա, ՌԴ, Ճապոնիա, Սաուդյան Արաբիա: Ահա այն երկրները, որոնք սկսեցին խոշոր ներդրումներ անել Ադրբեջանում՝ նավթի արդյունահանման և վաճառքի համար: Եվ որպեսզի դա արդյունավետ ու շահավետ լիներ, պետք է խաղաղություն տիրեր տարածաշրջանում:

1994-ի մայիսին ստորագրվեց զինադադարի համաձայնագիրը, 4 ամիս անց՝ սեպտեմբերի 20-ին եղավ գործարքը:

Հետագա տարիներին համաշխարհային խոշոր ընկերությունները սկսեցին ներդրումներ անել Ադրբեջանում: Նավթը դարձավ այդ երկրի գլխավոր և թերևս միակ հարստությունը: Ադրբեջանը սկսեց փող կուտակել:

Միայն «Ազերի», «Չիրաք» և «Գյունեշ» նավթահանքերում

հայտնաբերվել էր 731 մլն տոննա նավթ, որի արդյունահանման համար ամենասկզբում ներդրվեց 11,5 մլրդ դոլար:

Շինարարական ու նախապատրաստական աշխատանքները տևեցին 5 տարի, և 1999 թ. դեկտեմբերին ադրբեջանական նավթային տանկերները առաջին անգամ սկսեցին նավարկել դեպի համաշխարհային շուկաներ: Սկսվեց հետհաշվարկը: Ադրբեջանը այդ օրվանից սկսեց փող կուտակել պատերազմի պատրաստվելու համար:

Հետագա տարիներին Ադրբեջանում ավելի մեծ ծավալների հասավ նավթարդյունահանումը՝ գերազանցելով օրական 2 մլն բարելը: Դա ռեկորդային ցուցանիշ էր: Համաշխարհային հսկաները բառացիորեն դատարկում էին Ադրբեջանի նավթամբարները՝ միլիարդներ փոխանցելով այդ երկրին: Ադրբեջանում գրոյական մակարդակի իջավ մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, իշխանությունը կենտրոնացվեց Ալիևների և Փաշաևների կլանների ձեռքում, բռնապետությունը այդ երկրի բոլոր ոլորտներում էր: Միջազգային կազմակերպություններն ու գերտերություններն աչք էին փակում Ադրբեջանի ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ բռնաճնշումների, խոսքի ազատության սահմանափակումների, պատվիրված սպանությունների և հայկական կողմի նկատմամբ ագրեսիայի վրա:

Ադրբեջանը զենք էր գնում ամենատարբեր շուկաներից և աստիճանաբար մեծացնում ագրեսիվ հռետորաբանությունն ու շփման գծի սադրանքները: Եթե մինչև 2006-2007 թվականները Ադրբեջանի կողմից կրակում էին ավտոմատներով, ապա հետագա տարիներին դրանց ավելացան ավելի խոշոր տրամաչափի զենքեր, ականանետեր, երբեմն հրետանի, իսկ 2015-ից նաև կրակեցին տանկերը:

Հաճախ ես ասում եմ, որ Ադրբեջանի նման թշնամին մեզ համար նվեր է, քանի որ երբեք չի թաքցրել իր նպատակները, երբեք կեղծ խաղաղասիրություն չի արել: Դա լավագույն

ցուցիչն է՝ թշնամու գործողությունները հաշվարկելու և պատասխան քայլեր անելու համար: Հայկական կողմը, սակայն, համարժեք կերպով չէր պատրաստվում պատերազմին, ինչը ուներ օրյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ:

Նախ՝ պատերազմից հետո Արցախը մեծածավալ թալանի ենթարկվեց հենց հայերի կողմից: Թշնամու թողած տներն ու գործարանները փոխանակ հատկացվեին փախստականներին և վերաբնակեցվեին, հիմնահատակ կործանվեցին և մեծ մասամբ ջարդոնի անվան տակ տեղափոխվեցին այլ երկրներ: Արցախի ռեսուրսները հիմնականում մսխվեցին ՀՀ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաների և ասֆալտի ֆիդայիների կողմից, իսկ իրական կռիվում ու երկիր ազատագրողը մնաց նույն կարգավիճակում:

Հայաստանում սկսվեց կապիտալի նախնական կուտակման մրցավազք, ինչը տեղափոխվեց նաև Արցախ: Ստեղծվեցին ծայրահեղ հարուստների և ծայրահեղ աղքատների դասակարգեր, որոնցից որևէ մեկը չէր ապրում պետականության հոգսերով: Մինչդեռ թշնամին զբաղված էր պատերազմի պատրաստությամբ, հայկական կողմում մեծահարուստներն ու օլիգարխները շարունակում էին կուտակել, իսկ աղքատների համար հայրենիքից ավելի թանկ էր դառնում օրվա հացը:

Չնայած դրան, հայկական բանակը համարվում էր տարածաշրջանի ամենամարտունակ բանակը, ամուր պահելով պետականության սահմանները: Այն հաջողությունները, որոնք հայ զինվորն ու սպան հասան 28 տարվա ընթացքում՝ շրջափակման, սահմանափակ քանակությամբ զենքի և մշտական արտաքին ագրեսիայի պայմաններում, անհավատալի մեծ ջանք ու ներդրում էր պահանջում: Հայկական բանակը հասավ արդյունքի:

2012 թվականը Ադրբեջանի համար նավթի արդյունահանման բումն էր: Այդ և հետագա 5 տարիներին Ադրբե-

ջանն ստացավ նավթի վաճառքի ռեկորդային շահույթ, ինչը հնարավորություն տվեց մեծ քանակության զենք և զինամթերք գնել՝ Արցախի դեմ պատերազմելու համար: Ադրբեյջանում լավ էին հասկանում, նավթը սկսելու է նվազել, ու եթե 2015-ին դեռևս օրական արդյունահանվում էր 2-2,5 մլն բարել նավթ, ապա 2017-ին այն հասնելու էր 1 մլն բարելի, հետևաբար 2016-ին Ադրբեյջանը դիմեց առաջին արկածախնդրությանը՝ ապրիլյան պատերազմին, որն անհաջող ավարտ ունեցավ:

Հաջորդող տարիներին Ադրբեյջանը նոր զարկ տվեց զենքի առևտրին, բայց հաշվարկները ցույց էին տալիս, որ նավթը դառնալու է պակաս կարևոր գործոն՝ հաշվի առնելով սպառվող պաշարները: 2019-ին Ադրբեյջանում արդեն օրական արդյունահանվում էր մոտ 800,000 բարել նավթ, իսկ 2020-ի գարնանը՝ 500,000 բարել: Նորվեգական «Ստատոիլ»-ը որոշեց հեռանալ Ադրբեյջանից, բրիտանական BP-ն ևս քննարկում էր իր մասնաբաժինների մի մասը վաճառելու մասին:

Այդ համատեքստում Ադրբեյջանը և Թուրքիան հաշվարկել էին, որ նավթի պակասին զուգահեռ պակասում է նաև աշխարհի հետաքրքրությունը Ադրբեյջանի նկատմամբ, իսկ այդ պարագայում աշխարհի աչքի առաջ, ավելի շուտ՝ աշխարհի անտարբերության ուղեկցությամբ գրավել Արցախն իրենց չի հաջողվի:

2020-ի սեպտեմբերի պատերազմը նախ Ադրբեյջանի նավթի դարաշրջանի ավարտի մասին էր խոսում: Ահա թե ինչու Թուրքիան շտապեց Բայրաքթար տեսակի հարվածային ԱԹՍ-ներ և Սիրիայից վարձկան ահաբեկիչների տեղափոխել Ադրբեյջան՝ հայկական զորքի դեմ կռվելու համար: Թշնամական երկու պետությունները պատերազմի մեջ մտցրին ամեն ինչ, դրան գումարվեցին նաև այլ գործոններ:

Թուրքիային, ԱՄՆ-ին, Իսրայելին ու Մեծ Բրիտանիային

պետք էին Արցախի հարավային շրջանները՝ Արաքսի հովիտը՝ Իրանի սահմանային հատվածը: Դա նրանց հնարավորություն էր տալու վերահսկելի դարձնել Իրանի նաև այդ շրջանները, իսկ հետագա ամիսներին Վարանդայում կառուցված օդանավակայանը վկայում է Իրանի նկատմամբ նախապատրաստվող ագրեսիայի մասին:

Ադրբեջանին ավելի շատ անհրաժեշտ էին Արցախի Շահումյանի (Քարվաճառ) և Վարանդայի շրջանները, որոնց ջրային պաշարները կարևոր դեր են խաղալու Ադրբեջանի արևմտյան և կենտրոնական շրջանների համար: Գաղտնիք չէ, որ վերջին տարիներին Ադրբեջանը կանգնած է երաշտի խնդրի առաջ, և այս պարագայում Արցախի ջրհավաք ավազաններին տիրանալը այդ երկրի համար մեծ ձեռքբերում էր: Այդ առումով հատկապես Քարվաճառի հանձնումը Ադրբեջանին անհեռատես ու աններելի քայլ էր հայկական իշխանությունների համար:

2020 թ. նոյեմբերի 9-ի հայտարարությունը, սակայն, Ադրբեջանի և Թուրքիայի համար իրական զինադադար չի: Արցախի այսօրվա մնացած տարածքը՝ 3 100 կմ²-ին ևս մեր թշնամու թիրախում է, և նրանք չեն էլ թաքցնում, որ պատրաստվում են գրավել ամեն ինչ:

Դեռևս 1648 թ. ստորագրված Վեստֆալյան հաշտության պայմանագրով սկիզբ դրված նոր աշխարհակարգում թեև աշխարհը վերաբաժանվեց, հաստատվեց ուժի քաղաքականությունը՝ Power Politics: Այլ կերպ ասած՝ ուժն է ծնում իրավունք: Թուրքիան և Ադրբեջանը միշտ այդ սկզբունքով են շարժվել, իսկ ահա 1918-ին Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո գերտերությունները քննարկում էին ուժի իրավունքից հրաժարվելու հարցը:

1919-1920 թթ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի ժամանակ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը առաջ քաշեց «Միայն խաղաղություն» (Just Peace) սկզբունքը, որով երաշ-

խավորվում էր պետությունների խաղաղ գոյակցության սկզբունքը՝ առանց միմյանց տարածքների նկատմամբ նկրտումների, սակայն դա երկար չտևեց: Մոտ 20 տարի անց աշխարհը կրկին վերաբաժանվեց՝ անցնելով ուժի քաղաքականության՝ Power Politics, մինչդեռ հայկական դիվանագիտությունը շարունակում է հույսեր կապել վիլսոնյան «Միայն խաղաղություն» (Just Peace) սկզբունքի հետ:

Ցավով պետք է արձանագրենք, որ դա մեռելածին սկզբունք է, և համագործակցող մարդկությունը միշտ էլ խորքում եղել է և կա որպես մրցակցող: Դաժան մրցակցության պայմաններում խոսել խաղաղության ձգտումների կամ բանաձևերի մասին, առնվազն միամտություն է:

Տարիներ շարունակ Ադրբեջանը մեր մասին խոսելիս մշտապես կիրառում է «թշնամի» տերմինը, իսկ հայկական կողմը հետևողականորեն օգտագործում է «հակառակորդ» արտահայտությունը, ինչը հանրային գիտակցության մեջ թուլացնում է թշնամու կերպարի ճիշտ ընկալումը և կոտրում դիմադրողականությունը:

2020 թ. պատերազմի ժամանակ Ադրբեջանը թեև հասավ նկատելի հաջողությունների և ՀՀ քաղաքական իշխանությանը ստիպեց ստորագրել անցանկալի փաստաթղթի տակ, սակայն ռազմական գործողություններից դուրս եկավ մեծագույն կորուստներով: Արդեն նոյեմբերի վերջին Ադրբեջանի Գլխավոր շտաբը հայտարարություն էր տարածել, թե ամենայն հավանականությամբ, իրենք ունեն 9-12 հազար մարդկային կորուստ, սակայն ժամեր անց այդ հայտարարությունը հեռացվեց ադրբեջանական լրատվական դաշտից: Ադրբեջանը պաշտոնապես ներկայացնում է մոտ 3000 զոհվածի մասին տվյալներ, սակայն դա արժանահավատ չի նույնիսկ ադրբեջանական հանրության համար, որը սոցիալական ցանցերում տարածում է բազմաթիվ փաստեր շատ ավելի մեծ թվով զոհվածների մասին:

Ըստ հայկական կողմի հրապարակած տվյալների՝ Ադրբեջանի կորցրած զրահատեխնիկան ու հրետանին կազմում են այդ երկրի ունեցած արսենալի ավելի քան 73 տոկոսը:

Այս փաստերը խոսում են այն մասին, որ զենքի 73 և զինվորների 10-15 տոկոսը կորցրած, ավելի քան 15,000 վիրավոր տված պետությունը ի զորու չէ հիմա նոր պատերազմ սկսել Արցախի ամբողջական գրավման համար: Սակայն դա չի նշանակում, թե թշնամին չի փորձի նոր ագրեսիա սանձազերծել:

Արցախի հայաբնակ տարածքում ռուս խաղաղապահների ներկայությունը սանձում է Ադրբեջանի և Թուրքիայի քայլերը, սակայն թշնամին արագ տեմպերով լրացնում է պատերազմի հետևանքով կորցրած զենքի պակասը: Ինչպես 2007-2015 թվականներին, այնպես էլ հիմա Ադրբեջանը օրեցօր ավելի է խորացնում ռազմական հռետորաբանությունը և սադրանքները: Մեկ կրակում են Շուշի քաղաքից, մեկ փորձում մեքենա կանգնեցնել Քաշաթաղի միջանցքում և այդ կերպ փակել ճանապարհը:

Ձգտելով փոխել Քաշաթաղի միջանցքի ճանապարհը և շրջանցել Բերձոր քաղաքն ու Աղավնո, Ներքին Սուս գյուղերը՝ Ադրբեջանը փորձում է այնպիսի ճանապարհ տրամադրել մեզ, որի անվտանգությունը կլինի 0 տոկոս: Մինչդեռ բնակավայրերի միջով անցնող ճանապարհը ինքնին անվտանգության երաշխիք է:

Այս առումով պետք է անել հնարավորն ու անհնարը՝ Քաշաթաղի այսօրվա գործող ճանապարհը պահպանելու համար:

Միաժամանակ չգարմանանք և պատրաստ լինենք, որ Ադրբեջանը ամեն օր նոր ագրեսիվ մեթոդներ կօգտագործի Արցախի բնակչության ու զինված ուժերի դեմ՝ պատրաստվելով 2025-ի աշնանը:

Ինչո՞ւ հենց 2025-ի աշուն:

Նախ՝ այդ ժամանակ լրանում է ռուս խաղաղապահ առաքելության ժամկետը: Ես կասկած չունեմ, որ արդեն 2024-ի ավարտին կամ 2025-ի գարնանը Ադրբեջանը կհայտարարի խաղաղապահների մնալու անցանկալիության մասին: Դրա հնարավորության մասին նշված է նաև նոյեմբերի 9-ի փաստաթղթում:

Ռուս խաղաղապահների մնալ-չմնալու քննարկումներին ու բանակցություններին զուգահեռ Ադրբեջանը ավելի է խորացնելու սադրանքները Արցախի նկատմամբ: Այս մասին պետք է բաց և հստակ խոսել Արցախի բնակչության հետ: Կարծում եմ, որ Արցախի իշխանությունը պետք է ներկայացնի մեր հայրենակիցներին թշնամու նպատակները, որպեսզի հանրությունը դուրս գա անորոշության միջից: Ամեն տեսակի խնդիրներից ամենամեծը անորոշությունն է: Մարդիկ պետք է իմանան, որ պատերազմը դեռ չի ավարտվել, ավելին՝ ամեն ինչ դեռ նոր է սկսվում, քանի որ հիմա արդեն գերտերություններն ու խոշոր խաղացողներն անձամբ են այստեղ:

Առաջիկա պատերազմը, որքան էլ մենք ջալլամի դիրք ընդունենք և չցանկանանք տեսնել իրականությունը, տեղի կունենա, այն սարերի հետևում չէ: Ադրբեջանը և Թուրքիան անթաքույց պատրաստվում են պատերազմի՝ պարբերաբար զորավարժություններ անելով Վարանդայում, Ջրականում, Քաշաթաղում և Արցախին հարակից այլ տարածքներում: Սրանք պայմաններ են՝ զորքին այդ տեղանքին ավելի լավ ծանոթացնելու համար:

Ադրբեջանը և Թուրքիան, սակայն, մեծ վախեր ունեն հատկապես Քարվաճառի, Քաշաթաղի հյուսիսային մասի և Շուշիի առումով: Սրանք մեր թշնամու աքիլեսյան գարշապարն են, քանի որ երեք դեպքում էլ նրանք կարող են շատ արագ հայտնվել ամբողջական շրջափակման մեջ և տանուլ տալ պայքարը: Ահա թե ինչու հատկապես Թուրքիան փոր-

ծում է տաք եղանակին Օմարի բարձունքով ծանր զրահատեխնիկա կուտակել Քարվաճառում, որպեսզի երբ ձմռանը զորքը զրկվի գենքի մատակարարումից, ունենա անհրաժեշտ քանակության զինտեխնիկա:

Դրանք, սակայն, հաղթահարելի են առաջիկա պատերազմի դեպքում: Ճիշտ մարտավարության պարագայում նշաձու տարածքների ազատագրումը իրատեսական ու հնարավոր է, նույնիսկ պարտադիր՝ հայկական պետականության ամրապնդման համար: Իսկ Շուշիի ազատագրումը շղթայական ռեակցիայով իր հետ բերելու է Հադրութի ազատագրման՝ նույն ճանապարհով, ինչով եկել էին ադրբեջանցիները և որ ճանապարհը հիմա կառուցել են՝ այն անվանելով «Հաղթանակի ճանապարհ»:

Քարվաճառը, Քաշաթաղը, Շուշին ու Հադրութը Արցախի անվտանգության կարևորագույն բաղադրիչներ են՝ իրենց բնական պաշարներով ու աշխարհագրական դիրքով, իսկ Քարվաճառը, Քաշաթաղը կարևոր անվտանգային համակարգեր են նաև ՀՀ-ի համար՝ լինելով ամուր թիկունք հայկական պետականության համար:

Քանի դեռ պատերազմը ամբողջապես չի ավարտվել, և թշնամին պատրաստվում է նոր ագրեսիայի, մենք պարտավոր ենք ինչպես ռազմական, այնպես էլ քարոզչական ակտիվ աշխատանք տանել, հանրության մեջ տարածել ազգային գաղափարախոսություն՝ ներարկված մարտական ոգով, նույնիսկ ագրեսիայով՝ հնարավոր բոլոր պատերազմներին ոչ թե վախի, այլ կովոդի ու ազատագրողի զգացումով պատրաստվելու:

Ուժի քաղաքականությունը՝ Power Politics-ը պահանջում է ագրեսիայի հոետորաբանություն: Թշնամու հետ պետք է խոսել թշնամաբար: Իսրայելի երբեմնի վարչապետ Գոլդա Մեիրն ասել է. «Չի կարելի խաղաղության մասին խոսել նրանց հետ, ովքեր եկել են քեզ սպանելու»: Պատերազմի

սպառնալիքով խոսող և դրան անթաքույց պատրաստվող թշնամուն պետք է պատասխանել նույնպիսի գործողություններով: Չմոռանանք, որ մինչև 1992 թվականը Արցախը եղել է շատ ավելի վատ վիճակում, քան հիմա է: Այն ժամանակ ամբողջական շրջափակում էր, սակայն կարողացավ ոչ միայն ցամաքային ճանապարհ բացել, այլև ազատագրել հսկայական տարածքներ: Այն ժամանակ էլ գերտերությունները խոսում էին միջազգային իրավունքի մասին, սակայն տարածք ազատագրող հայ զինվորին ու կամավորին դրանք չխանգարեցին: Այսօր ևս չեն խանգարի:

Ավելին՝ կան գերտերություններ, այդ թվում նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը, որոնց ձեռնտու է ավելի մեծ և ավելի ուժեղ Արցախը: Հետևաբար առաջիկա չորս տարիների ընթացքում մենք պարտավոր ենք հնարավորինս ուժեղ ու կայուն դարձնել Արցախի պետական կառավարման համակարգը, ձևավորել հանրային մեծ վստահություն ինչպես իշխանության մարմինների, այնպես էլ ապագայի նկատմամբ, պայքարի ոգի և ոգեշնչում:

Մենք չունենք շատ ժամանակ՝ առավելագույնը 3,5 տարի՝ Արցախի հայ բնակչության թիվը մեծացնելու, արագ սպառազինության, մարտական պատրաստականության բարձրացման համար:

Խնդրում եմ այս վերլուծությունն ընկալել ոչ թե որպես մտահոգություն, այլ որպես հնարավորություն՝ մոտ 7500 կմ² տարածքով ու անվտանգային ուժեղ համակարգով Արցախի հայկական պետականության համար:

NAIRI HOKHIKYAN
Journalist (Armenia)
nhokhikyan@gmail.com

THE CHALLENGES OF PRESERVING STATEHOOD IN ARTSAKH: THE IDEAL OF THE FUTURE

SUMMARY

Keywords: ceasefire of May 12, 1994, national minorities, oil fields, war against Artsakh, Russian peacekeeping mission, liberation, Armenian statehood.

In this article the situation in Azerbaijan after the signing of the ceasefire of May 12, 1994 is analyzed as compared with situation in Armenia. The goals and results of the policy of these states on the Artsakh problem before the start of a new Artsakh war on September 27, 2020, as well as the author's ideas about what the Armenian side will do to eliminate the consequences of the war by the end of the Russian peacekeeping mission, are also revealed.

НАИРИ ОХИКЯН
Журналист (Армения)
nhokhikyan@gmail.com

ВЫЗОВЫ СОХРАНЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В АРЦАХЕ: ИДЕАЛ БУДУЩЕГО

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: перемирие от 12 мая 1994 года, национальные меньшинства, нефтяные месторождения, война против Арцаха, российская миротворческая миссия, освобождение, армянская государственность.

В данной статье анализируется ситуация в Азербайджане после подписания перемирия от 12 мая 1994 года в сравнении с ситуацией в Армении. Выявлены также цели и результаты политики этих государств по арцахской проблеме до начала новой Арцахской войны 27 сентября 2020 года, а также представления автора о том, что будет делать армянская сторона для ликвидации последствий войны к концу российской миротворческой миссии.







**ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (ԵՐՐՈՐԴ)
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ
30-ԱՄՅԱԿ**

**Միջազգային գիտաժողովի նյութեր
(Ստեփանակերտ-Երևան, 19-23 սեպտեմբեր, 2021)**

Տպաքանակը՝ 100 օրինակ

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>